

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

ВБД: 902: 1737 (5753)
К 32

Бо ҳуқуқи дастнавис

КАРИМДОДЗОДА МИРАЛӢ ЗАМОН

СИККАҲОИ ҚАДИМ ВА АВВАЛИ АСРИМИЁНАГИИ
ОСОРОҲОИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН ҲАМЧУН
САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ
(а. V п.м. – V м.)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз рӯи ихтисоси
07.00.00-Илмҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ (07.00.09. - Таърихнигорӣ,
манбаъшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ)

Роҳбари илмӣ:
номзади илмҳои таърих
Шарифзода А.Қ.

Душанбе – 2025

МУНДАРИҶА

НОМГЌИ ИХТИСОРАҶО	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ I. ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ФОНДИ СИККАҶОИ ҚАДИМ ВА ИБТИДОИ АСРҶОИ МИЁНАИ ОСОРҶОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН	19
1.1 Аз таърихи ташаккули сиккашиносӣ дар Тоҷикистон	19
1.2. Нақши комиссияи фондӣ дар такмили фонди нумизмати Осорхонаи миллии Тоҷикистон	33
1.3. Экспедитсияҳои бостоншиносӣ ва рисолати онҳо дар ғанигардони фонди нумизмати Осорхонаи миллии Тоҷикистон	51
БОБИ II. ТАСНИФИ ҚАДИМТАРИН СИККАҶОИ ОСОРҶОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН	73
2.1. Сиккаҳои Ҳахоманишию Юнонӣ ва ташаккули муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна	73
2.2. Вижагиҳои сиккаҳои юнонӣ-бохтари Осорхонаи миллии Тоҷикистон	89
БОБИ III. АҲАММИЯТИ САРЧАШМАВИИ СИККАҶОИ КУШОНӢ ВА СОСОНИИ ОСОРҶОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН	111
3.1. Авҷи сикказанӣ ва муомилоти пулии шимоли Бохтар-Тахористон дар асрҳои II т.м. - III милодӣ	111
3.2. Сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонии Осорхонаи миллии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаи таърихӣ	132
ХУЛОСА	146
РӢЙҲАТИ АДАБИЁТ	156

Замима: Феҳристи сиккаҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи
Осорхонаи миллии Тоҷикистон.— 454 с.

НОМГЌИ ИХТИСОРАҲО

АМИТ – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

ДЮБ – давлати Юнонӣ-Бохтарӣ

ИҚШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ

ИТБМ – Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ

ОМТ – Осорхонаи миллии Тоҷикистон

ОБ – Осорхонаи Британия

ҲБ – ҳафрии бостоншиносӣ

ЭДФР – Эрмитажи давлатии Федератсияи Россия

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Барои омӯзиши таърихи иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дар давраҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёна дар баробари сарчашмаҳои хаттӣ, маводи нумизматӣ, аз ҷумла сиккаҳо - ҳамчун манбаи муътамад ва мустанад аҳаммияти хос доранд. Дар осорхонаҳо нисбат ба дигар муассисаҳои илмӣ ба ҷамъоварӣ, ҳуҷҷатнигорӣ ва таҳқиқи муаррифии сиккаҳо таваҷҷуҳи ҷиддӣ дода мешавад.

Таҳқиқи сиккаҳо ва фаъолияти осорхонавӣ дар Тоҷикистон бо равандҳои илмӣ нумизматикӣ дар Россия робитаи зич доранд.

Дар асри XVIII дар Россияи подшоҳӣ аввалин осорхонаҳо таъсис ёфта, ҷамъоварӣ ва таҳқиқи сиккаҳо низ маҳз дар ҳамин давра оғоз мегардад. Бо ишғоли Осиёи Миёна аз ҷониби давлати подшоҳии Россия аз нимаи дууми асри XIX дар шаҳрҳои Тошканд, Бухоро ва Самарқанд аввалин осорхонаҳо таъсис дода шуданд.

Ҷамъоварӣ ва таҳқиқи муназзами сиккаҳо дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон асосан дар даврони шуравӣ оғоз меёбад. Аввалин осорхона дар Тоҷикистон соли 1931 дар шаҳри Хуҷанд ва осорхонаи дуюм соли 1934 дар шаҳри Сталинобод (ҳозира Душанбе) таъсис ёфта, фаъолияти он то соли 2011 идома дошт. Дар ҳамин сол дар асоси ашё ва коллексияҳои фонди осорхонаи мазкур, ки дар давоми зиёда аз 70 сол ҷамъоварӣ гардида буданд, Осорхонаи миллии Тоҷикистон (минбаъд – ОМТ) ҳамчун муассисаи зертобеи Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд.

Ҷамъоварии сиккаҳо ба фонди нумизмати ОМТ аз нимаи дууми солҳои 30-юми асри XX оғоз гардида, шумораи онҳо имрӯз ба зиёда аз 21 ҳазор мерасад.

Муқаррар намудани марҳилаҳои асосии ташаккули фонди нумизмати ОМТ, ки он ҳам сиккаҳои ҷудогона ва ҳам ганҷинаҳои пинҳоншударо дар бар мегирад, аз назари илмӣ аҳаммияти хоса дорад.

Зарурати дақиқ намудани мансубияти таърихӣ, таркиб, давраи муомилотӣ ва замони пинҳон гардидани ганчинаҳо, инчунин вазн, қутр, филиз, хондан ва тарҷумаву тафсири навиштаҷот, шарҳу тавзеҳи тасвирҳо ва тамғаҳо аз ҷумлаи омилҳои мебошанд, ки аҳаммияти мавзӯи таҳқиқотро боз ҳам бештар мегардонанд.

Омӯзиши ганчинаҳо, махсусан ганчинаҳои калон ва сиккаҳои, ки дар рафти қовишҳои бостоншиносӣ аз ёдгориҳо ба даст меоянд, дар муқоиса бо сиккаҳои ҷудогона дорои афзалият мебошанд, зеро онҳо иттилооти бештар ва ҳамаҷонибаро фароҳам меоранд ва имкон медиҳанд, ки ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии як давраи муайян нисбатан муқаммал таҳқиқ гардад.

Тавассути сиккаҳои, ки зимни қовишҳои бостоншиносӣ кашф шудаанд, муайян намудани санаи ёдгориҳо, таркиби қабатҳои фарҳангӣ, сатҳи сикказанӣ, муомилоти пулӣ ва дигар ҷанбаҳои таърихӣ имконпазир мегардад.

Инчунин, аҳаммияти мубрами таҳқиқи сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи Осорхонаи миллии Тоҷикистон дар он зоҳир мегардад, ки ин маҷмуа на танҳо дар ҳудуди кишвар, балки дар миқёси тамоми Осиёи Марказӣ яке аз бузургтарин коллексияҳои сиккаҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёнаро дар бар мегирад.

Ин сиккаҳо барои омӯзиши таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии минтақа яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои таърихӣ ба шумор мераванд.

Сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ барои омӯзиши фарогир ва муқаммалӣ таърихи ташаккулёбии муомилоти пулӣ ва сикказанӣ дар ҷануби ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон дар давраи аз асри V пеш аз милод то асри V милодӣ сарчашмаҳои асосӣ ба ҳисоб мераванд.

То имрӯз дар илми сиккашиносӣ чунин хулоса роиҷ аст, ки сиккаҳои қадим, ки дар таркиби Ҳазинаи Амударё ҷой доранд, дар муомилоти воқеии пулӣ истифода намешуданд. Ташаккули сикказанӣ ва муомилоти пулии Осиёи Миёна анъанавӣ ба асри III пеш аз милод нисбат дода мешуд.

Бо вучуди ин, таҳқиқи сиккаҳои ОМТ ва дигар сиккаҳое, ки аз худуди кунунии ҷумҳурӣ ба даст омадаанд, моро водор месозанд, ки таърихи ташаккул ва рушди сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Тоҷикистон аз дидгоҳи илмӣ ва бо назари нав мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор дода шаванд.

Сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ сарчашмаи муҳимми таърихӣ дар бораи муомилоти пулӣ дар Бохтари Шимолӣ ва Тахористон ба шумор мераванд. Ин сиккаҳо марҳилаҳои мухталифи ташаккул ва рушди муомилоти пулиро инъикос намуда, маълумоти муфасссал дар бораи вазъи сиёсӣ ва иқтисодии минтақа дар давраҳои гуногун, аз ҷумла шомилшавии он ба ҳайати империяи Ҳахоманишиён, забткориҳои юнону мақдуниён ва пасон дохилшавӣ ба таркиби давлатҳои Селевкиён, Юнону-Бохтар, Кушониён ва Сосониён фароҳам меоранд.

Андоза ва вазни сиккаҳо, тасвирҳои шоҳон ва эзадон, матнҳои катибавӣ ва дигар нишонаҳои сиккашиносӣ дорои иттилооти арзишманд мебошанд, ки ҷанбаҳои гуногуни сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии давраҳои таърихиро инъикос менамоянд.

Сикказанӣ ва муомилоти пулӣ бо соҳаҳои муҳимми иқтисодиёт, аз ҷумла тиҷорат ва ҳунармандӣ, робитаи зич ва ногусастанӣ доранд. Низомии устувори пулӣ яке аз заминаҳои асосии рушди муназзами иқтисод ва тавсеаи тиҷорати дохиливу хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Яке аз омилҳои асосии рушди тиҷорат ва ҳунармандӣ дар давраҳои қадим, махсусан дар замони Кушониён, маҳз мавҷудияти низомии мураттаби сикказанӣ ва муомилоти пулӣ мебошад.

Зарби густардаи тетрадрахмаҳои мисӣ, драхма ва диноҳҳо ба давлати Кушониён имконият дод, ки дар арсаи тиҷорати минтақавӣ ва байналмилалӣ мавқеи пешсафро ишғол намояд. Омӯзиши сиккаҳо имкон медиҳад, ки хусусият, моҳият ва самтҳои асосии тиҷорати дохилӣ ва берунмарзии давлатҳои қадим ба таври илмӣ муайян ва таҳлил шаванд.

Барои омӯзиши илмии сиккаҳои қадим, тартиб додани феҳрист ё каталоги мукамал дорои аҳаммияти аввалиндараҷа мебошад. Зеро маҳз

тавассути феҳристсозӣ арзиши манбаи сиккаҳо амиқтар дарк гардида, он заминаи мустаҳкам барои таҳлили илмии масъалаҳои марбут ба сиккасозӣ, муомилоти пулӣ ва тиҷоратро фароҳам месозад.

Феҳристнигорӣ яке аз самтҳои муҳими илми сиккашиносӣ ба ҳисоб меравад. Дар рисолаи мазкур феҳристи муфасссали 2780 сиккаи қадим ва аввали асрҳои миёнаи Осорхонаи миллии Тоҷикистон замима шудааст, ки арзиши илмии онро ба маротиб меафзояд.

Дар феҳрист сиккаҳо тибқи пайдарпайии хронологӣ ва мутобиқ ба сулолаҳои ҳоким гурӯҳбандӣ, тавсиф ва таҳқиқ шудаанд. Ҳар як сикка бо маълумоти муфасссал дар бораи хосиятҳо, аломатҳои фарқкунанда ва заминаи таърихӣ он муаррифӣ гардидааст.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Аз соли 1934 то соли 1952 оид ба сиккаҳои мавҷуд дар Осорхона ҳеҷ гуна таҳқиқоти илмӣ нашр нашуд. Сабаби асосии ин ҳолат набудани мутахассиси соҳавӣ, яъне сиккашинос дар ин давра буд. Дар натиҷа, барои сиккаҳои ба фонд воридшуда шиносномаҳои илмӣ таҳия намешуданд.

Бори аввал 55 адад сиккаи қадим ва аввали асрҳои миёнаи фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистонро Н. Н. Забелина мавриди таҳқиқ қарор дод. Натиҷаи ин таҳқиқот соли 1952 таҳти унвони «Обзор древнейших монет из коллекций республиканского историко-краеведческого музея Таджикской ССР» («Тавсифи қадимтарин сиккаҳои коллексияи Осорхонаи ҷумҳуриявии таърихӣ-кишваршиносии ҶШС Тоҷикистон») дар нашрияи расмӣ осорхона интишор ёфт. Дар мақолаи мазкур 6 сиккаи юнону-бохтарӣ, 10 сиккаи кушонӣ ва 39 сиккаи сосонӣ тавзеҳ ва шарҳи илмӣ ёфтаанд [63]. Бо вучуди ин, таҳқиқи сиккаҳои фонди осорхона то соли 1979 муваққатан қатъ гардид.

Соли 1979 асари муҳимми асосгузори илми сиккашиносии Тоҷикистон - Е. А. Давидович таҳти унвони «Клады древних и средневековых монет Таджикистана» («Ганчинаҳои сиккаҳои қадим ва асрҳои миёнаи Тоҷикистон») ба таъъ расид [25]. Муаллиф дар ин асар бархе аз сиккаҳои қадими фонди ОМТ-ро низ таҳқиқ намудааст. Аз панҷ

ганчинаи сиккаҳое, ки аз ҷониби Е. А. Давидович баррасӣ шудаанд, яке ба сиккаҳои сосонӣ тааллуқ дорад.

Е. В. Зеймал низ ба таҳқиқи сиккаҳои Тоҷикистон пардохта, соли 1983 натиҷаи таҳқиқоти худ оид ба панҷ ганчинаи сиккаҳои қадими фонди ОМТ-ро нашр намуд [68]. Дар ин таҳқиқот иттилоъ доир ба 26 адад сиккаи осорхона пешниҳод шудааст.

Аз ибтидои солҳои 2000-ум бо ташаббуси Шарипов А. кормандони Осорхонаи миллий ба таҳқиқ ва феҳристнигории системавии фонди нумизматикӣ оғоз бахшиданд. 17 июли соли 2007 бо фармони расмӣ директори осорхона таҳти унвони «Дар бораи гузаронидани инвентаризатсияи фонди Осорхонаи миллии ба номи К. Бехзод», корҳо дар самти ҷобачокунии сиккаҳо вусъат пайдо намуданд.

Гарчанде ин иқдом шароити мусоид барои таҳқиқоти минбаъдаи сиккаҳоро фароҳам овард, таҳқиқ ва феҳристнигории онҳо то ҳол ба таври хронологӣ (яъне давра ба давра) анҷом дода нашудааст.

Бо мақсади тақвияти таҳқиқи сиккаҳои ОМТ, соли 2007 олими сиккашинос, доктори илмҳои таърих Д. Довутов аз Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш барои ҳамкорӣ ба ОМТ ҷалб карда шуд. Дар натиҷаи ин ҳамкорӣ, соли 2009 китоби Д. Довутов таҳти унвони «Монетные клады Таджикистана» ба таърифи расид. Муаллиф дар ин асар доир ба панҷ ганчинаи сиккаҳои фонди ОМТ ба таври мухтасар маълумот додааст [34].

Соли 2010 ганчинаи сиккаҳои сосонии соли 1950, ки дар шаҳри Душанбе кашф шуда буд, аз ҷониби А. Шарифзода ва олими итолиёвӣ А. Гарибалди таҳқиқ ва натиҷаҳои он ба нашр расиданд [143]. Дар ҳамин сол, натиҷаи таҳқиқи калонтарин ганчинаи сиккаҳои кушониҳои фонди ОМТ низ ба таври мухтасар ва бе таҳлили муфассали илмӣ ҷоп шуд [41, с.75]. Ганчинаи мазкур то воридшавиаш ба фонди ОМТ ба таври муқаддимагӣ аз ҷониби Сафоев Ф. таҳқиқ гардида буд. Вай таҳқиқро ба поён нарасонида, сиккаҳоро ба ОМТ пешниҳод намуд. Сипас, Д. Довутов ва А. Шарифзода ба таҳқиқи ин ганчина машғул шуданд [41].

Бо таъсиси ОМТ ҳамчун муассисаи зертобеи Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2011, дар рушди сиккашиносии кишвар марҳилаи нав оғоз гардид. Коллексияи нумизматие, ки аз ҷониби Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба осорхона эҳдо гардидааст, бори аввал аз ҷониби Шарифзода А.Қ. мавриди таҳқиқ қарор гирифта, натиҷаҳои он нашр шудаанд [142, с. 5-19].

Ташкили экспедитсияҳои бостоншиносӣ барои ғанӣ гардондани фонди нумизматикӣ шароити мусоид фароҳам овард. Муҳаққиқони ОМТ соли 2015 дар ҷараёни кӯшишҳои археологӣ дар димнаи Чимқурғон 31 сиккаи қадимро кашф, шиносӣ ва нашр намуданд [56, с. 39-49].

Соли 2017 асари муштараки Д. Довутов ва А. Шарифзода таҳти унвони “Шаҳраки қушони Сайёд” ба таъб расид. Муаллифон дар он иттилои ҳисоботӣ оид ба сиккаҳое пешниҳод намуданд, ки дар рафти кӯшишҳои бостоншиносӣ дар шаҳраки Сайёд ба даст омада буданд.

Дар солҳои 2019 ва 2021 доир ба ҳафриёти шаҳраки Сайёд ду асари алоҳида интишор ёфтанд [32]. Муаллифон маълумотро оид ба кашфи 197 адад сикка, ки дар рафти ҳафриёти солҳои 2016, 2018 ва 2021 ба даст омада буданд, пешниҳод карданд. Бо вучуди ин, сиккаҳои ёфтшуда то ҳол мавриди таҳлили амиқи илмӣ сиккашиносӣ қарор нагирифтаанд.

Солҳои 2014 ва 2017 ду мақолаи сиккашиносии ҷавон М. Сафоев, ки ба сиккаҳои ОМТ бахшида шудаанд, ба нашр расиданд [127]. Аз соли 2020 то соли 2025, муаллифи ин сатрҳо дар алоҳидагӣ 14 мақола ва дар ҳаммуаллифӣ бо Шарифзода А.Қ. як мақолаи илмӣ, инчунин як монография бо ҳаммуаллифии Шарифзода А.А. интишор додааст [89].

Таҳлили адабиёти мавҷудаи илмӣ нишон медиҳад, ки сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи фонди ОМТ дар маҷмӯъ ба таври илмӣ на феҳристнигорӣ шудаанду на тасниф ёфтаанд. Илова бар ин, воридоти ахири сиккаҳо зарурати таҳқиқ ва муқоисаи онҳо бо сиккаҳои кашфшуда дар ҳудуди Тоҷикистон ва минтақаҳои дигари Осиёи Миёна ва берун аз онро ба миён меорад. Ин амр зарурати ҷиддии феҳристнигорӣ ва

таснифи илмий сиккаҳои навёфтаи ОМТ-ро ба вуҷуд меорад, ки на танҳо барои муҳаққиқони тоҷик, балки барои марказҳои илмий сиккашиносии байналмилалӣ низ аҳаммияти хоса дорад.

Бо вуҷуди пешравиҳо, таҳқиқоти анҷомшуда ва осори нашршуда ҳанӯз ҳамаи ҷанбаҳои сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи фонди ОМТ-ро ҳамаҷун сарчашмаи боарзиши таърихӣ фаро нагирифтаанд. Бисёре аз ин таҳқиқот хусусияти ҳисоботӣ доранд ва аз ин рӯ, зарурати баррасии маҷмуии илмӣ ин масъала бо назардошти таҳлили жанрӣ, хронологӣ ва типологӣ ба таври ҷиддӣ эҳсос мешавад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ.

Таҳқиқоти мазкур дар доираи лоиҳаи илмӣ шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон “Таърихи халқи тоҷик (аз асри III то аввали асри XX)” барои солҳои 2021-2025 иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади таҳқиқот муайян намудани таркиб, омӯзиш ва ворид намудани сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ ба доираи таҳқиқоти илмӣ ва амалии осорхонавӣ ҳамаҷун сарчашмаи муҳимми таърихӣ мебошад. Ҳамаҷунин, дар маркази таваҷҷуҳ ошкор сохтани имкониятҳои илмӣ-таърихӣ ин сиккаҳо, таҳияи феҳристи илмӣ онҳо ва пешниҳод ба ҷомеаи илмӣ ва осорхонавӣ бо ҳадафи баррасии масъалаҳои таърихӣ, аз ҷумла таърихи тиҷорат ва муомилоти пулӣ қарор дорад.

Бо назардошти ҳадаф, вазифаҳои зерин барои таҳқиқот муайян карда шуданд:

- таҳқиқи марҳилаҳои асосии ташаккул ва рушди сиккашиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- омӯзиши таърих ва роҳҳои ташаккули фонди нумизматики ОМТ;
- муайянсозии таркиб, даврабандии хронологӣ ва мансубияти сулолагии сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи фонди ОМТ;

- таҳлили топография (ҷуғрофиёи пайдоиш ва ёфтшуда)-и сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёна;
- таснифи илмӣ сиккаҳои қадим тибқи хусусиятҳои хронологӣ, сулолаӣ ва ҷуғрофӣ;
- таҳқиқи параметрҳои метрологии сиккаҳои давраи V пеш аз мелод то асри V милодӣ дар фонди ОМТ;
- муайян намудани таърихи ташаккул ва рушди муомилоти пулӣ ва сикказанӣ дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон;
- ба доираи илмӣ ворид намудани маводи нави нумизматикӣ ва муайянсозии намунаҳои нав ва то ҳол таҳқиқнашудаи сиккаҳо;
- таҳияи феҳристи мукаммали илмӣ сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ бо назардошти талаботи муосири сиккашиносӣ;

Объекти таҳқиқот. 2780 сиккаи қадим ва аввали асрҳои миёна аз фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон объекти асосии таҳқиқот мебошанд.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот аз таҳлили таркиби ганчинаҳо, тавсиф ва таснифи сиккаҳо, гурӯҳбандии намудҳои онҳо, шарҳи рӯй ва пушти сиккаҳо иборат буда, ҳамзамон, маълумот оид ба сулолаҳои Ҳахоманишиён, Юнону Бохтариён, Кушониён, Ашкониён ва Сосониён дар асоси сиккаҳои мавриди назар фаро гирифта мешавад.

Таҳқиқот, марҳилаҳои инкишофи муомилоти пулӣ, вазъи сиёсии Бохтари Қадим аз замони Ҳахоманишиён то оғози ҳукмронии Сосониёнро дар асоси маълумоти сиккашиносӣ муайян менамояд.

Масъалаи паҳншавии сиккаҳои қадим дар қаламрави Бохтари Қадим, Ҳиндустон ва Покистон низ мавриди баррасӣ қарор гирифта, таҳлили вазн ва андозаи сиккаҳо анҷом дода мешаванд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Марҳилаи ибтидоии таҳқиқоти диссертатсия дар солҳои 2019-2020 бо интихоби мавзӯ ва роҳбар, таҳияи нақшаи корӣ, омӯзиши адабиёти илмӣ, ҷамъоварии маводи илмӣ, таҳқиқи бойгонӣ ва фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон амалӣ шудааст. Марҳилаи асосии таҳқиқот ба солҳои

2021-2025 рост меояд. Дар ин марҳила муаллиф бевосита дар кори экспедитсияҳои илмӣ Осорхонаи миллии Тоҷикистон дар ёдгориҳои Ҳалқачар, Сайёд ва Чимқурғон иштирок намуда, маводи нави илмӣ ба даст оварда, онҳоро мавриди омӯзиш қарор додааст. Инчунин, баъди таҳқиқи ҳамаи сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи Осорхонаи миллии Тоҷикистон Феҳристи комили ин сиккаҳоро таҳия кардааст.

Дар умум диссертатсияи мазкур дар солҳои 2019-2025 дар шӯбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш иҷро шудааст. Дар ин давра диссертант натиҷаи таҳқиқотро дар маҷаллаҳои тақризшаванда chop намуда, дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ иштирок кардааст.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот. Диссертатсия дар асоси принципи таърихиат (историзм), назария ва усулҳои таҳқиқотии сиккашиносони маъруф, аз ҷумла Н.Н. Забелина, Е.В. Зеймал, О. Смирнова, М.Е. Массон, Э.В. Ртвеладзе, А. Н. Горин, Ҷо Крибб, О. Бопеараччи, Р. Самад ва Е.А. Давидович навишта шудааст. Мо, ҳамчунин, аз методҳои илмӣ - муқоисавӣ, таҳлилӣ, мантиқӣ, таснифӣ ва ба монанди онҳо васеъ истифода бурдем. Барои ифшои бештар ва истифодаи васеи имкониятҳои сарчашмавии сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ, мо аз усулҳои таснифии сиккашиносон М. Е. Массон, Е. А. Давидович, Е. В. Зеймал, Д. Довутов ва Ҷ. Крибб баҳра бардоштем.

Пойгоҳи сарчашмашиносии таҳқиқот 2780 адад сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ мебошанд. Катибаҳои рӯй ва пушти ҳамаи ин сиккаҳо, ки қисми зиёди онҳоро сиккаҳои давраи Кушониён ташкил медиҳанд, пурра хонда шуда, тасвири онҳо мавриди баррасии муфассал қарор гирифта, мансубияти сулолавӣ ва даврабандии хронологии онҳо муайян карда шудааст.

Бо мақсади тақмили маълумоти бадастомада ва таҳқиқи амиқи сиккаҳои мазкур, мо аз маҷмуи осору манбаъҳои истифода кардем, ки ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ оид ба сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёна

таълиф гардидаанд. Илова бар ин, осори муҳаққиқони хориҷӣ, ки дар кишварҳои Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Бритониёи Кабир ва минтақаи Осиёи Миёна ба таъб расидаанд, низ мавриди омӯзиш ва муқоисаи таҳлилӣ қарор дода шуданд.

Навгони илмӣ таҳқиқот:

- муайян гардид, ки омӯзиш ва таҳқиқи сиккаҳои аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон ёфтшуда, ки дар таркиби Хазинаи Амударё маҳфузанд, соли 1881 аз ҷониби коллекционер ва муҳаққиқи маъруфи бритонӣ Каннингҳем А. оғоз гардидааст. Сиккашиносии Тоҷикистон дар даврони Шуравӣ ташаккул ёфта, ба он доктори илмӣ таърих, профессор Е.А. Давидович замина гузоштааст. Дар ин самт муҳаққиқони шинохта, аз ҷумла Е. Массон, А.А. Биков, О. Смирнова, Е. Зеймал, Д. Довутов ва Шарифзода А.Қ. саҳми назаррас гузоштаанд;

- фонди нумизмати ОМТ бо се роҳи асосӣ ташаккул ёфтааст: харидорӣ (2165 адад), натиҷаи кӯшишҳои бостоншиносӣ (363 адад) ва қабули ҳадя (252 адад). Ҷамъовариҳои сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёна дар ОМТ аз солҳои 40-уми асри XX оғоз гардида, дар марҳилаи истиқлол, аз соли 2001, таҳкими илмӣ он оғоз ва дар солҳои 2008-2021 ба авҷи баланд расидааст. Дар ин давра ОМТ 2498 сиккаро ҷамъоварӣ намудааст. Дар солҳои 2021-2024 боз 282 сикка ба он ворид шудааст;

- дар раванди таҳқиқот дар натиҷаи гурӯҳбандии сиккаҳои ОМТ муайян карда шуд, ки фонди сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ аз 2780 (ду ҳазору ҳафтсаду ҳаштод) адад сикка аз ҷумла, 1 силки ҳахоманишӣ, 4 сиккаи Искандари Мақдунӣ (1 статер, 1 тетрадрахма, 1 драхмаи нуқрагӣ 1 драхмаи мисӣ), 1 тетрадрахмаи слевкӣ, 1 драхмаи юнонӣ-ҳиндӯӣ, 1 статери римӣ, 112 сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ (1 тетрадрахмаи нуқрагӣ, 1 драхмаи нуқрагӣ, 14 тетрадрахмаи мисӣ, 10 драхмаи мисӣ, 53 халк, 31 оболӣ нуқрагӣ, 2 оболӣ мисӣ), 3 адад сиккаи ашконӣ 2 драхмаи нуқрагӣ, 1 драхмаи мисӣ), 2550 адад сиккаи кушонӣ (11 динар, 2 тетрадрахма, 1330 тетрадрахмаи мисӣ, 871 драхма, 279 дидрахмаи мисӣ, 20 гемидрахмаи мисӣ, 38 оболӣ нуқрагӣ), 18 адад

драхмаҳои мисии кушонӣ-сосонӣ, 39 адад драхмаҳои мисии сосонӣ-кушонӣ ва 49 адад драхма ва 1 пашизи сосонӣ иборат аст;

- таҳқиқоти топографӣ нишон дод, ки сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ асосан аз ҷдғориҳои бостонии водии Вахш, аз ҷумла Ғаравқалъаи ноҳияи Ёвон - 49 адад, шаҳраки Сайёди ноҳияи А. Ҷомӣ - 197 адад, Ҳалқачари ноҳияи Хуросон - 797 адад, кашф ва ҷамъоварӣ шудаанд;

- муайян гардид, ки дар фонди ОМТ 1 навъ сиккаи ҳахоманишӣ, 4 навъ сиккаи юнонӣ, 1 навъ сиккаи селевкӣ, 6 навъ сиккаи Юнону Бохтар, 2 навъ сиккаи ашконӣ, 6 навъ сиккаи кушонӣ, 2 навъ сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва ду навъ сиккаҳои сосонӣ маҳфузанд. Дар сиккаҳои юнонӣ эзади Зевс ва Ника, дар сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ панҷ шоҳ Диодот I, Демертий I, Евтидем I, Евтидем II, Евкратид ва сиккаҳои пайравонаи ду шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Евкратид ва Ҳелиокл, дар пушти сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ Зевс, эзадони юнонӣ бародарони дугоник диоскурҳои савори асп ва ҳайвонҳо паланг ва асп, дар сиккаҳои ашконӣ ду шоҳ Фарҳод IV ва Меҳрдод II, дар сиккаҳои кушонӣ 7 шоҳи кушонӣ-Ҳерай, Кучула Кадфиз, Вима Такту, Вима Кадфиз, Канишка I, Ҳувишка, Васудева ва сиккаҳои пайравони се шоҳи кушонӣ Ҳувишка, Васудева ва Канишка III, дар пушти сиккаҳои кушонӣ 6 эзади дини зардуштӣ-Нана, Атшо-Оташ, Вадобод, Мао - Моҳ, Митро - Меҳр, Ардохшо, як эзади дини юнонӣ - Серапис, як эзади ҳиндӣ - Шиваи ҷаҳордаста ва дудада дар назди говмеш Нандӣ ва Буддо тасвир шудааст;

- муайян шуд, ки вазни сикли ҳахоманишӣ 5,08 грамм, статери юнонӣ 8,41 грамм, вазни миёнаи тетрадрахмаҳои Юнону Бохтар 17,3 грамм, вазни миёнаи халқҳои Юнону Бохтар аз 4.7 то 6.1 грамм, вазни миёнаи оболҳои Юнону Бохтар аз 0.4 то 0.5 грамм, драхмаҳои ашконӣ 3,3 грамм, вазни миёнаи динорҳои кушонӣ 7.9 грамм, вазни миёнаи тетрадрахмаҳои нуқрагии кушонӣ 13.8 грамм, тетрадрахмаҳои мисӣ аз 14.1 то 16.3 грамм, драхмаҳои мисӣ 3.1 то 5.4 грамм, оболҳо 0.4 то 0.6 грамм, вазни миёнаи

драхмаҳои мисии кушонӣ–сосонӣ 2.2 то 3.4 грамм ва вазни миёнаи дирҳамҳои сосонӣ 3.2 грамм мебошанд;

- муомилоти пулӣ дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон аз асрҳои VI–IV пеш аз милод дар замони Ҳахоманишиён оғоз ёфта, дар давраи юнониён ва Селевкиён рушд ёфтааст. Ин раванд дар аҳди Юнону Бохтар, махсусан замони Евтидем I, боз ҳам вусъат пайдо карда, дар аҳди Кушонӣ ба авҷи баланд расидааст;

- таҳлили адабиёти хориҷӣ нишон дод, ки ганҷинаи бузурги сиккаҳои юнонӣ–бохтарӣ, ки соли 1996 аз минтақаи Кӯлоби Тоҷикистон ёфт шудааст, ба Покистон интиқол ёфта, аз ҷониби сиккашиносии маъруф О. Бопеараччи таҳқиқ ва нашр шудааст. Дар раванди таҳқиқи сиккаҳои ОМТ се нави сикка: сиккаи Панталион (шоҳи юнонӣ–ҳиндӣ), сиккаи Кучула Кадфиз ва драхмаи Вима Кадфиз кашф гардиданд;

- бори аввал феҳристи илмии мукаммали сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ тартиб дода шуд (ниг. Замимаи 1);

Нуктҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- Бо назардошти он ки масъалаҳои таърихи ташаккули сикказанӣ ва муомилоти пуллии Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон то имрӯз ҳали ҳудро наёфтаанд, омӯзиши бозёфтҳои нав ва таҳияи феҳристи мукаммали сиккаҳое, ки дар осорхонаҳо ҳифз мешаванд, дорои аҳаммияти баланди илмӣ ва таърихшиносӣ мебошад;

- таҳлили таркиби сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ нишон медиҳад, ки сиккаҳои мисӣ дар муомилоти пулии Бохтари Қадим нақши муҳим бозидаанд;

- гурӯҳбандии илмии сиккаҳои қадим дар фонди ОМТ имконият фароҳам овард, ки даврабандии муомилоти пулии Бохтари Қадим бо така ба маводи тоза ва муътамад такмил дода шавад;

- раванди ташаккул ва рушди сикказанӣ дар Бохтари Қадим ба давраи Юнону Бохтар рост омада, дар замони Кушонӣ ба авҷи аълои худ мерасад, ки инро ташкили гуногуншакли сиккаҳо ва паҳноии ҷуғрофӣ гардиши онҳо тасдиқ мекунад;

- дар натиҷаи таҳқиқ муайян гардид, ки муомилоти пулии ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон ва Осиёи Миёна на дар асри III пеш аз милод, балки ҳанӯз дар асри VI пеш аз милод, тавассути сиккаҳои воридшудаи лидиягӣ ва ҳахоманишӣ ба вучуд омада буд;

- хусусияти хоси таърихи ташаккули муомилоти пулии шимоли Бохтар дар он зоҳир мешавад, ки дар ин минтақа қабл аз оғози сикказании маҳаллӣ, муомилоти пулии ғайбӣ бо истифода аз сиккаҳои хориҷӣ (лидиягӣ ва ҳахоманишӣ) амал мекард. Яъне, дар шимоли Бохтар аввал гардиши пулӣ ба миён омада, сипас раванди сикказании маҳаллӣ ташаккул ёфтааст;

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки омӯзиши сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ имкони таҳқиқи амиқи равандҳои сиккасозӣ ва муомилоти пулии Бохтари Қадим ва Тахористонро аз замони Ҳахоманишиён то оғози ҳукмронии Сосониён фароҳам овард. Дар натиҷаи таҳқиқ маълумоти нав ва муҳимми илмӣ ба даст оварда шуданд, ки метавонанд заминаи устувор барои тадқиқоти минбаъда дар соҳаи сикказанӣ ва таърихи муомилоти пулӣ дар минтақаи мазкур бошанд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки натиҷа ва ҳулосаҳои асосии рисола метавонанд дар таҳияи асарҳои ҷамъбасти ва махсус доир ба таърихи сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар давраҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёна дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза, Осиёи Миёна, Афғонистон, Ҳиндустон ва Покистон ба таври амалӣ истифода шаванд.

Матолиби таҳқиқотро метавон дар чараёни омӯзиш дар курсҳои таҳассусии донишгоҳӣ, бахусус дар фанҳои таърихи бостон, сиккашиносӣ ва низомҳои иқтисодии давраҳои қадим, мавриди истифода қарор дод.

Кормандони осорхонаҳо метавонанд натиҷаҳои таҳқиқро барои таҳияи экскурсияҳо, тартиб додани шиносномаҳои илмӣ ва ғеҳрифтсозии сиккаҳо истифода баранд. Ҳамчунин, сиккашиносон хоҳ муҳаққиқони

касбӣ ва хоҳ ҳаваскорон метавонанд бо така ба феҳристу тавсифи муфассали сиккаҳо, ки дар рисола таҳия шудаанд, ба муайянсозӣ ва шарҳи сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи минтақа муваффақ гарданд.

Хулосаҳо ва тавсияҳои пешниҳодшуда натиҷаи таҳқиқоти фарогири назариявӣ ва амалӣ буда, ба рушди минбаъдаи сиккашиносӣ мусоидат мекунанд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро қабл аз ҳама, истифодаи иттилооти мушаххас ва муътамад аз сарчашмаҳои аввал-сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ таъмин менамояд. Кифоягии ҳаҷми маводи пажӯҳишӣ, таҳлили таҳқиқотии пурмуҳтаво ва дақиқ, хулосабарории илмӣ асоснок ва интишороти кофӣ илмӣ, аз ҷумла ҷопи монография ва мақолаҳо дар маҷаллаҳои мавриди эътирофи КОА, сатҳи баланди эътимоднокии хулосаҳои рисолаҳо таъмин намудаанд. Баррасии муқоисавӣ ва таҳлили тадбиқии иттилооти сиккашиносӣ бо маълумоти илмӣ қаблан мавҷудбуда, инчунин, саҳми муаллиф дар коркарди мустақили мавод, асоси бозэтимоди натиҷаҳо маҳсуб мешаванд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Аз рӯйи мазмун ва мундариҷаи худ диссертатсия ба ихтисосҳои 07.00.00 – Илмҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ, аз ҷумла ба ихтисоси 07.00.09 – таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабон дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз таҳқиқ, тавсиф, тасниф, таҳияи феҳристи илмӣ 2780 сиккаи қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ, муқоисаи тадбиқии иттилооти илмӣ бадастомада, дар асоси хулосаҳои илмӣ аз таҳқиқи сиккаҳо ҳосилшуда муайян намудани вижагӣҳо ва таърихи ташаккули муомилоти пулӣ ва сикказанӣ дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон ва Осиёи Миёна иборат мебошад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар ҷаласаи васеӣ шӯъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши

АМИТ дар таърихи 24.06.2025 суратчаласи № 6 муҳокима ва ба дифоъ пешниҳод гардид. Мазмун асосии рисола дар як монография ва панҷ мақолаи муаллиф, дар маҷаллаҳои илмие, ки ба феҳристи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон вориданд, баён шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Дар доираи диссертатсия аз ҷониби муаллиф ду монография дар ҳаммуаллифӣ, 15 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшаванда, 2 мақола дар маводи конференсияҳои байналмилалӣ нашр гардидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз 181 саҳифаи матни компютерӣ, муқаддима, се боб, хулоса, тавсияҳои амалӣ, рӯйхати адабиёт бо 247 номгӯй ва 1 замима (дар ҳаҷми 454 саҳифа саҳифа) иборат аст.

БОБИ I. ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ФОНДИ СИККАҲОИ ҚАДИМ ВА ИБТИДОИ АСРҲОИ МИЁНАИ ОСОРХОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

1.1 Аз таърихи ташаккули сиккашиносӣ дар Тоҷикистон

Чамъоварӣ ва таҳқиқи сиккаҳо дар Тоҷикистон нисбат ба давраи кашфи аввалин сиккаҳо ва ташаккули сикказанӣ дар ҳудуди ҳозираи он хеле дертар, дар асри XIX оғоз мешавад. Доир ба ин мавзӯ, то давраи ишғоли Осиёи Миёна аз ҷониби Россия иттилое дастрас нест. Кашфи Ҳазинаи Амударё дар соли 1877 аз Қубодиён, ки он вақт яке аз бекигарии Аморати Бухоро ба ҳисоб мерафт, ба таҳқиқи сиккаҳои аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон ёфтшуда тақдирӣ дод. Сиккаҳои таркиби Ҳазинаи Амударё аввалин сиккаҳои ёфтшуда аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон мебошанд, ки мавриди таҳқиқи сиккашиносӣ қарор гирифтаанд. Дар мавриди ҷойи аниқи кашфи Ҳазинаи Амударё бахшо миёни олимони ва сиккашиносон зиёд аст. Тибқи навиштаи А. Грант, “генерал-майёри рус Н.А. Маев соли 1880 дар мавриди ёфт шудани ашёи тиллоӣ аз соҳили рости дарёи Ому дар рӯзномаҳои русӣ хабар додааст” [155, с. 9-11]. Аз соли 1881 то 1883 коллекционер ва сиккашиноси машҳури англис А. Каннингҳем роҷеъ ба Ҳазинаи Амударё се мақола нашр карда, дар онҳо ҷойи бозёфти хазинаро Тахти Қубод мегӯяд [155, с. 9]. Инчунин, масъули шуъбаи бостонӣ ва асрҳои миёнаи Осорхонаи Бритониё А.В. Френкс зикр менамояд, ки “ғанҷинаи мазкур дар Бухоро аз наздикии дарёи Ому дар Осиёи Миёна ёфт шудааст” [66, с. 11-15]. Тибқи навиштаи Д. Н. Логофет, “ёдгорию, ки Ҳазинаи Амударё аз он ёфт шуда буд, аз санг эъмори гардидааст. А. А. Семёнов соли 1917 бо беки Қубодиён Мирзо Махдибой вохӯрда, аз ӯ доир ба ин хазина мепурсад. Тибқи нақли бек Ҳазинаи Амударёро дар наздикии дарёи Ому ёфтаанд” [155, с. 15]. О. М. Далтон бори аввал феҳристи аксари бозёфтҳои таркиби Ҳазинаи Амударёро таҳия менамояд [66].

Бештари сиккашиносон андеша доранд, ки дар таркиби Ҳазинаи Амударё 1500 сиккаи тиллоӣ ва нуқрагӣ мавҷуд буд. Аммо ин рақами

пурра исботшуда нест. Аз ин микдор, то имрӯз 200 сикка дар Осорхонаи Бритониё ва Эрмитажи давлатии Федератсияи Россия ба қайд гирифта шудаанд [66, с. 11]. Аксари ашё ва сиккаҳои ин хазинаро сардори таҳқиқоти бостоншиносии Ҳиндустон генерал-майор А. Каннингҳем харидорӣ мекунад. Ин имкон медиҳад, ки ӯ роҷеъ ба сиккаҳои таркиби Хазинаи Амударё таҳқиқоти васеъ гузаронад. Ин олими ҳиндшинос қадимтарин сиккаҳои таркиби хазинаро ба замони Дорои Бузург (522-486 пеш аз мелод) ва сиккаҳои баъдинаро ба замони ҳуқумронии Антиохи бузург (223-187 пеш аз мелод) ва Евтидеми I (235-200 пеш аз мелод) мансуб медонад [155, с. 48].

Баъзе сиккаҳои Хазинаи Амударёро дар аввал муҳандис А. Грант, ки он вақт директори роҳи оҳани Ҳиндустон буд, ҷамъоварӣ менамояд. Якчанд ашёи дигари таркиби ганчина ба дасти масъули шуъбаи бостонӣ ва асрҳои миёна дар Осорхонаи Бритониё А.В. Френкс мерасад. Сарнавишти баъзе ашё ва садҳо сиккаи дигар, то имрӯз норавшан боқӣ мондааст [66, с. 18-26].

Сиккаҳои коллексияи А. Каннингҳем дар Осорхонаи Бритониё ҷамъоварӣ шуданд. Ӯ як микдори сиккаҳоро соли 1888 ба осорхона мефурӯшад ва боқимондаи онҳо тибқи васияташ пас аз маргаш соли 1894 бо осорхонаи мазкур ворид мешаванд. Баъзе аз сиккаҳои Хазинаи Амударё аз ҷониби Осорхонаи Бритониё дар солҳои 1878-1883 мустақиман аз антиқафурӯшони Равалпинди Ҳиндустон харидорӣ шуда, мансубияти онҳо ба хазина исбот шудааст.

Шумораи умумии сиккаҳои ёфтшударо тахминан муайян кардан мумкин аст. А. Каннингҳем қайд менамояд, ки сиккаҳои дидаи ӯ 64 адад тиллоӣ ва 459 адад нуқрагӣ, ё умуман 523 дона буданд. Аммо ӯ қайд менамояд, ки ҳадди ақал шумори умумии сиккаҳои ёфтшуда аз 150 тиллоӣ ва 1000 ё 1200 сиккаи нуқрагӣ бояд бошад. Зеро ҳамин қадар сикка ба афсари англис дар Афғонистон фурӯхта шуда буд. Баъдтар, соли 1883 А. Каннингҳем қайд менамояд, ки “он 700 адад сиккаи таркиби хазинаро аз наздик дида, таҳқиқ намудааст” [66, с. 18].

Соли 1979 Ҳазинаи Амударё аз ҷониби Е.В. Зеймал дар асоси намоиши якҷояи Осорхонаи Бритониё ва Эрмитаж аз нав таҳқиқ гардида, 521 адад сикка феҳрист гардидаанд [66, с. 72-84]. Дар таркиби ин ганчина, дарику сиклҳои ҳахоманишӣ, сиккаҳои сатрапҳои Ҳахоманишиҳо дар шаҳрҳои Кария, Эфес ва Тарси Осиёи Хурд, шаҳрҳои Тир, Сидони Финикия, сиккаҳои Афина, Византия ва Аканфи Мақдуния, сиккаҳои ашконӣ ва юнонӣ-бохтарӣ муайян шудаанд [68, с. 15-21].

Соли 1898 “Ҷамъияти табиатшиносӣ, антропологӣ ва этнографӣ” – и Донишгоҳи Москва бо мақсади ҷамъоварии коллексияҳои илмӣ ва омӯзиши аҳолии болооби Зарафшон ва Помир бо роҳбарии граф А.А. Бобринский экспедитсияи илмӣ баргузор менамоянд. А.А. Семёнов дар ин экспедитсия ҳамчун масъули таҳқиқи забон, этнография ва фолклор иштирок менамояд. Ў ба шаҳри Кӯлоб низ сафар намуда, соли 1902 ёддоштҳои илмӣ худро доир ба ин сафараш дар маҷаллаи таърихӣ-адабии “Исторический вестник” Кӯлоб нашр мекунад. А.А. Семёнов дар ин ёддоштҳо дар бораи сиккаҳои қадим, аз ҷумла сиккаҳои Искандари Мақдуний аз Кӯлоб ёфтшуда иттилои муҳим медиҳад. Аммо ин маълумоти муҳими А.А. Семенов то давраи Истиқлол мавриди истифодаи сиккашиносон қарор нагирифт ва онро бори нахуст А.Қ. Шарифзода таҳқиқ ва баррасӣ мекунад [136, с. 52-56]. Соли 1996 аз Қизилмазори Кӯлоб ганчинаи сиккаҳо, аз ҷумла сиккаҳои Искандари Мақдунӣ кашф мешавад ва онро сиккашиноси машҳур О. Бопеараччи таҳқиқ ва ҷоп менамояд [152, с. 59]. Мавсуф бо ёрии коллекционер М.Р. Бабар иддае аз сиккаҳои ганчинаро таҳқиқ ва феҳристнигорӣ менамояд [88, с. 59-67]. Кашф ва ҷоп шудани натиҷаи таҳқиқи ганчинаи мазкур аз боэътимодии итилооти А.А. Семенов гувоҳӣ медиҳад.

Аз баррасии адабиёти илмӣ маълум мешавад, ки таҳқиқи сиккаҳои аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон кашфшуда дар мисоли сиккаҳои таркиби Ҳазинаи Амударё аз ҷониби олимони аврупоӣ соли 1880 оғоз меёбад. Ин таҳқиқотро дар шакли начандон мукамал академик А.А. Семенов дар Кӯлоб анҷом медиҳад. Соли 1893 академик В.В. Бартолд аз ҳудуди

имрӯзаи Шахристон як сиккаи мисиро харидорӣ мекунад. [135, с.95]. Сиккаи мазкурро В. Тизенхаузен таҳқиқ карда, фалси сомонӣ будани онро муайян месозад [9, с. 95]. Аммо таҳқиқоти зикршуда равиши мунтазам ва муназзам надошт.

Таҳқиқи нисбатан комили сиккаҳои аз Тоҷикистон кашфшуда ва ташаккули сиккашиносии он ба замони Иттиҳоди Шуравӣ (1922- 1991) рост меояд. Чунончи, соли 1933 аз қалъаи Кӯҳи Муғи ноҳияи Айнӣ (собик ноҳияи Заҳматобод) дар рафти ҳафриёти бостоншиносӣ дар баробари ҳуччатҳо ва дигар ашёи қадим шаш сиккаи биринҷии суғдӣ марказаш сӯрохи чоркунча ва як адад драхмаи нуқрагии бухорхудотӣ ёфт мешаванд [133, с. 8]. Ин аввалин кашфи сиккаҳо дар рафти ковиши бостоншиносӣ дар Тоҷикистон ба ҳисоб меравад [62, с. 104-126]. Суғдшиноси машҳури шуравӣ А. Фрейман муайян менамояд, ки аз шаш сиккаи аз Кӯҳи Муғ кашфшуда, як адади онро Тархун, ки ихшиди (шоҳи) Суғд буд, баровардааст [133, с. 8-9]. Бақайдгирӣ ва омӯзиши мунтазами сиккаҳои қадими Тоҷикистон дар як вақт ба ташкили экспедитсияҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистон аз соли 1946 бо таҳқиқи Панҷаканти Қадим оғоз мешавад [62, с. 104-126]. Сиккаҳои аз ёдгории Панҷакант бозёфтшударо аввалин шуда, сардори экспедитсияи ин минтақа А. Ю. Якубовский дар ҳисоботаш қайд намудааст [150, с. 13-15]. Аз соли 1946 сар карда, мунтазам ҳафриёт гузаронда мешуд ва ҳар сол даҳҳо сиккаи суғдӣ ёфт мешуданд [10, с. 13-55].

Соли 1948 академик М.Е. Массон доир ба кашфи сиккаҳои юнонӣ-бохтариин аз Тоҷикистон ёфтшуда мақола ба нашр мерасонад [166, с. 42-43]. Соли 1951 Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон ва дар таркиби он Институти таърих таъсис меёбад [62, с. 104-126]. Ин иқдоми муҳим ба инкишофи минбаъдаи сиккашиносӣ дар Тоҷикистон мусоидат менамояд.

Омӯзиши мунтазами сиккаҳои суғдӣ аз ҷониби ховаршиноси рус О.И. Смирнова боиси ташаккули сиккашиносии суғдӣ гардид ва он ба яке аз соҳаҳои пешрафта дар Осиёи Миёна табдил ёфт [129, с. 224-231].

Аз сӯйи дигар, бостоншиносон дар ҷамъоварии сиккаҳои аз ҷониби мардум дар вақти корҳои хоҷагӣ ва кишоварзӣ тасодуфан ёфтшуда низ саҳми калон гузоштанд.

Бояд таъakkур дод, ки таъсисёбии осорхонаҳо дар Тоҷикистон ба ҷамъоварии сиккаҳо ва таҳқиқи минбаъдаи онҳо мусоидат менамояд. Яке аз аввалин мақолаи алоҳидаи сиккашиносӣ дар Тоҷикистон дар асоси сиккаҳои фонди осорхонаи таърихӣ-кишваршиносии шаҳри Душанбе аз ҷониби Н.Н. Забелина дар соли 1952 таҳия ва ҷоп мешавад [63, 73-85]. Муаллиф бо сабаби шиносномаи илмӣ надоштани сиккаҳо ҷойи бозёфти онҳоро зикр накардааст. Ин аввалин таҳқиқоти сиккаҳои қадим дар заминаи фонди осорхонавӣ ба ҳисоб меравад.

Дар байни нахустин муҳаққиқони сиккаҳои қадими Тоҷикистон Е.А. Давидович мақоми хос дорад. Таҳқиқоти аввалини ӯ фарогири бозёфти харсолаи сиккаҳо дар қаламрави Тоҷикистон аз соли 1953 то соли 1959 мебошад. Муҳаққиқ муайян менамояд, ки аз ҷануби Тоҷикистон сиккаҳои пайравонаи Ҳелиокл, сиккаҳои аслии Вима Кадфиз, Вима Такту, Канишка, Ҳувишка ва Васудева кашф шудаанд [24, 26, 27, 28, 29, 30]. Соли 1973 мақолаи “Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1970 г.” ва соли 1976 мақолаи “Первый клад тетрадрахм кушанца Герая” ба нашр мерасад [31]. Соли 1979 монографияи ӯ “Клады древних и средневековых монет Таджикистана” оид ба ганҷинаҳои аз ҳудуди Тоҷикистон ёфтшуда ҷоп мешавад [25].

Сиккашиносии машҳури дигар Е.В. Зеймал ба омӯзиши мунтазами сиккаҳои қадими Тоҷикистон машғул шудааст. Соли 1960 нахустин мақолаи ӯ бахшида ба сиккаҳои кушониي Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои Тоҷикистон ба нашр мерасад [72]. Соли 1962 роҷеъ ба ганҷинаи динорҳои римии аз Тоҷикистон ёфтшуда, мақолаи илмӣ нашр менамояд [71]. Соли 1965 рисолаи номзадиро дар мавзӯи “Шоҳигарии Кушониён дар асоси маълумотҳои нумизматики” дифоъ мекунад. Минбаъд, Е. Зеймал бисёр

масъалаҳои марбут ба сиккаҳои қадими Осиёи Миёнаро дар асоси бозёфтҳои сиккаҳои Тоҷикистон баррасӣ ва натиҷагирӣ менамояд.

Соли 1983 асари бунёдии Е.В. Зеймал таҳти унвони “Древние монеты Таджикистана” “Сиккаҳои қадими Тоҷикистон” нашр шуд [68]. Асари мазкур натиҷаи таҳқиқи тамоми сиккаҳои қадими аз Тоҷикистон то соли 1979 ёфтшуда мебошад. Аз ҷумла, дарикҳо ва сиклҳои Ҳахоманишӣ, сиккаҳои нуқрагии сатрапҳои Ҳахоманишиёни Осиёи Хурд, сиккаҳои нуқрагии шаҳрҳои Юнон (V-IV пеш аз милод) дар таркиби Ганҷинаи Амударё, сиккаҳои Юнону Бохтар (III-II пеш аз милод) ва Кушониён (I-III милодӣ) дохил мешаванд. Монографияи “Древние монеты Таджикистана”-и Е.В. Зеймал аввалин асари бунёдӣ оид ба сиккаҳои қадим на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар тамоми Осиёи Миёна мебошад. Дар таҳқиқоти минбаъдаи сиккаҳои қадим олимон аз асари мазкур ба таври васеъ истифода мебаранд. Сиккаҳои қадими аз соли 1951 то соли 1980 аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ёфтшударо Е.А. Давидович ва Е.В. Зеймал таҳқиқ ва нашр намудаанд.

Охири солҳои 70-уми асри XX Д. Довутов (Д. Довудӣ) ба таҳқиқи сиккаҳои қадими Тоҷикистон шуруъ мекунад [61]. Нахустин мақолааш соли 1977 ба таъб мерасад. Ин мақола ба таҳқиқи оболҳои пайравона ва тетрадрахмаҳои Евкрадид, ки аз деҳаи Бобоҳоншаҳиди ноҳияи Балҷувон ёфт шуда буданд, бахшида шудааст. Ў соли 1983 таҳти роҳбарии О.И. Смирнова оид ба сиккаҳои Панҷакенти Қадим рисолаи номзадӣ ҳимоя мекунад. Д. Довутов ба таҳқиқи ганҷинаҳо, бозёфтҳои нави сиккаҳо аз Тоҷикистон, коллексияи сиккаҳои қадим ва асримиёнагӣ машғул шуда, муомилоти пулии давраҳо ва минтақаҳоро мавриди омӯзиш қарор додааст.

Мақолаи дигари ӯ, соли 1997 доир ба бозёфти драхмаи Селевки I аз Ховалинг бахшида шудааст [59, с. 5-8]. Сиккаи мазкур яке аз сиккаҳои нодири Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Соли 2003 Д. Довудӣ якчанд сиккаҳои қадимро мавриди омӯзиш қарор дода, ба нашр расондааст. Аз ҷумла, драхмаи Искандари Макдунӣ аз ноҳияи Фархор, тетрадрахми

Антиохи I, ду обболи нукрагии шоҳи Юнону Бохтар Евтидем, як обол ва як дидрахмаи Антимахро нашр кардааст. Инчунин, Д. Довудӣ аз таркиби се ганчинаи аз Ҳалқачар ёфтшуда, даҳ сиккаи мисини шоҳи Юнону Бохтар – Евтидемо дар якҷоягӣ бо сиккаҳои кушонӣ муайян ва нашр кардааст.

Д. Довудӣ дар монографияи худ “Денежное обращение древнего и средневекового Хатлона (V в. до н. э. – нач. XX в. н. э.)” ба омӯзиши сиккаҳои қадим таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намудааст. Ду боби он ба муомилоти пулии Хатлон дар замони Ҳахоманишиён, Юнону Бохтар, Кушонӣён ва пасокушонӣ бахшида шудааст [36]. Муаллиф феҳристи сиккаҳои қадими аз Хатлон ёфтшударо таҳия карда, таърихи муомилоти пулии Хатлонро дар давоми 25 аср (аз асри V қабл аз милод то ибтидои асри XX) шарҳ додааст. Инчунин, замони пайдоиши муомилоти пулӣ, дараҷа ва хусусиятҳои инкишофи онро дар ин минтақа муайян намудааст. Тибқи навиштаи Д. Довудӣ, аҳолии Хатлон бори аввал дар асри V пеш аз мелод бо сикка шинос шудаанд. Дар замони Искандари Мақдунӣ, Селевкиён ва шоҳигарии Юнону Бохтар дар ин минтақа сиккаҳо ҳамчун воситаи муомилоти пулӣ хеле паҳн шуданд. Бозёфти онҳо дар Тахти Сангин, Ҳалқачар, Сайёд, Ғаравқалъа Саксанохур, инчунин дар ноҳияҳои Данғара, Хавалинг, Темурмалик ва умуман минтақои Кӯлоб далели ин гуфтаҳост. Дар ин минтақа авҷи инкишофи муомилоти пулӣ дар давраи Кушонӣён ба асрҳои I–III мелодӣ рост меояд, ки бо афзоиши шаҳрҳо ва рушди иқтисод, махсусан тиҷорат алоқаманд буд. Ба ин нигоҳ накарда, муаллифи мазкур аз таҳқиқоти А.А. Семенов ва О. Бопеараччи роҷеъ ба баъзе сиккаҳои қадими аз Кӯлоб ёфтшуда беҳабар мондааст.

Соли 2009 асари дигари Д. Довудӣ - “Монетные клады Таджикистана” чоп шуд ва як баҳши он ба таҳқиқи сиккаҳои қадими Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллиф дар ин асараш 21 ганчинаи сиккаҳои қадими юнонӣ–бохтарӣ ва кушониро баррасӣ кардааст [34, с. 5–15]. Ҳамаи сиккаҳои мазкур аз вилояти Хатлон ёфт шудаанд ва ин далели

рушди баланди момилоти пулии ин минтақа дар замони Кушониён мебошад.

Соли 2008 аз бостоншаҳри Ҳалқаҷари ноҳияи Хуросони водии Вахш ганчинаи калони сиккаҳои мисии кушонӣ ба таври тасодуфӣ кашф мешавад. Дар таркиби он тақрибан 1000 сикка мавҷуд буд ва аз ин миқдор 667 адад сиккаро Осорхонаи миллии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод меҳарад. Ин калонтарин ганчинаи сиккаҳои кушонӣ дар Тоҷикистон мебошад. Ганчинаи мазкурро бори аввал Ф. Сафоев, сипас, А.Қ. Шарифзода ва Д. Довудӣ мавриди омӯзиш қарор медиҳанд [41]. Дар Ҳалқаҷар ва атрофи он боз 10 ганчинаи дигари сиккаҳои қадим ёфт шудаанд. Ин бозёфтҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки бостоншаҳри Ҳалқаҷар дар замони Кушониён (асрҳои I пеш аз милод - IV мелодӣ) маркази калони тиҷоратӣ ва эҳтимолан яке аз шаҳрҳои марказии водии Вахш будааст.

Дар давраи аввали асрҳои миёна дар шимолу шарқи Тахористон дар баробари сиккаҳои мисии маҳаллӣ драхмаҳои Сосонӣ низ дар муомилоти пулӣ истифода мешуданд. Нахустин ганчинаи драхмаҳои Сосонӣ дар Тоҷикистон соли 1952 аз шаҳри Душанбе кашф мешавад [63, с. 73]. Ду сиккаи Бахроми V-ро бостоншинос У. Бобоев аз ёдгории Чимқурғони ноҳияи Шарҳринав кашф мекунад [12, с. 573-574].

Баъзе сиккаҳои аз Тоҷикистон ёфтшударо олимон ба таври муштарак таҳқиқ ва нашр менамоянд. Дар ноҳияи Панҷи водии Вахш чор драхмаи шоҳаншоҳони Сосонӣ - Фирӯз, Хусрави I ва Хусрави II ёфт мешавад, ки онҳоро Д. Довудӣ ва Е.В. Зеймал таҳқиқ ва нашр менамоянд. Аз шаҳри Кӯлоб ду драхмаи Фирӯз ва як драхмаи Қубод кашф ва аз ҷониби Д. Довудӣ таҳқиқ ва нашр гардиданд.

Дар шимолу шарқи Тахористон сиккаҳои пайравонаи сосонӣ бештар паҳн шуда буданд. Сиккашиносон Е.В. Зеймал ва Д. Довудӣ оид ба бозёфтҳои алоҳидаи сиккаҳои пайравонаи Фирӯз аз ғӯристонии Тупхонаи Ҳисор, аз ёдгории Ачинатеппаи водии Вахш ва Қалъаи Кофирниҳон маълумот нашр намудаанд. Инчунин, ганчинаи калони сиккаҳои пайравонаи Фирӯз, ки зиёда аз 400 ададро дар бар мегирад, аз

деҳаи Чоргултеппаи водии Вахш кашф шудааст [34, с. 58]. Дар мавриди ин ганчина ва як адад сиккаи Фирӯз, ки дар ноҳияи Ховалинг кашф шуда буд, Д. Довудӣ маълумот додааст. Е.А. Давидович доир ба як сиккаи сосонӣ, ки соли 1957 аз Кофирқалъаи водии Вахш ёфт шуда буд, маълумот додааст [30, с. 153-161].

Бояд гуфт, ки то замони Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон сиккаҳои қадим бештар аз ҷониби се сиккашинос - Е.А. Давидович, Е.В. Зеймал ва Д. Довудӣ таҳқиқ ва нашр мешуданд. Аз соли 1951 то соли 1980 мақолаҳои нашршуда бештар ба қалами Е.А. Давидович ва Е. В. Зеймал тааллуқ дошта, аз соли 1980 Д. Довудӣ низ ба ин таҳқиқот мепайвандад. Аз соли 1980 то соли 1997 оид ба сиккаҳои қадим бештар мақолаҳои Е. В. Зеймал ва Д. Довудӣ ба нашр расидаанд. Зиеда аз 95% сиккаҳои қадими дар замони Шуравӣ таҳқиқшуда, то соли 1996 дар Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш ва аз ин баъд дар Музеи миллии бостонии Тоҷикистони назди Институти мазкури Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон нигоҳ дошта мешаванд. Дар фонди осорхонаи мазкур зиёда аз 30 ҳазор сикка ҷамъоварӣ шудааст ва аксари онҳо дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ кашф шудаанд. Дар фарқият ба фонди нумизмати ОМТ сиккаҳои Музеи миллии бостонии Тоҷикистон таҳқиқшуда мебошанд.

Дар солҳои 1991-1998 бо вучуди ноором будани вазъи сиёсӣ ва мушкилоти иқтисодӣ омӯзиши сиккаҳо дар Тоҷикистон қатъ нагардида, дар ин муддат ҳамагӣ 9 мақолаи нумизматӣ chop мешавад ва ҳамаи онҳо ба қалами Д. Довудӣ тааллуқ доранд. Онҳо ба сиккаҳои қадим ва асримиёнагӣ, аз ҷумла драхмаи нодири Селевки I аз Ховалинг ва ганчинаи калони дорои 1307 сиккаи нукрагини Ҷониён (асри XVII) аз ноҳияи Ҳисор ёфтшуда бахшида шудаанд.

Соли 1998 асари боаризиши Д. Довудӣ бо номи “Худжандский клад” “Ганчинаи Хучанд” ба нашр мерасад. Ин аввалин асари нумизматикии Тоҷикистон дар давраи Истиқлол мебошад. Китоби мазкур ба таҳқиқи 1967 адад сиккаҳои мисии темурии охири асри XV ва

аввали асри XVI баҳшида шудааст [55, с. 114]. Чун то ин вақт дар ҷумҳури ягон сикашиноси дигар тарбия наёфта буд ва шиори “Барои Тоҷикистон як сиккашинос кофист” ҳукумфармо буд, каси дигар ба таҳқиқи амиқи сиккаҳо машғул намешуд.

Инчунин, яке аз самтҳои рушди сиккашиносӣ дар Тоҷикистон дар замони истиқлол ин ҷамъоварии сиккаҳо дар осорхонаҳои ҷумҳури мебошад. Дар ҷамъоварии ашёи таърихӣ ва махсусан сиккаҳо саҳми ОМТ хеле назаррас мебошад. ОМТ аз рӯзи аввали ташкилшавии худ дар баробари дигар осорҳои таърихӣ ба ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва омӯзиши сиккаҳо аҳаммияти калон медиҳад, чунки сиккаҳо барои омӯзиши таърихи халқи тоҷик сарчашмаи хеле муҳим мебошанд. Аввалин сиккаҳо ба осорхона ҳанӯз дар ибтидои ташкилшавии он дар соли 1934 ворид шуда буданд. Минбад ин амал идома меёбад. Аз соли 1934 то соли 1998 дар фонди осорхонаи мазкур 1375 адад сикка ҷамъоварӣ шуда буд [92, с. 83]. Аз ин миқдор ҳатто 10% фисади онро сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёна ташкил намедиҳанд.

Аҳаммияти умдаи ин сиккаҳо дар он аст, ки ҳамаи онҳо аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт шуда, дар бораи муомилоти пулию сикказанӣ дар давраҳои гуногуни таърихӣ маълумоти хеле муҳим медиҳанд. Дар давраи истиқлол ҷамъоварии сиккаҳо ва сиккашиносӣ дар Тоҷикистон на танҳо идома ёфт, балки хеле рушд кард. Дар 34 соли Истиқлоли давлатӣ шумораи сиккаҳои фонди ОМТ ба беш аз 21 ҳазор расид. Дар ҷамъоварӣ ва таҳқиқи ин сиккаҳо саҳми директори Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи Камолиддин Беҳзод ва аввалин директори ОМТ Шарифзода А.Қ. назаррас мебошад. Ё бори нахуст тарбияи сиккашиносони тоҷикро ба роҳ монд ва мутахассисони ҷавонро аз минтақаҳои гуногуни ҷумҳури ба кори сиккашиносӣ ҷалб кард ва ҳамкориҳои дохилӣ ва хориҷии ОМТ-ро дар баҳши сиккашиносӣ амалӣ намуд.

Соли 2010 асари муштираки Д. Довудӣ ва А. Шарифзода – “Клад кушанских монет из Вахшской долины” “Ганҷинаи сиккаҳои кушонӣ аз

Водии Вахш” пиромуни ганҷинаи сиккаҳои мисии кушонӣ, ки соли 2008 аз бостоншаҳри Ҳалқачари ноҳияи Хуросон ёфт шуда буд, ба нашр мерасад [41]. Таҳқиқоти мазкур бештар хусусияти ҳисоботӣ дорад. Инчунин, дар замони истиқлол, дар таҳқиқ ва наشري сиккаҳои қадим саҳми сиккашиносони ҷавон - Ф. Сафоев, М. Сафоев, ва А.А. Шарифзода назаррас мебошад. Муаллифи ин сатрҳо низ дар ин кор саҳми шогирдонаи хешро гузоштааст.

Самти дигари рушд ва ҷамъоварии сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи Тоҷикистон ин ташкили экспедицияҳои бостоншиносӣ мебошад. Дар ин самт сиккаҳои чор бостоншаҳр – Ғаравқалъаи ноҳияи Ёвон, Чимқурғони ноҳияи Шаҳринав, Сайёдқалъаи ноҳияи Абдурахмони Ҷомӣ ва Ҳалқачари ноҳияи Хуросон кашф, таҳқиқ ва нашр шуданд.

Бо дастгириҳои бевоситаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи истиқлол ҳамкориҳои байналмилалӣ сиккашиносони тоҷик рушд намуд. Сиккашиносон Д. Довудӣ, А.Қ. Шарифзода, Ф. Сафоев дар ҳамоишҳои илмӣ дар кишварҳои Эрон, Олмон, Ироқ, Узбекистон, Қазоқистон, Туркменистон, Туркия, Русия, Украина, Белорусия, Афғонистон ва Хитой иштирок ва маъруза намуданд.

Сиккашиносони тоҷик дар омӯзиши сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи Афғонистон, ки дар гузашта як ҷузъи Бохтар ва Тахористон буд, низ саҳм гузоштаанд. Бавижа саҳми Ф. Сафоев дар таҳқиқи зиёда аз 5 ҳазор сиккаи кушонӣ, сосонӣ, сосонӣ – кушонӣ ва яфталӣ аз Миси Айнаки Афғонистон ёфтшуда назаррас мебошад. Мавсуф аз олимони тоҷик аввалин шуда ба тармим, таҳқиқ ва ҳуҷҷатгузори сиккаҳои Миси Айнак машғул шуд. Баъдтар ба ин кор Д. Довудӣ низ машғул шуд. Саҳми тармимгари тоҷик П. Абдуллоева дар тармими сиккаҳои Миси Айнак низ назаррас мебошад. Ҳамкориҳои хориҷӣ ҳоло ҳам идома дорад.

Сиккашиносони тоҷик бо ҳамкасбонашон дар кишварҳои берунӣ, аз ҷумла Узбекистон, Қазоқистон, Россия, Олмон, Италия, Англия,

Америка мукотибаи интернетӣ дошта, пайваста аз таҳқиқот ва дастовардҳои якдигар бохабар мешаванд.

Қобили ёдоварист, ки дар радифи китобҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, инчунин, мақолаҳои илмӣ низ дар самти омӯзиши сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёна аз ҷониби ходимони илмии ОМТ дар рӯзномаву маҷаллаҳои илмии дохилию хориҷӣ ба нашр расидаанд, ки онҳо низ муҳимтарин сарчашмаи илмӣ ҷиҳати таҳқиқ ва омӯзиши сиккаҳои қадим махсуб меёбанд. Барои равшан шудани масъала ба чанде аз мақолаҳои илмии дар ин самт нашр гардида, таваҷҷуҳ менамоем.

Яке аз муҳимтарин мақолаи илмӣ роҷеъ ба таҳқиқи сиккаҳои сосонӣ “Сасанидский клад из Душанбе” “Ганҷинаи сиккаҳои сосонӣ аз Душанбе” мебошад, ки он соли 2010 аз ҷониби муҳаққиқон А. Шарифзода ва А. Гариболди таҳия гардид. Дар мақола муаллифон 39 сиккаҳои сосониро мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор додаанд [143, 127].

Соли 2014 натиҷаи аввалин таҳқиқи сиккаҳои тиллоии Коллексияи нумизмати Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз ҷониби А.Қ. Шарифзода анҷом ёфт ва бо номи “Тухфаҳои нодир” ба ҷоп расид. Дар мақолаи мазкур 27 сиккаи тиллоӣ таҳқиқ шуд, ки аз ин шумора 12 ададаш сиккаи қадим мебошад. [142, с. 5-7]. Аммо муаллиф сиккаҳои қадими коллексияи мазкурро ба таври алоҳида баррасӣ накардааст.

Мақолаҳои дигаре, ки ба омӯзиш ва таҳқиқи сиккаҳои қадими ОМТ бахшида шудаанд, аз ҷониби сиккашиноси ҷавон М. Сафоев бо номҳои “Коллексияи муҳимми сиккаҳо” [127, с. 73], “Ғаравқалъа” ва “Доир ба ду сиккаи нодирӣ кушонӣ-сосонӣ” [126, с. 141-147] таълиф гардидаанд. Муаллиф дар мақолаҳои мазкур доир ба сиккаҳои қадими юнонӣ-бохтарӣ, кушонӣ ва сосонӣ-кушонӣ таҳқиқоти мукаммали илмӣ анҷом додааст.

Д. Довудӣ соли 2018 натиҷаи таҳқиқи баъзе сиккахоро такроран бо номи “Бухархудатские, сасанидские и омейядские дирхемы Таджикистана” ба ҷоп расонид [35, с. 20]. Дар асари мазкур навгонҳои илмӣ қариб вучуд надоранд ва асари мазкур асосан ҷанбаи иттилоотӣ

дорад. Ба ин нигоҳ накарда, асари мазкур аз аҳаммият ҳолӣ нест ва барои омӯзиши сиккаҳо роҳнамои зарурӣ ба ҳисоб меравад.

Соли 2019 дар таърихи сиккашиносии Осиёи Миёна нахустин бор феҳристи мукаммали ганчинаи дирҳамҳои сомони аз Тоҷикистон ёфтшуда бо номи “Ганчинаи Кӯлоб (Дирҳамҳои сомонӣ)” ба нашр мерасад [138].

Дар таърихи сиккашиносии Тоҷикистон бори нахуст соли 2020 натиҷаи таҳқиқи қадимтарин сиккаи Осиёи Миёна- сиглоси лидиягии дар асри VI пеш аз милод зарбшуда, ки аз мавзеи Сари Банди Кӯлоб ёфтшуда буд, ба чоп мерасад [141]. Муҳаққиқ Шарифзода А.Қ. дар ҳошияи таҳқиқи сиглоси лидиягӣ масъалаи таърихи пайдоиши муомилоти пулиро дар Осиёи Миёна баррасӣ намуда, аввалин бор қадимтарин сарчашмаи хаттии ниёкони мо – Авасторо вобаста ба таърихи муомилоти пулӣ ва пардохти музди меҳнат мавриди таҳқиқ қарор медиҳад. Муайян карда шуд, ки тибқи матни Авасто музди меҳнати пизишкон асосан бо мол-чорво пардохт мешудааст [141].

Як идда сиккаҳои қадим, ки дар натиҷаи ҳафриёти бостоншиносӣ аз ҷониби мутахассисони ОМТ дар мавзеҳои таърихии Сайёдкалъаи н. Абдурахмони Ҷомӣ [33, с. 50] ва Чимқурғони н. Шаҳринав [56, с. 39] кашф гардиданд, дар шакли мақолаҳои ҳисоботӣ ба нашр расидаанд.

Хулоса, маълумот оид ба бозёфти аввалин сиккаҳо аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон (сиккаҳои таркиби Ҳазинаи Амударё) ҳанӯз аз соли 1880 оғоз гардида, таҳқиқ ва омӯзиши онҳо солҳои 1881-1883 аз ҷониби А.А. Каннингҳем сурат мегирад. Баъди кашфи Ҳазинаи Амударё таваҷҷуҳи муҳаққиқон ба ёдгориҳои нумизматики Тоҷикистон меафзояд. Дар ин самт саҳми В.В. Бартолд, А.А. Семенов ва М. Е. Массон назаррас мебошад. В.В. Бартолд роҷеъ ба сиккаҳои исломӣ ва М.Е. Массон доир ба сиккаҳои қадим, асрҳои миёнаи аз Тоҷикистон ёфтшуда таҳқиқот анҷом додаанд. Академик М.Е. Массонро оғозбахши бақайдгирии кашфи сиккаҳо аз Тоҷикистон номидан мумкин аст. Зеро ӯ аввалин

шуда, пиромуни кашфи ҳарсолаи сиккаҳо аз Тоҷикистон мақолаҳои илмиро чоп менамояд.

Ташаккул ва рушди сиккашиносии Тоҷикистон ба замони Шуравӣ рост меояд. Дар солҳои 30-юми асри XX дар рафти кӯшишҳои бостоншиносии дижи кӯхи Муғ якҷанд сиккаи суғдӣ, ки дар пайравӣ ба сиккаҳои биринҷии чинӣ зарб мешуданд, кашф ва таҳқиқу нашр мешаванд. Аммо ин таҳқиқотро на олимони тоҷик, балки пажӯҳигарони рус анҷом дода буданд. Чунки дар ин солҳо пойдаҳти Тоҷикистон осорхона ва маркази сиккашиносии худро надошт. Бинобар ин, то нимаи дуюми солҳои 40-уми асри XX дар таҳқиқи сиккашиносии Тоҷикистон танаффус ба вуҷуд омад. Давраи нави рушди сиккашиносии Тоҷикистон аз солҳои 1946-1951 шуруъ мешавад. Аз соли 1946 экспедитсияҳои бостоншиносӣ дар ҳудуди Тоҷикистон оғоз меёбанд ва кашфи сиккаҳо зиёд мегардад. Маҳз ҳамин кашфи сиккаҳо буд, ки сиккашиносон О. Смирнова, Е. А. Давидович, Е. В. Зеймал ва Д. Довудӣ ба таҳқиқи сиккаҳои Тоҷикистон машғул шуданд. Дар солҳои 50-80-и асри XX дар Тоҷикистон беҳтарин асарҳои сиккашиносӣ, ки аҳаммияти умумииттифоқӣ ва ҷаҳонӣ доштанд, таълиф ва чоп шуданд. Маҳз тавассути таҳқиқоти бисёр арзишманди Е.А. Давидович Тоҷикистон ба муҳимтарин маркази таҳқиқоти сиккашиносии Иттиҳоди Шуравӣ дар Осиёи Миёна табдил меёбад. Асарҳои О. Смирнова, Е.А. Давидович ва Е. Зеймал то имрӯз моҳияти илмии худро гум накарда, онҳо дар илми сиккашиносӣ асарҳои бунёдӣ ва болоимизӣ маҳсуб мешаванд.

Ба ҳамаи дастовардҳои сиккашиносии замони Шуравии Тоҷикистон нигоҳ накарда, дар ҷумҳурӣ аз ҳисоби кадрҳои бумӣ танҳо як сиккашинос – Д. Довутов тарбия ёфт.

Дар замони истиқлол дар таърихи сиккашиносии Тоҷикистон давраи нав оғоз меёбад. Маҳз бо ташаббуси ОМТ дар ҷумҳурӣ мутахассисони тоҷик Ф.Б. Сафоев, М. Сафоев, М. Каримдодзода, А.А. Шарифзода ба доираи илми сиккашиносӣ ҷалб шуданд.

Осорхонаи миллии ба номи Камолиддин Бехзод дар ибтидои солҳои 2000 баъд аз Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш ба маркази дуҷуми ҷамъоварӣ ва сиккашиносии Тоҷикистон мубаддал мешавад. Аз соли 2008 маркази сиккашиносии Тоҷикистон ба ОМТ интиқол меёбад. Дар айни ҳол таҳқиқи сиккашиносӣ дар ин ду маркази муҳимми илмии ҷумҳурӣ идома дорад. Дар осорхонаҳо ва дигар марказҳои илмии ҷумҳурӣ таҳқиқоти сиккашиносӣ пеш бурда намешавад.

Муҳимтарин дастоварди дигари сиккашиносии Тоҷикистон дар давраи истиқлол фароҳам омадани имкониятҳои васеи ҳамкориҳои илмии байналмилалӣ дар ин самт мебошад. Сиккашиносони тоҷик дар ҳамоишҳои илмии ҷумҳурӣ ва байналмилалӣ фаъолона ширкат варзида, натиҷаи таҳқиқоти худро муаррифӣ менамоянд.

Дар баробари таҳқиқ ва омӯзиши сиккаҳо дигар роҳи рушди сиккашиносӣ дар Тоҷикистон ин ҷамъоварии онҳо мебошад. Ҳоло аксари сиккаҳои ҷамъовардашуда дар Осорхонаи миллии бостонии Тоҷикистони АМИТ ва Осорхонаи миллии Тоҷикистон маҳфузанд. Ҷамъоварии сиккаҳо дар замони Истиқлол назар ба замони Шуравӣ дучанд рушд намуд. Акнун аксари осорхонаҳои таърихӣ-кишваршиносии ҷумҳурӣ намунаҳои гуногуни сиккаҳоро ҷамъоварӣ менамоянд. Ин дар навбати худ заминаҳои рушди минбаъдаи сиккашиносиро таҳким мебахшад.

1.2. Нақши комиссияи фондӣ дар тақмили фонди нумизмати Осорхонаи миллии Тоҷикистон

Фонди нумизмати Осорхонаи миллии ҷузъи муҳимми мероси таърихӣ-кишвар маҳсуб меёбад. Таҳлили марҳилаҳои ташаккул ва тақумили он ба арзёбии раванди илмӣ-таҳқиқотӣ ва сиёсати фарҳангии имрӯза мусоидат мекунад. Аз ин ҷост, ки нақши комиссияи фондӣ дар ин чараён ба таври хос бояд мавриди баррасии илмӣ қарор гирад.

Осорхонакунонии сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёна дар Тоҷикистон нисбат ба баъзе ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна дертар оғоз мешавад. Дар Узбекистон ин раванд дар нимаи дууми асри XIX ба амал омад [70, с. 7]. Ин кор дар Тоҷикистон ба солҳои 30-юми асри XX рост меояд. Аз асноди бойгонӣ ва адабиёти илмӣ бармеояд, ки воридоти сиккаҳо ба фонди он соли 1934 оғоз меёбад [138]. Сиккаҳои ОМТ-ро то соли 1948 аз ҷониби касе таҳқиқ намешуд ва онҳо шиносномаи илмӣ надоштанд [63, с. 73-85]. Аз ин рӯ, ҷигунагии воридоти аввалин сиккаҳои қадим, топографияи онҳо ва тарзи дарёфти онҳо то ҳол номаълум мемонад. Новобаста аз ин, метавон тахмин кард, ки сиккаҳои солҳои 30 - 40 асри XX ба ОМТ воридшуда аз ҷануби Тоҷикистон кашф шудаанд [68, с. 5]. Дар солҳои баъдина бо рушди ҳафрии бостоншиносӣ дар Тоҷикистон ва таъсиси Академияи илмҳо ва Институти таърих воридоти сиккаҳои ба ОМТ коста мегардад. Зеро дар Институти мазкур бо ташаббуси сиккашиноси машҳур Е.А. Давидович бахши сиккашиносӣ таъсис ёфта, он дар як муддати муайян (то соли 2011) ба маркази ҷамъоварӣ ва таҳқиқи сиккаҳо табдил ёфт [50, с. 275].

Дар умум, тибқи нишондодҳои китобҳои воридотии ОМТ аз соли 1934 то соли 1998 дар осорхона 1375 сиккаи қадим, ибтидои асрҳои миёна ва муосир ҷамъоварӣ шуд [187]. Барои осорхонаи марказии як ҷумҳури албатта ин миқдор хеле кам аст. Яке аз сабабҳои асосии чунин кам ҷамъоварӣ шудани сиккаҳо дар ОМТ ин ба кори комиссияи фондию харидорӣ ҷалб нашудани сиккашиносон, аз рӯйи нақшаи муайян ва мукаммали илмӣ амал накардани комиссияи мазкур мебошад. Чунончи, тибқи фармони вазири маданияти ҶШС Тоҷикистон аз 19 декабри соли 1988, №434 Комиссияи фондию хариди осорхона дар ҳайати 10 нафар таъсис ёфта буд. Аммо ҳамаи аъзои ин комиссия кормандони осорхонаи мазкур буда, дар ҳайати он ягон муаррих, бостоншинос ё сиккашинос набуд ва ягон мутахассис аз берун (Институти таърих ё дигар муассисаи марбут) низ ҷалб нашудааст. Аз баррасии натиҷаи кори комиссияи мазкур бармеояд, ки фаъолияти он бештар ба ҷамъоварии осори

этнографӣ ва асарҳои рассомон равона шуда буд. Аммо ин маънои онро надорад, ки дар замони Шуравӣ ба ОМТ маводи нумизматӣ ворид намешуд. Аз ҷумла, соли 1951 ба ОМТ як ганҷинаи сиккаҳои сосонӣ ворид шуда, ба он рақами осорхонавии КП-1345, ИНВ-1479 гузошта мешавад [187, с. 130]. Ин ганҷинаро соли 1950 ҳангоми кофтани канал дар наздикии ёдгории даврони ҷонуно бохтариин шаҳри Душанбе тасодуфан ёфта, ба таври ройгон ба осорхона месупоранд. Эҳдо шудани ганҷинаи мазкур далели он аст, ки шаҳрвандони кишвар дар ин давра фаҳмиши ба осорхона фурӯхтани осори таърихии аз зери замин ёфтшударо надоштанд ва тибқи қонунгузориин он замон ҳамаи сарватҳои зеризаминӣ моликияти истисноии давлат ҳисобида мешуд. Ганҷинаи мазкурро бори нахуст Н.Н. Забелина таҳқиқ карда, соли 1952 нашр менамояд [63, с. 73-85]. Он аз сиккаҳои нуқрагӣ – драхмаҳои шоҳаншоҳони сосонӣ Яздигурди I (399-420) (1 дона), Баҳроми V (420-438) (28 дона) ва Яздигурди II (438-451) (10 дона) иборат мебошад. Соли 2022 ҳафт сиккаи ин ганҷина ба осорхонаи навтаъсиси шаҳри Душанбе, ки дар Маҷмуаи давлатии “Истиқлол” ҷойгир аст, интиқол дода шуданд [185]. Аз ин миқдор 7 адад аз таркиби Ганҷинаи Душанбе ва 4 адад аз таркиби Ганҷинаи Ҷайхун мебошанд. Қашфи ганҷинаи мазкур далели рушди муомилоти пулии шаҳри Душанбе дар асри V мелодӣ мебошад. Аммо на ҳамаи муҳаққиқон ин нуқтаро дастгирӣ менамоянд. Масалан, Е. Давидович ин ганҷинаро танҳо ғанимати ҳарбӣ дониста, иштироки ин сиккаҳоро дар муомилоти пулии водии Ҳисор қабул надорад. Ба ихтилофи ҳулосаи олимон нигоҳ накарда метавон гуфт, ки сиккаҳои мазкур ҳам воситаи муомилоти пулӣ ва воситаи ганҷинаандӯзӣ мебошанд.

Бояд зикр намуд, ки марҳилаи рушд ва ташаккулёбии ҷамъовариин сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ ба давраи соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон рост меояд. Зеро дар ин давра ҳам қонунгузориин соҳаи кори осорхонаҳо, ҳам заминаҳои иқтисодии фаъолияти онҳо ва ҳам ҷалби сиккашиносон ба кори ОМТ ба таври хеле

мусбат ҳалли худро меёбад. Агар қонунгузорӣ роҳҳои такмили фонди осорхонаҳо, аз ҷумла фаъолияти комиссияи харидро ба таври мушаххас муайян ва муқаррар карда бошад, таваҷҷуҳи бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба маводи нумизматӣ, аз ҷумла аз тарафи ӯ ҷамъоварӣ шудани сиккаҳои нодир ва ба ОМТ эҳдо намудани онҳо, зиёдшавии мунтазами маблағгузорӣ барои хариди осори таърихӣ чиҳати такмили фонд ба таври ҷиддӣ ва назаррас мусоидат менамояд [142, с. 5]. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳоди директори ОМТ-ро доир ба таъсиси шӯбаи алоҳидаи босоншиносӣ ва сиккашиносӣ дар сохтори ОМТ дастгирӣ намуд. Бо супориши Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2013 дар ошёнаи дуҷуми ОМТ толори алоҳидаи нумизматӣ сохта мешавад [137, с.64-75]. Толори мазкур соли 2021 нимаи толори сеюми ошёнаи яқум кӯчонда шуда, дар як гӯшаи он тавассути диорамма сикказанӣ ба таври бадеӣ инъикоси худро ёфт [81, с.47-53].

Мутаассифона, баъди воридшавии ганҷинаи сиккаҳои сосонии аз шаҳри Душанбе ёфтшуда, аз соли 1951 то соли 2001 барои фонди ОМТ ягон сиккаи қадим ва аввали асрҳои миёна ҷамъоварӣ намешавад. Соли 2001 комиссияи фондию хариди ОМТ дар катори дигар ёдгориҳои таърихӣ ва осори ҳунарий ҷаҳор тетрадраҳмаи кушонӣ - як сиккаи мисии Канишка, як сиккаи мисии Ҳувишка, як сиккаи мисии пайравонаи Васудева ва як сиккаи суфташудаи кушониро харидорӣ менамояд [197]. Ҷой, ҷиғунагӣ ва санаи ёфти онҳо маълум нест. Комиссияи мазкур дар соли 2003 танҳо як сиккаи мисии шоханшоҳи кушонӣ Вима Кадфизро ба фонд ворид менамояд [196, с. 186-191]. Дар соли 2004 ҳамагӣ се сиккаи мисиро ОМТ харидорӣ мекунад, ки аз ин миқдор яқтоаш дидраҳмаи Вима Такту, яқтои дигараш тетрадраҳмаи Вима Кадфиз ва сеюмаш драҳмаи пайравонаи Канишкаи III мебошанд [197, с. 44-65]. Дар соли 2005 ОМТ ҳамагӣ се сиккаи қадим – як оболи шоҳи Юнону Бохтар Евкратид ва ду оболи кушонии Ҳерайро харидорӣ менамояд [197, с. 68-75]. Аз ин ду сикка оболи Ҳерай барои ОМТ аз чанд чиҳат аҳаммияти

калон дорад. Якум, Ҳерай аввалин шоҳи Кушониён мебошад [19, с. 167-168]. Дуюм, ин аввалин оболи Ҳерай аст, ки ОМТ харидорӣ кардааст. Сеюм, сиккаи мазкур бо асл ва камёфт буданаш барои осорхона нодир ба ҳисоб рафта, он барои корҳои экспозитсионӣ ва роҳбаладӣ низ маводи муҳимми айёни мебошад. Ҳамчунин, сиккаи мазкур барои ҳалли масъалаҳои антропологӣ муҳим аст. Зеро симои Ҳерай дар сиккахояш ориёиёна тасвир шудааст [36, с. 48-55].

Соли 2006 доир ба масъалаи хариди сиккаҳои дар ОМТ дигаргунии ҷиддӣ ба вуҷуд омад. Чунки дар ин сол комиссияи фандию харидории осорхона аз сокини деҳаи Гузари Болои ноҳияи Қубодиён - И. Илёсов як ганҷинаи сиккаҳои кушониро бо таҳияи асноди лозима ва тибқи муқаррароти давлатӣ меҳарад. Ин ганҷина баъди харидорӣ шуданаш таҳти рақами давлатии КП-12817/1-200 қарор мегирад [197, с.93]. Аммо дар ҳуҷҷатҳои осорхонавӣ ҷойи аниқи бозёфт ва чӣ тавр ёфт шудани он дарҷ нашудааст. Аз таҳқиқи ганҷина маълум шуд, ки таркиби он чунин аст:

Ҷадвали 1. - Ганҷинаи Гузари Боло

№	Номи шоҳ	Миқдор	навъ	%	филиз
1.	Евтидеми I	8	Драхма	4	Мис
2.	Ҳерай	1	Обол	0,5	Нукра
3.	Вима Такту	6	Дидрахма	3	Мис
4.	Вима Кадфиз	2	Тетрадрахма	1	Мис
5.	Канишка I	14	Тетрадрахма	7	Мис
6.	Хувишка пайравона	17	Драхма	8,5	Мис
7.	Канишка III пайравона	40	Драхма	20	Мис
8.	Васудеваи пайравона	76	Драхма	38	Мис
9.	Кушонӣ-номаълум (суфташуда)	22	Драхма	11	Мис
10.	Сосонӣ-кушонӣ	7	Дидрахма	3,5	Мис
11.	Асримиёнагӣ	1	Драхма	0,5	Мис
12.	Номаълум	6	Драхма	3	Мис
13.	Ҳамагӣ	200		100%	

Ганчинаи мазкур аз 200 сикка иборат буда, он аввалин ганчинаи калони сиккаҳои кушони дар давраи истиқлол ба фонди ОМТ воридшуда мебошад. Дар така ба таркиби он метавон гуфт, ки ин ганчина бешубҳа аз водии Вахш ёфт шудааст. Зеро аксари чунин ганчинаҳо аз ин водӣ кашф шудаанд [68, с. 143-200; 34, с. 5-20]. Миқдори зиёди сиккаҳои ин ганчина пайравона буда, дар асри IV зарб шудаанд. Аз ин ҷиҳат, ганчинаи мазкур калонтарин ганчинаи сиккаҳои пайравонаи ОМТ ба ҳисоб меравад. Ганчина барои таҳқиқи масъалаҳои мубрами муомилоти пулии водии Вахш дар аввали давраи таназзули империяи Кушониён аҳаммияти вижа дорад. Зеро бори аввал аст, ки дар таркиби як ганчина сиккаҳои пайравонаи се шоҳаншоҳи кушонӣ - Ҳувишка, Канишка III ва Васудева дар якҷоягӣ бо сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ёфт шудаанд [93, с. 417-423]. Олимон тахмин мекунанд, ки сиккаҳои пайравонаи кушониро на шоҳаншоҳони кушонӣ, балки ҳокимони маҳаллӣ зарб мекарданд [173, с. 90-95].

Фаъолияти Комиссияи фондию харид танҳо ба хариди ёдгориҳо равона нашуда буд. Балки аъзои он осори ба осорхона эҳдошударо низ мавриди баррасӣ қарор дода, доир ба ворид намудани онҳо ба фонд қарори дахлдор қабул менамуд. Мисол, моҳи июни соли 2007 шаҳрванд Сафоев Ф. ба Осорхонаи миллии ба номи К. Бехзод 53 адад сиккаи мисиро (КВ- 12876/1-53) эҳдо менамояд [204, с. 5]. Сиккаҳо чандон хуб боқӣ намонда, қабати болоии онҳо зангзада мебошанд. Барои ин сиккаҳои эҳдошуда экспертизаи илмӣ навишта нашудааст. Дар протоколи Комиссияи фондию харид ва китоби воридоти ОМТ таркиби сиккаҳои мазкур зикр наёфта, дар умум онҳо бе таҳқиқи ибтидоӣ ба фонди ОМТ ворид карда шудаанд [197, с. 97]. Таҳқиқи мо маълум намуд, ки аз 53 адад сикка 43-тои онҳо сиккаҳои кушонӣ буда, 1 адад ба шоҳи Юнону-Бохтар Евтидеми I, 5 адад сосонӣ-кушонӣ, 1 адад кушонӣ-сосонӣ ва 3-тои дигаро сиккаҳои асрҳои миёнаи исломӣ ташкил медиҳанд [90, с. 65-69]. Аз ин метавон хулоса намуд, ки сиккаҳои мазкур дар асл ганчина мебошанд ва шахси эҳдонамуда се сиккаи исломиро низ ба ин ганчина

хамроҳ кардааст. Мансубияти таърихӣ сиккаҳои ганчинаи эҳдошуда чунин аст:

Ҷадвали 2. - Сиккаҳои ба ОМТ эҳдонамудаи Сафоев Ф. аз Ҳалқачар

№	Номи сулола ва шоҳ	Дона	навъ	%	Филиз
1	Вима Такту	2	Дидрахма	3,7	мис
2	Хувишка пайравона	4	Драхма	7,5	мис
3	Васудева пайравона	20	Драхма	37,7	мис
5	Канишка III пайравона	12	Драхма	20,7	мис
6	Кушонӣ, номаълум	5	Драхма	9,4	мис
7	Евтидем	1	Драхма	1,8	мис
8	Сосонӣ-кушонӣ	5	Дидрахма	9,4	мис
9	Кушонӣ-сосонӣ	1		1,8	мис
1	Асримиенагӣ	3		5,6	мис
	Ҳамагӣ	53		100%	мис

Илова бар ин, дар соли 2007 аз ҷониби комиссия дар қатори дигар сиккаҳо 20 адад сиккаи қадим харидорӣ шудааст, ки аз ин миқдор 15 адад сиккаи Вима Такту [204, с. 6], як тетрадрахмаи Вима Кадфиз, як сиккаи Васудева, як сиккаи кушонӣ шоҳаш номаълум, ду сиккаи пайравонаи шоҳони Юнонӣ-Бохтарӣ, як сиккаи пайравонаи Ҳелиокл ва як оболи пайравонаи Евкратид харидорӣ шудаанд [197, с. 73-103].

Соли 2007 комиссияи фондӣ ва хариди осорхона дар ҳайати нав таъсис ёфт. Бартарии ҳайати нави комиссияи мазкур аз он иборат буд, ки ба кори он мутахассисони соҳибтаҷрибаи кишвар (Азизов М.Д., Муллоҷонов С.) барои тақвияти кори комиссияи фондӣ ва хариди осорхона ҷалб мешаванд [202, 203, 204]. Чи тавре ки маълум аст, моддаи 11 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи осорхонаҳо ва фонди осорхонаҳо” харидории ёдгориҳоро бе экспертизаи илмӣ манъ менамояд. Ҳарчанд дар ин сол кормандони осорхона ба таҳқиқи сиккаҳо машғул буданд, бо мақсади мутобиқгардонии кори комиссияи фондӣ ва харид ба талаботи моддаи зикршудаи қонуни мазкур сиккашиносии ватанӣ, доктори илмҳои таърих Д. Довутов ба таври шартномавӣ ба кори ин комиссия даъват мешавад [186]. Акнун сиккаҳое, ки онҳоро шаҳрвандон дар вақти кишту кор ва сохтмон ба таври тасодуфӣ ёфта ба осорхона пешниҳод менамуданд, дар навбати аввал мавриди таҳқиқи

сиккашиносон қарор гирифта, баъд ба онҳо экспертиза навишта мешуд. Дар асоси ҳамин экспертиза сиккаҳо харидорӣ мешуданд. Аз тарафи дигар, бо супориши директори осорхона дар матбуоти даврӣ доир ба омодагии ОМТ барои харидани осори таърихӣ эълонҳо ба чоп расид. Ин барои ҷалби бештари шахрвандон ба кори комиссияи харид мусоидат намуд. Масалан, соли 2008 шахрванд Илёсов Ю. барои фурӯхтани як ганчинаи калони сиккаҳо ба осорхона мурочиат менамояд. Дар аввал кормандони осорхона (Шарипов А. Қ., Сафоев Ф.) ганчинаро аз назар гузаронида, муайян менамоянд, ки он аз сиккаҳои кушонӣ таркиб ёфтааст. Дар хулосаи экспертизаи илмӣ ганчинаи мазкур чунин омадааст: “Барои омӯзиши ибтидоӣ бо даъвати роҳбарияти Осорхонаи миллии ба номи К. Беҳзод дар якҷоягӣ бо кормандони масъули осорхона як дафинаи сиккаҳо дида баромада шуд. Аз омӯзиши ибтидоии дафина маълум шуд, ки дар он 667 (шашсаду шасту ҳафт) сикка мавҷуд буда, ҳамаи онҳо аз мис сохта шудаанд ва ҳолаташон хуб аст. Сиккаҳо ба давраи яке аз империяҳои бузурги бунёднамудаи аҷдоди тоҷикон – Кушонӣён мансубанд. Дафина нодир буда, барои омӯзиши таърихи сиёсӣ ва муносибатҳои иқтисодии Осиёи Миёна дар давраи Кушонӣён сарчашмаи хуби илмӣ мебошад. Он калонтарин дафинаи сиккаҳои кушонӣ дар Тоҷикистон мебошад ва омӯзиши он барои Осорхонаи миллии хатмист. Таҳқиқ, танзиф, таҳким, нашр ва минбаъд пешкаши ҳамагон намудани ин дафина ба манфиати кор аст” [183]. Дар хулосаи мазкур сана, ҷой, тарзи ёфт ва ёбандаи ганчина зикр нашудааст. Зеро ҳамон вақт якку якбора имкон набуд, ки бе таҳқиқи муфасссал тамоми паҳлуҳои зарурии ин дафинаро муайян намуд. Масъалаи асосӣ ва аввалиндараҷа ҷамъоварии ганчина тавассути комиссияи харид ба ҳисоб мерафат. Аз ин рӯ, хулосаи экспертизаи мазкур “омӯзиши ибтидоӣ” номида шудааст. Аз тарафи дигар, дар ҷумҳурӣ аввалин шуда осорхонаи мазкур ин корро амалӣ намуд ва қадамҳои нахустин, вале устувори он дар мутобиқсозии фаъолияти Комиссияи хариди осорхона ба талаботи қонуни соҳавӣ мебошад. Хариди ин ганчина ҳам ба такмили фонди

осорхона ва ҳам барои ба даст овардани сарчашмаи муҳимми таърихӣ ва мавриди таҳқиқи олимон қарор гирифтани он мусоидат менамояд. Муҳаққиқони ОМТ Д. Довутов ва А.Қ. Шарифзода ганчинаи мазкурро қисман таҳқиқ карда, муайян намуданд, ки он аз ёдгории Ҳалқачари деҳаи Сарбанди ноҳияи Хуросони водии Вахш кашф шудааст ва он калонтарин ганчинаи сиккаҳои кушони Тоҷикистон мебошад [41, с. 6]. Ин аз нақши муҳимми Комиссияи харидории ОМТ дар такмили фонди нумизмати на танҳо ин осорхона, балки ҷумҳурии гувоҳӣ медиҳад. Зеро фонди нумизмати ОМТ як баҳши фонди нумизмати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва ганчинаи мазкур на танҳо барои ҷумҳурии мо, балки барои ҳамаи кишварҳои муосири дар ҷуғрофияи таърихии Кушонӣ ҷойгирфта ва умуман барои тамоми илми сиккашиносии дунё аҳаммияти калон дорад. Ҳоло ганчинаи мазкур таҳти рақами (КП-13015/1-667) нигоҳдорӣ шуда [205], таркибаш чунин аст:

1. Сиккаҳои Вима Кадфиз – 69 адад;
2. Сиккаҳои Канишкаи Кабир – 532 адад;
3. Сиккаҳои Ҳувишка – 66 адад.

Дар ганчинаи мазкур сиккаҳои Вима Кадфиз (113-127) 10,3 фсад, Сиккаҳои Канишка (127 - 151) 79,7 фсад ва сиккаҳои Ҳувишка (151 -190) 9,5 фсадро ташкил медиҳанд. Яъне ҳамаи сиккаҳои ин ганчина дар асри I милодӣ зарб зада шуда, аз ҳама қадимтараш сиккаҳои Вима Кадфиз ва аз ҳамаи сиккаҳои баъдина замони Ҳувишка дар нимаи дуюми асри I-и милодӣ бароварда шудаанд [41, с. 5-24].

Илова бар ганчинаи мазкур (КП-13015/1-667), дар соли 2008 ба комиссияи харидории ОМТ шаҳрвандони ҷудогона 80 адад сиккаро ба шакли омехта пешниҳод намуданд ва ОМТ баъди таҳқиқи ибтидоӣ онҳоро харидорӣ намуд. Аз таҳқиқи пешакӣ маълум шуд, ки дар байни ин сиккаҳо 7 адад сиккаи пайравонаи шоҳони юнонӣ-бохтарӣ, аз ҷумла 2 адад сиккаи мисии Ҳелиокл, 5 адад оболи Евкратид ва 73 адад сиккаи кушонӣ мавҷуд аст. Инчунин муайян намудем, ки аз 73 адад сиккаи кушонӣ 8 обол ба Ҳерай, 22 дидрахма ба Вима Такту, 17 тетрадрахма ба

Вима Кадфиз, 8 тетрадрахма ба Канишка, 1 тетрадрахма ба Хувишка, 3 тетрадрахма ба Васудева тааллуқ дошта, боқимонда сиккаҳои пайравонаи Хувишка (3 адад), Васудева (5 адад) ва Канишкаи III (2 адад) мебошанд [203, 204, 205, 197, с. 103-110]. Ба воридшавии омехтаи ин сиккаҳо нигоҳ накарда, онҳо аҳаммияти муайяни илмӣ доранд. Аммо аҳаммияти онҳо аз сиккаҳои дар таркиби ганчина буда камтар аст.

Соли 2009 ба фонди ОМТ ягон сиккаи қадим ва аввали асримиёнагӣ ворид нашудааст. Дар ин сол комиссияи фондӣ ва хариди ОМТ бештар ба чамбоварии ашёи мардумшиносӣ таваҷҷуҳ кардааст [203, 204, 205].

Баъди як соли танаффӯс дар давоми соли 2010 тавассути харидорӣ ба фонди ОМТ 138 адад сиккаҳои қадим ворид мешавад [197, с. 145-163]. Дар натиҷаи таҳқиқ муайян намудем, ки аз ин миқдор 33-ададаш сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ ва пайравонаи юнонӣ-бохтарӣ аз ҷумла, 1 сиккаи Диодоти II (239-223 п.м), 14-адад сиккаҳои Евтидеми I, 3 тетрадрахма, 4 драхмаи мисии пайравонаи Хелиокл, 11-адад оболҳои нуқрагии Евкратид мебошанд. Боқимонда 105-адад сиккаҳои кушонӣ мебошанд. Таркиби сиккаҳои кушонӣ чунинанд: 7 оболҳои Ҳерай, 20 дидрахма ва 6 гемидрахмаи Вима Такту, 4 тетрадрахмаи Вима Кадфиз, 5 тетрадрахмаи Канишка, 7 тетрадрахмаи Хувишка, 2 тетрадрахмаи Васудева, 5 сиккаи пайравонаи Хувишка, 6 сиккаи пайравонаи Канишкаи III, 19 сиккаи пайравонаи Васудева, 6 сиккаи кушонӣ-сосонӣ, 11 адад сиккаи сосонӣ-кушонӣ ва 7 адад сиккаи суфташудаи дигар, ки муайян кардани мансубияти онҳо ба кадом шоҳ ғайриимкон аст [206, 207, 208, 209].

Дар соли 2011 ОМТ тавонист 83 сиккаро харидорӣ намояд [198, с. 41-42]. Муайян карда шуд, ки аз ин шумора 8-адад сиккаи юнонӣ-бохтарӣ, як сиккаи мисии Искандари Макдунӣ, як драхмаи пайравонаи Хелиокл, ду тетрадрахмаи пайравонаи Хелиокл, се оболҳои пайравонаи Евкратид ва як драхмаи Евкратид, ду адад сиккаи ашконӣ, 60 сиккаи кушонӣ, панҷ сиккаи кушонӣ-сосонӣ ва 8 сиккаи сосонӣ-кушонӣ мебошанд [210, 211, 212]. Дар байни ин сиккаҳо драхмаи Искандари

Мақдунӣ аз ҷумлаи сиккаҳои камёфт ва нодир мебошад. Дар адабиёти илмӣ чунин сиккаи мисӣ драхма номида мешавад [23, с. 19].

Соли 2013 дар ҷамъоварии сиккаҳои барои ОМТ яке аз даврони муҳи дар самти ғанисозии коллексияи нумизмати Осорхонаи милли ба ҳисоб меравад. Якум, дар ин сол бо иштироки Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон бинои нави ОМТ ифтитоҳ ёфт [132]. Дуюм, аз ҷониби Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ОМТ коллексияи нодирӣ таърихию арзишманд эҳдо шуд, ки дар таркиби он як статери Искандари Мақдунӣ, як сиккаи тиллоии императори Рум - Антонинус Пий, 10 адад сиккаи тиллоии кушонӣ (8-то аз Ҳувишка, 2-то аз Васудева) мавҷуданд [142, с. 56-15]. Илова бар ин, коллексияи зарин дар соли 2013 аз ҷониби Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон 114 сиккаи мисӣ эҳдо гашт, ки 34-тои онҳо сиккаҳои кушонӣ мебошанд [83, с. 159-177]. Ёдгориҳои мазкур дорои арзиши баланди таърихӣ мебошанд ва дар таърихи осорхонадорӣ Тоҷикистон чунин иқдоми фарогири илмӣ ва фарҳангӣ бесобиқа мебошад.

Сеюм, дар соли 2013 доктори илмҳои таърих, профессор Д. Шарифов ба ОМТ як ғанҷинаи иборат аз 17 адад сиккаи кушониро тухфа менамояд. Ғанҷинаи мазкур таҳти рақами давлатии КВ-15012/1-17 қарор дорад ва таркиби он чунин аст:

Ҷадвали 3. - Ғанҷинаи ба ОМТ эҳдонамудаи профессор Достӣ Шарифов

№	Номи шох	Миқдор	навъ	%	филиз
1	Кучула Кадфиз	1	Драхма	5,8	Мис
2	Вима Такту	1	Дидрахма	5,8	Мис
3	Вима Кадфиз	2	Тетрадрахма	11,7	Мис
4	Канишка	6	Тетрадрахма	35,2	Мис
5	Ҳувишка	1	Тетрадрахма	5,8	Мис
6	Васудева	2	Тетрадрахма	11,7	Мис
7	Васудеваи пайравона	4	Драхма	23,5	Мис
	Ҳамагӣ	17			

Бояд зикр кард, ки аз таркиби ганчинаи мазкур сиккаи асосгузори давлати Кушониён Кучула Кадфиз муайян карда шуд. Ин аввалин сиккаи ин шоҳаншоҳи кушонӣ мебошад, ки аз Тоҷикистон ёфт шудааст. Чун ин сикка хеле нодир аст, онро тавсиф менамоем. Сикка мисӣ буда, 4,5 грам вазн ва 18x17 мм қутр дорад. Дар рӯи сикка тасвири барҷастаи нимруҳи шоҳ ба самти рост нигарон, бинии барҷастаи уқобӣ, чашмони бодомӣ ва дар сар дайҳим – сарбанди шоҳӣ дорад. Дар атрофи сикка катибаи юнонии суфташуда ҷойгир аст. Дар пушти сикка низ тасвири ростои хирашудаи муайян карданаи ғайриимкон мушоҳида мешавад [91, с. 67-74].

Гузашта аз ин, дар соли 2013 ОМТ дар доираи муқаррароти давлатӣ аз Д. Шарипов 682 адад сиккаи дигарро харидорӣ менамояд (КВ-15012/1-17) [219]. Корманди ОМТ Сафоев М. ин сиккахоро таҳқиқ карда, муайян намуд, ки онҳо аз як ганчинаи том нестанд. Аз миқдори умумии 682 адад, 629-тои онҳо сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ, кушонӣ ва сосонӣ-кушонӣ мебошанд (КВ-14974/1-682) [217, с. 4; 197, с. 121]. Аммо сиккаҳои ганчинаро ҳамчун сарчашмаи таърихӣ баррасӣ намекунад.

Ҷадвали 4. - Сиккаҳои соли 2013 аз Д. Шарифов харидорӣ намудаи ОМТ

№	Номи шоҳ	Миқдор	навъ	%	Филиз
1	Евтидем I	13	Драхма	2	Мис
2	Евкратид	1	Обол	0.1	Нукра
3	Ҳелиокл	1	Драхма	0.1	Мис
4	Ҳерай	1	Обол	0.1	Нукра
5	Вима Такту	54	Дидрахма	7.1	Мис
6	Вима Такту	2	Гемидрахма	0.3	Мис
7	Вима Кадфиз	14	Тетрадрахма	2.2	Мис
8	Вима Кадфиз	1	Драхма	0.1	Мис
9	Канишка I	36	Тетрадрахма	5.7	Мис
10	Ҳувишка	14	Тетрадрахма	2.2	Мис
11	Канишка III. пайравона	71	Драхма	11.2	Мис
12	Ҳувишка пайравона	20	Драхма	3.1	Мис
13	Васудева	60	Драхма	9.5	Мис

14	Васудева пайравона	73	Драхма	11.6	Мис
15	Кушонӣ. номаълум	268		42.6	Мис
16	Ҳамагӣ	629		100	

Илова бар ин, дар давоми соли 2013 ОМТ 69 дона сиккаҳои зеринро ба таври омехта харидорӣ менамояд: се тетрадрахмаи пайравонаи шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Ҳелиокл, як оболи нуқрагии Ҳерай, 4 дидрахмаи Вима Такту, як тетрадрахмаи Вима Кадфиз, чаҳор тетрадрахмаи Канишка, як драхмаи Васудева, 9 драхмаи пайравонаи Канишкаи III, 3 драхмаи пайравонаи Ҳувишка, 39 драхмаи пайравонаи Васудева, 3 адад сиккаи сосонӣ-кушонӣ ва як адади дигар кушонии номаълум [217, 218, 219, 220, 198, с. 83-128].

Дар умум, ОМТ дар соли 2013 ҳамагӣ 761 сиккаи бостониро харидорӣ кардааст. Аз ин миқдор, 1-тои он юнонӣ, 1-румӣ, 16 Юнону Бохтар, 740 кушонӣ ва 3 сосонӣ-кушонӣ мебошанд.

Дар соли 2014 комиссияи харидории ОМТ 6 сиккаи қадим ва 40 сиккаи аввали асримиёнагиро ҷамъоварӣ менамояд [221, 222, 223, 224]. Сиккаҳои аввали асримиёнаги ҳама ба замони сосониҳо тааллуқ дошта, дар дар шакли ганчина вориди осорхона шудаанд. Ганчинаи мазкур аз 40 сиккаи нуқрагӣ иборат буда, соли 2014 аз ноҳияи Ҷайхун (собик Қумсангир) тасодуфан ёфт гардидааст [95, с. 237-342]. Таркиби ганчина аз сиккаҳои се шоҳи сосонӣ – Хусрави I (531-579), Ҳурмузд IV (579-590) ва Хусрави II (590-628) иборат мебошанд (КВ-15171,15172,15173) [198, с. 151-168]. Ганчина бори омӯзиши муомилоти пулии водии Вахш дар замони Сосониён маводи хеле муҳим ба ҳисоб меравад.

Дар ҷадвали зерин таркиби ганчина бо нишондоди номи шоҳ, шумора, навъ ва филизи он оварда шудааст.

Ҷадвали 5. - Ганчинаи драхмаҳои сосонӣ аз ноҳияи Ҷайхун

№	Номи шоҳ	Миқдор	навъ	%	филиз
1.	Баҳроми VI	9	Драхма	22,5	Нуқра
2.	Ҳурмузди	15	Драхма	37,5	Нуқра

	IV				
3.	Хусрави II	16	Драхма	40	Нукра
4.	Ҳамағӣ	40			

Илова бар ин, дар соли 2014 комиссияи харидории ОМТ 6 сиккаи кушонӣ - 4 сиккаи Вима Такту, 1 сиккаи Вима Кадфиз ва 1 сиккаи пайравонаи Васудева ҷамъоварӣ намудааст [198, с. 143].

Дар соли 2015 комиссияи харидории ОМТ 1-адад тетрадрахмаи Антиохи I, 1-адад тетрадрахмаи Евкратид, 2-адад сиккаи пайравонаи шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Ҳелиокл, 2-адад сиккаи Ҳерай [225], 1 адад сиккаи пайравонаи Васудева ва 1 адад сиккаи сосонии Ардашерро харидорӣ намудааст [198, с. 160-162]. Дар соли 2015 нисбат ба солҳои пештара сиккаҳои қадим ва аввали асримиёнагӣ камтар ворид гаштаанд, зеро дар ин сол комиссияи харидории ОМТ бештар мусаввара ва китобҳои дастнавис ва чопи сангиро харидорӣ менамояд [225, 226, 227, 228]. Аз сиккаҳои дар соли 2015 харидорӣ шуда, тетрадрахмаҳои Антиохи I ва Евкратид барои ОМТ аз чанд ҷиҳат муҳим мебошанд. Якум, онҳо аввалин тетрадрахмаҳои шоҳони мазкуранд, ки ОМТ харидорӣ намудааст. Дуюм, тетрадрахмаи Антиохи I аввалин сиккаи селевкӣ дар ОМТ мебошад. Сеюм, Антиохи I (280-261) бо мо-точикон пайванди хешовандӣ дорад. Зеро модари ӯ Апама духтари Спитамен буд. Селевки I падари Антиохи I мебошад [65, с. 231]. Селевки I ба хоҳари устувор намудани нуфузи давлати худ дар қаламрави шарқии давлати Селевкиён, аз ҷумла Бохтар, Суғд, Марғиён ва Порт писараш Антиохро соли 293 ба худ шарикҳои эълон намуда, идораи қисми шарқии давлатро ба иҷири ӯ мегузорад. Чунончи, дар боло ишора намудем Антиох набераи Спитамен, писари Апама буда, Осиёи Миёна кишвари аҷодии ӯ ҳисоб мешуд [19, с. 127]. Метавон гуфт, ки модари Антиох Апама дар дарбори Селевк нуфузу эътибори зиёд дошта, шавҳараш ба шарафи ӯ чандин шахсро бунёд намудааст, ки яке аз онҳо Аппамея дар миёнаҷойи рӯди Орант воқеъ буда, калонтарин шаҳри тичоратӣ ба шумор меравад.

Ҳамчуни мувофиқи ахбори Аппиан, Селевк дар давоми ҳукмронии хеш ба шарафи занаш Апама се шахри Аппамея сохта, ба бисёр шахрҳои бунёднамудааш дар Сурия ва Осиёи Боло номи шахрҳои эллини ва макдуниро мегузорад [114, с. 177]. Чорум, муайян карда шуд, ки тетрадрахмаи Антиох ва Евкратид аз вилояти Хатлон ёфт шудаанд ва онҳо бо сабаби нодиру камчин буданашон барои муайянсозии дараҷаи муомилоти пулии Бохтари замони Селевкиён ва Юнону Бохтар аҳамияти вижа доранд. Антиохи I дар замони шарикҳоким буданаш ба вазни сиккаи «ҳиндӣ» сикка мезад, ки дар ин сиккаҳо ҳам номи Селевки I ва ҳам номи Антиохро сабт менамуд [19, с. 128]. Ин маънои онро дорад, ки ӯ писараш Антиохро вориси худ эълон намудааст.

Дар соли 2016 ба ОМТ ҳамагӣ 28 сиккаи ворид мешаванд. Аз ин миқдор 5-тоаш – як тетрадрахмаи Искандари Макдунӣ [233], як халки юнонӣ-бохтариин Евтидеми I, оболи Ҳерай ва ду тетрадрахмаи Канишкаи Бузург харидорӣ шуда [231], 23 адади он ҳамчун тухфа қабул мешаванд.

Бояд қайд кард, ки дар такмили фонди нумизматиин ОМТ ҳамкориин он бо вазорату кумитаҳои давлатӣ натиҷаи дилхоҳ медиҳад. Чунончи, дар асоси амри Прокурори генералиин Ҷумҳуриин Тоҷикистон тахти рақаи №8-8нд-2016 аз ҷониби Раёсати молияи ноҳияи Хуросони вилояти Хатлон як сиккаи тиллоиин Васудева (КВ-15452) [231] ва 11 адад сиккаҳои мисии кушонӣ, аз ҷумла 1 сиккаи пайравонаи юнонӣ-бохтариин Ҳелиокл, 2 адад дидрахмаи Вима Такту, 3 адад тетрадрахмаи Вима Кадфиз, 3 адад тетрадрахмаи Канишка, 1 тетрадрахмаи Ҳувишка ва 1 адад драхмаи пайравонаи Канишкаи III ба таври бебозгашт ба фонди ОМТ супорида мешаванд (КВ-15453/1-11) [231].

Дар соли ҷорӣ (2016) аз ҷониби директори ОМТ Шарифзода А.Қ. ба фонди осорхона 30 адад сикка эҳдо мешавад КВ-(15429/1-30) [230]. Дар натиҷаи таҳқиқ муайян шуд, ки на ҳамаи ин сиккаҳо, балки 11-тои онҳо сиккаҳои кушонӣ мебошанд. Аз ин миқдор, 2-тоаш тетрадрахмаи Канишка, 1-тоаш тетрадрахмаи Ҳувишка, 4-тоаш драхмаи пайравонаи

Васудева ва 4-тои боқимонда драхмаҳои пайравонаи Канишкаи III мебошанд.

Соли 2017 ба фонди ОМТ ду сиккаи нодир – сикли ҳахоманишӣ [235], як драхмаи Искандари Макдунӣ [235] ва 6-адад сиккаи кушонӣ (5 дидрахмаи Вима Такту, 1 тетрадрахмаи Канишка) ворид мешаванд. Аз ин сиккаҳои кушонӣ як дидрахмаи Вима Тактуро муовини аввали директори Маркази тадқиқоти стратегии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Сайфуллоҳ Сафаров [236] ба фонди ОМТ ҳадя намудааст [199]. Албатта, чунин иқдомҳо аз ҳувияти баланди чунин шахрвандон гувоҳӣ медиҳад.

Ҳамкориҳои ОМТ бо Вазорати корҳои дохилӣ низ дар тақмили фонд натиҷаи мусбат дод. Масалан, соли 2018 ганҷинаи сиккаҳои мисии кушонии аз маҳаллаи Оби Шифо, ҷ/д. Кирови ноҳияи Рӯдакӣ ёфтшуда бо таҳқиқи ибтидоӣ ва пешниҳоди Шарифзода А.Қ. ва дастгирии бевоситаи вазири корҳои дохилӣ Раҳимзода Р. ба фонди ОМТ ворид карда мешавад [240]. Ганҷинаи мазкур аз сиккаҳои се шоҳи кушонӣ - Вима Кадфиз (6-адад), Канишкаи Кабир (60-адад) ва Ҳувишка (37-адад) ва 2-адади дигар аз сабаби суфта шудан шоҳашон номаълум, иборат мебошанд [145, с. 63-72].

Инчунин, дар ин сол ОМТ ганҷинани иборат аз 125 адад сиккаро аз Мухторов А. харидорӣ менамояд (КВ-15756/1-125) [240]. Ин ганҷина тахминан аз ноҳияи Хуросон ё Ёвон кашф шуда, нодир мебошад. Нодирияти ганҷинаи мазкур аз он иборат аст, ки он давраи фароҳи таърихӣ қариб шашсад солро (асри 2 то милод-асри 4 милодӣ) фаро мегирад. Қадимтарин сиккаҳои ин ганҷина аз номи шоҳи Юнону Бохтар – Евтидеми 1 (235-200 пеш аз милод) дар Бохтар зарб шудаанд. Нодирии дигари ин ганҷина ҳамин аст, ки дар таркиби он як сиккаи юнону ҳиндӣ бо симои Панталеон (190-180 то милод) мавҷуд аст. Ин ягона сиккаи юнону ҳиндӣ дар Тоҷикистон мебошад. Он дар асри II пеш аз милод дар Ҳинд зарб шудааст [86, с. 165-166]. Таркиби ганҷинаи КВ-15756/1-125 чунин аст:

Қадвали 6. - Ганчинаи сиккаҳои бостони ҚВ-15756/1-125

№	Номи шох	Микдор	навъ	%	филиз
1	Панталеон	1	Драхма	0.8	Мис- никел
2	Евтидем I	9	Драхма	7.2	Мис
3	Евкратид	1	Драхма	0.8	Мис
4	Вима Такту	27	Дидрахма	21.6	Мис
5	Вима Такту	2	Гемидрахма	1.6	Мис
6	Вима Кадфиз	11	Тетрадрахма	8.8	Мис
7	Канишка I	23	Тетрадрахма	18.4	Мис
8	Хувишка	6	Тетрадрахма		Мис
9	Канишка III пайравона	9	Драхма	7.2	Мис
10	Васудева пайравона	19	Драхма	15.2	Мис
11	Кушонӣ- сосонӣ	1	Драхма	0.8	Мис
12	Сосонӣ- кушонӣ	1	Драхма	0.8	Мис
13	Кушонӣ- номаълум	15		12	Мис
	Ҳамагӣ	125			

Илова ба сиккаҳои тавсифшуда, дар соли 2018 Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 1 тетрадрахмаи Канишка ва 1 тетрадрахмаи Хувишкарро ба ОМТ тухфа менамояд (ҚВ-15900/1-2) [241, с. 13]. Инчунин, дар ҳамин сол комиссияи харидории ОМТ боз 1-адад сиккаи ашконӣ Фарҳод IV-ро харидааст [198, с. 25-73].

15 майи соли 2020, ОМТ аз шаҳрванд Мухторов А. ганчинаи сиккаҳои мисии кушониро, ки 47 сикка дошт ва дар таркибаш ҳамагӣ 1 сиккаи сосонӣ-кушонӣ дорад, харидорӣ менамояд ҚВ-17213/1-47 [242, с. 8]. Қойи ёфти ганчина дар ҳуҷҷатҳои ОМТ зикр нашудааст. Таркиби ганчина чунин аст:

Қадвали 7. - Ганчинаи ҚВ-17213/1-47

№	Номи сулола ва шох	Микдор	навъ	%	Филиз
1	Вима Такту	22	Дидрахма	46,8	мис
2	Вима Такту	2	Гемидрахма	4,2	мис
3	Вима Кадфиз	9	Тетрадрахма	19,1	мис

4	Канишка I	4	Тетрадрахма	8,5	мис
5	Васудева	3	Драхма	6,3	мис
6	Канишка III пайравона	1	Драхма	2,1	мис
7	Хувишка пайравона	2	Драхма	4,2	мис
8	Сосонӣ-кушонӣ	3	Дидрахма	6,3	мис
9	Ноъмалум	1	Дидрахма	2,1	мис
11	Ҳамагӣ	47		100	

Дар соли 2022 комиссияи харидории ОМТ танҳо 1 дидрахмаи Вима Тактуро харидорӣ менамояд. [244, 200, с. 99]. Зеро дар ин сол комиссияи харидории ОМТ бештар ба чамъоварии мусаввара таваҷҷуҳ намудааст.

Дар соли 2023 комиссияи харидории ОМТ 35-адад сиккаҳои қадимро харидорӣ менамояд [245, 246]. Муайян карда шуд, ки таркиби сиккаҳои харидашуда аз 1 дидрахмаи Вима Такту, 4 тетрадрахмаи Вима Кадфиз, 10 тетрадрахмаи Канишка, 6 тетрадрахмаи Васудева, 4 драхмаи пайравонаи Канишкаи III, 3 драхмаи пайравонаи Васудева, 1 драхмаи пайравона Хувишка, 4 сиккаи суфташудаи кушонӣ, 1 сиккаи сосонӣ-кушонӣ ва 1 сиккаи сосонӣ иборат мебошад.

Ҳамин тавр, Комиссияи харидории ОМТ дар доираи муқаррароти давлатӣ ва дар рафти иҷрои супоришҳои дахлдор доир ба ҳифзу муаррифии мероси таърихӣ фарҳангии ниёкон ва истифодаи самараноки маблағҳои дар ин самт пешбинишуда тавонист фонди нумизмати Осорхонаи миллии Тоҷикистонро нисбати замони шуравӣ хеле такмил диҳад. Ба ОМТ муяссар шуд, ки тавассути пешбурди корҳои табиғотӣ ва амалӣ намудани корҳои омтавӣ иштироки фаъоли шаҳрвандонро дар чамъоварии сиккаҳои ташкил намояд. Бо ин роҳ шаҳрвандон аз фаъолияти комиссияи харидории ОМТ огоҳ мешуданд ва медонистанд, ки ҷиҳати хариди мероси таърихӣ фарҳангӣ барои ОМТ ҳар сол маблағи муайян ҷудо мешавад. Инчунин, сазовори таҳсин ва қайд аст, ки иқдоми бособиқаи Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон – ба ОМТ эҳдо намудани сиккаҳои нодир ва супориш додан

барои ташкили толори алоҳидаи нумизматӣ ба ташаккули фонди ОМТ таъсири хеле назаррас расонд. Аз соли 2001 то 2024 Комиссияи харидории ОМТ 2157-адад сиккаи қадим ва аввали асрҳои миёнаро тавассути Комиссияи вижа харидорӣ ва 244-адад сиккаро ҳамчун тухфаи бебозгашт ҷамъоварӣ менамояд.

1.3. Экспедитсияҳои бостоншиносӣ ва рисолати онҳо дар ғанигардонии фонди нумизмати Осорхонаи миллии Тоҷикистон

Ташкили экспедитсияҳои илмӣ, аз ҷумла гузарондани ҳафрии бостоншиносӣ (минбаъд: ХБ) яке аз роҳҳои асосии тақмили илмӣ фонди осорхонаҳо мебошад [92, с. 84-46]. Тавассути ташкили экспедитсияҳои илмӣ тақмил додани фонди осорхонаҳо аз нигоҳи илмӣ нисбати ҷамъоварии ашёи осорхонавӣ ва коллексияҳои осорхонавӣ, аз ҷумла сиккаҳо бо роҳи харид ва қабули эҳдо бартарҳои зиёд дорад. Якум, сиккаи дар рафти ХБ кашфшуда нисбати сиккаи харидашуда сарчашмаи бозғардонӣ мебошад. Дуюм, ҷой, ҷиғунагӣ, аз кадом ёдгории ва аз кадом қабати мадания ёдгории кашф шудани сикка маълум мешавад. Сеюм, бо таҳқиқи сиккаҳои дар рафти ХБ кашфшуда, имконият ёфт мешавад, ки санаи қабати мадания ёдгории таҳқиқшаванда мушаххас гардад. Зеро сикка ёдгории мустанад мебошад. Дар сурати сана надоштани сикка низ аз он ёфт намудани иттилои хронологӣ имконият дорад. Масалан, дар сиккаҳои Искандари Мақдунӣ ё Кучула Қадфиз сана зикр нашудааст, аммо солҳои ҳукумронии онҳо маълум аст. Чорум, бо ёрии сиккаҳои аз қабати мадания ёдгории кашфшуда метавон мансубияти таърихӣ дигар ёдгориҳои кашфшуда ба мисли сафолпора, зарфҳои гуногун ва дигар ашёро муайян кард. Панҷум, сиккаҳои аз ХБ кашфшуда имкон медиҳанд, ки дараҷаи сикказанӣ ё муомилоти пулии ёдгории, шаҳр ё вилояти дар он ҷойгирбудаи ёдгории ва дар умум муомилоти пулии давра ё даврони таърихӣ, ки ёдгори мансуби онҳост, муайян карда шаванд. Шашум,

сиккаҳои аз ҲБ ёфтшуда дар таҳқиқи ҳунари замон аз ҷумла, маъдангудозӣ, санъати тасвирию амалӣ, хатту забон ва дини ҳамон замон сарчашмаи муътамад ба ҳисоб мераванд.

Ташкили экспедитсияи мустақилонаи бостоншиносии ОМТ бо соли 2014 рост меояд [85, с. 28-29]. Дар ин сол аввалин экспедитсияи бостоншиносии ОМТ бо роҳбарии директори осорхона Шарифзода А. ва иштироки кормандони илмӣ - У. Азизов, Сафоев М. ва Назаров З. кори худро аз таҳқиқи ёдгории Ҳалқачар оғоз намуд [84, с. 95-96]. Экспедитсияи мазкур аз 20 октябр то 25 ноябр идома ёфт.

Ёдгории Ҳалқачар дар ҷануби Тоҷикистон, 83 км дуртар аз шаҳри Душанбе, дар деҳаи Сарбанди ноҳияи Хуросон ҷойгир мебошад. Масоҳати умумии ёдгорӣ зиёда аз 30 гектар буда, шакли дарозрӯя дорад. Ёдгорӣ дар теппаи дарозрӯя, ки аз шимол ба ҷануб тӯл мекашад, ҷойгир буда, тарафи ғарбу ҷанубиро дараҳои калон, ки онҳоро об ба вучуд овардааст, бурида мегузаранд. Баъд аз дараҳо заминҳои пахта мавҷуданд, ки онҳо низ ба ҳудуди ёдгорӣ шомиланд ва дар самти шарқи ёдгорӣ дар натиҷаи ярҷ теппа ба поён кӯчида, як буриши калонро ба вучуд овардааст. Самти шимоли Ҳалқачар ба майдонҳои киштзор мепайвандад.

Таҳқиқи ёдгории Ҳалқачар соли 1958 аз тарафи Т.И. Зеймал оғоз меёбад. Т.И. Зеймал дар асоси таҳқиқи шумораи зиёди сафолпораҳо ва як адад сиккаи кушонӣ Васудева ёдгории мазкуро мансуб ба асрҳои II-IV мелодӣ медонад [64, с. 159-166]. Бори дуюм, бо роҳбарии Д.С. Раевский соли 1973 ёдгории мазкур мавриди таҳқиқ қарор мегирад [100, с. 100-102].

Ёдгории мазкурро мавриди таҳқиқи худ қарор додани ОМТ сабабҳои худро дошт. Якум, дар соли 1999 аз мавзеи ҷойгиршавии ин ёдгорӣ зиёда аз 100 сиккаи тиллоии кушонӣ ёфт шуда буд [40, с. 88-90]. Баъди овоза шудани ёфти ин сиккаҳо мардуми зиёд аз гӯшаву канори ҷумҳурӣ ба Ҳалқачар омада, бо умеди ёфтани тилло онро мавриди кӯшишҳои худсарона қарор доданд. Ноябри соли 2001 бо роҳбарии профессор Ю. Якубов аъзои экспедитсияи бостоншиносии ИТБМ ба

номи Аҳмади Дониши АИҶТ дар ин ёдгорӣ ҲБ мегузаронад. То ҳол маводи ин ҲБ чоп нашудааст ва бо ин сабаб дар рафти ин ҲБ ёфт шудани сиккаҳои маълум нест [41, с. 27]. Дар кори ин экспедитсия мудири шуъбаи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод Шарипов А.Қ. иштирок намуда, аз наздик бо ин ёдгорӣ шинос мешавад. Дуюм, чи тавре аз зербоби дуюми боби аввали диссертатсияи мазкур маълум мешавад, то соли 2014 ОМТ миқдори зиёди сиккаҳои аз Ҳалқачар дар вақти кишти замин ёфтшударо ҷамъоварӣ намуда буд. Яъне кормандони ОМТ зарурати мавриди таҳқиқи ҷиддӣ қарор додани Ҳалқачарро ба хубӣ дарк менамуданд. Дар рафти экспедитсияи соли 2014 аз Ҳалқачар ҳамагӣ як тетрадрахмаи Канишка кашф мешавад. Аз омӯзиши ҳуҷҷатҳои бақайдгирии ОМТ маълум мешавад, ки он то соли 2018 дар китоби воридотии ОМТ ба қайд гирифта нашуда буд. Тибқи протоколи №2-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 майи соли 2018 як адад тетрадрахмаи Канишка, қайд шуда чунин навишта шудааст: “Ин сикка аз вақти ёфт шуданаш дар фонд монда шуда, ба китоби воридотӣ қайд нашудааст” [240, с. 12]. Таҳқиқоти кормандони ОМТ дар соли 2014 дар Ҳалқачар чандон дер давом накард. Зеро зарур буд, ки аъзои экспедитсия ёдгориҳои дигари ноҳияҳои Хуросон, Абдурахмони Ҷомӣ ва Ёвонро таҳқиқ намоянд. Дар Ёвон кормандони ОМТ ёдгории Ғаравқалъаро таҳқиқ намуданд. Ғаравқалъа дар қисмати ғарбии деҳаи Ғарави ноҳияи Ёвон ва ҳавзаи рӯдҳои Даҳанасу ва Гулисой ҷойгир мебошад. Таҳқиқи бостоншиносии Ғаравқалъаро соли 1961 Э.А. Юркевич оғоз намуда буд [148, с. 132-133]. Солҳои 1963 - 1966 таҳқиқи ин ёдгорию А. Литвинский ва Т. Зеймал [98, с. 14-16] ва солҳои 1971-84 А. Абдуллоев идома доданд [7, с. 88-95; 8, с. 54-65; 6, с. 88-101; 5, с. 136-146]. Дар натиҷаи таҳқиқи ин олимони маълум карда шуд, ки Ғаравқалъа шаҳраки кушони асрҳои II – IV мелодӣ мебошад. Аз соли 1961 то соли 1984 аз ин ёдгорӣ ҳамагӣ се сиккаи қадим – ду сиккаи пайравонаи

Ҳелиокл ва як тетрадрахмаи Вима Кадфиз кашф шуда буд. Бояд гуфт, ки А. Абдуллоев дар така ба сиккаи Вима Кадфиз давраи қадимтари Ғаравқалъаро ба асри II ва дар асоси иттилои зарфҳои сафолӣ давраи баъдинаи онро ба асри IV мансуб медонад [8, 61]. Аммо аз олимони замони замони шуравӣ, ки бевосита Ғаравқалъаро таҳқиқ намуда буданд, касе доир ба муомилоти пулӣ дар ин шаҳраки кушонӣ ҳарфе нагуфтааст. Зеро маводи кофии нумизматиро он вақт дастрас накарда буданд.

Ҳафриёти ОМТ хулосаҳои илмӣ экспедитсияҳои замони шуравиро аз як тараф такмил дода, аз тарафи дигар маводи нави муҳимми нумизматиро кашф месозад. Аъзои экспедитсияи ОМТ соли 2014 аз Ғаравқалъа дар баробари ашёи гуногуни дар умум 53 адад сиккаро кашф менамоянд. Таҳқиқи ин сиккаҳо нишон дод, ки аз ин миқдор 49 адади он бо амри 7 шоҳаншоҳи кушонӣ – Ҳерай, Вима Такту, Вима Кадфиз, Канишка I, Ҳувишка, Канишкаи III, Васудева зарб шуда, онҳо ба асрҳои I – IV милодӣ тааллуқ доранд. Яъне акнун таърихи ин ёдгорӣ як аср қадимтар мешавад. Ин гуногунии таркибии сиккаҳои кашфшуда хеле муҳим буда, ба он далолат менамояд, ки Ғаравқалъа дар муддати қариб 400 соли замони Кушониён обод буда, дар он сикказанӣ ва муомилоти пулӣ рушд намуда будааст. Инчунин, дар байни сиккаҳои кашфшуда 1 сиккаи мисии кушонӣ-сосонӣ ва 3 адад сиккаи темурӣ муайян шуд, ки онҳо аз боғи навбунёди назди боқимондаи ёдгорӣ ба даст омаданд. Ин маънои онро дорад, ки як қисми калони Ғаравқалъа нест карда шуда, замони Шуравӣ он ба замини кишт ва дар давраи муосир ба боғ табдил ёфтааст.

Ҷадвали 8. - Сиккаҳои соли 2014 аз Ғаравқалъа кашфшуда

№	Номи шоҳ	Миқдор	навъ	%	филиз
1	Ҳерай	1	Обол	1.8	нукра
2	Вима Такту	5	Дидрахма	9.4	мис
3	Вима Кадфиз	1	Тетрадрахма	1.8	мис
4	Канишка I	5	Тетрадрахма	9.4	мис
5	Ҳувишка	2	Драхма	3.7	мис
6	Васудева	4	Драхма	7.5	мис

7	Канишка III пайравона	14	Драхма	26.4	мис
8	Хувишка пайравона	3	Драхма	5.6	мис
9	Васудева пайравона	6	Драхма	11.3	мис
10	Кушонӣ-сосонӣ	1	Драхма	1.8	мис
11	Кушонӣ, номаълум	7	Драхма	13.2	мис
12	Темури	3		5.6	мис
13	номаълум	1		1.8	мис
	Ҳамагӣ	53		100	

Соли 2015 аъзои экспедитсияи дуҷуми ОМТ бо роҳбарии мудирӣ шуъбаи бостоншиносӣ ва сиккашиносӣ Д. Довутов ёдгории Чимқурғони ноҳияи Шаҳринавро аз 10 август то 30 сентябр мавриди таҳқиқ қарор дод. Ин ёдгорӣ дар ҷамоати Ҳасанови ноҳияи Шаҳринав ҷойгир буда, ҳудуди умумии он тақрибан 5 га-ро дар бар мегирад. Ин ёдгорӣ аз чор теппаи ҷудогона иборат мебошад, ки онҳо дар канори ҳам қарор доранд. Дар ин мавзӯ бори аввал ҳафриёти бостоншиносӣ солҳои 1977-1980 аз ҷониби бостоншинос У. Бобоев бо ҳамроҳии донишҷӯёни Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳозира ДМТ) сурат гирифта буд. У. Бобоев аз кашфи сиккаи пайравонаи Ҳелиокл ва сиккаҳои кушонии Канишка I, Хувишка [14, с.553] ва Васудева [12, с. 573-574] иттило дода, миқдори онҳоро зикр намекунад [13, с. 471-472]. Дар солҳои 1977-1980 Е.В. Зеймал низ дар ин ёдгорӣ ҳафриёт мегузаронад [78, с. 80-86]. Онҳо аз ин ёдгорӣ ягон сикка кашф накарда буданд. Е. Зеймал дар асоси иттилои катибаҳои юнонии дар хиштҳои хоми деворбуда ин ёдгорию давраи қабл аз ҳукумронии Канишка, яъне ба давраи пеш аз асри II мелодӣ мансуб медонад [78, с. 80].

Дар рафти экспедитсияи бостоншиносӣ аз ҷониби кормандони ОМТ дар теппаи №1 ду ҳафриёт ва дар теппаи №2 як ҳафриёт гузаронида мешавад [56, с. 39]. Аз атрофи ёдгорӣ сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ, кушонӣ, темурӣ ва қарахонӣ ёфт мешаванд. Қадимтарин сиккаҳои аз ин ёдгорӣ ёфтшуда сиккаҳои мисии шоҳони Юнону Бохтар Евтидем I, писари ӯ -

Деметрий ва Евкратид мебошанд. Д. Довудӣ миқдори умумии сиккаҳои аз Чимқурғон кашфшударо 84-адад ва сиккаҳои қадимро 27-адад гуфтааст [56, с. 47]. Омӯзиши асноди лозима ва таҳқиқи сиккаҳо нишон дод, ки дар асл аз ин ёдгорӣ ва атрофи он дар чараёни экспедитсияи бостоншиносӣ кормандони ОМТ ҳамагӣ 89 сиккаро кашф ва ҷамъоварӣ намуданд. Аз 89 сиккаи кашфшуда танҳо 31-ададаш сиккаи қадим мебошанд (КВ-15450/1-89) [198, с. 195-200]. Таркиби сиккаҳои аз Чимқурғон ёфтшуда чунин мебошад:

Ҷадвали 9. - Сиккаҳои қадими соли 2015 аз Чимқурғон кашфшуда

№	Номи шоҳ	Миқдор	навъ	%	филиз
1	Евтидем I	1	Драхма	3,2	мис
2	Деметрий	1	Драхма	3,2	мис
3	Евкратид	1	Драхма	3,2	мис
4	Евкратид	6	Обол	19,3	нукра
5	Ҳелиокл пайравона	1	Тетрадрахма	3,2	мис
6	Ҳелиокл пайравона	1	Драхма	3,2	мис
7	Ҳерай	1	Обол	3,2	нукра
8	Вима Такту	2	Дидрама	6,4	мис
9	Вима Кадфиз	1	Тетрадрахма	3,2	мис
10	Канишка I	4	Тетрадрахма	12,9	мис
11	Хувишка пайравона	1	Драхма	3,2	мис
12	Канишка III. пайравона	7	Тетрадрахма	22,5	мис
13	Васудева пайравона	2	Драхма	6,4	мис
14	Кушонӣ-номаълум	2	Тетрадрахма	6,4	мис
	Ҳамагӣ	31		100	

Муайян карда шуд, ки аз 31-адад сикка 3-тоаш сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ (Евтидеми I, Деметрий), 8-тоаш сиккаҳои пайравонаи шоҳони юнонӣ-бохтарӣ (Евкратид, Ҳелиокл), 10-тоаш сиккаҳои шоҳони кушонӣ (Ҳерай, Вима Такту, Вима Кадфиз, Канишка I), 10 адади дигар сиккаҳои пайравонаи шоҳони кушонӣ (Хувишка, Канишкаи III, Васудева) мебошанд. Қадимтарин сиккаи ин ёдгорӣ сиккаи Евтидеми I (235-200 пе аз мелод) мебошад. Чи тавре дар боло гуфта будем, Е. Зеймал дар асоси иттилои катибаҳои юнонии дар хиштҳои хоми девор буда, давраи

кадими Чимқурғонро ба замони Юнону Бохтар мансуб дониста буд [78, с. 80-86]. Кашфи сиккаҳои Евтидеми I ва Деметрий хулосаи ӯро тақвият мебахшад. Илова бар сиккаҳои зикршуда берун аз ҳафриёт боз 56 сиккаҳои асримиёнагӣ (давраи исломӣ) ва 2-адад сиккаи шуравӣ низ ёфт мешавад [199, с. 1-2].

Ноҳияи А. Ҷомӣ яке аз ноҳияҳои серёдгории водии Вахш мебошад. Аз ин ҷост, ки ҳанӯз соли 1947 аз ҷониби гурӯҳи бостоншиносон бо сардори А.М. Беленитский баъзе ёдгориҳои ин ноҳия ба қайд гирифта шуда буданд [11, 140-146]. Соли 1959 Т.И Зеймал ноҳияи А.Ҷомиро бори дигар таҳқиқ намуда, ёдгориҳои аз мавриди назар дур мондари ба қайд гирифта, дар харитаи бостоншиносӣ ҷойгир менамояд.

Соли 2014 муҳаққиқони ОМТ бо роҳбарии А.Қ. Шарифзода ёдгориҳои ин ноҳияро аз назар гузаронида, ҳамон вақт ба хулоса омада буданд, ки таҳқиқи минбаъдаи ёдгории Сайёд кори ҳатмист ва кашфи тетрадрахмаи Ҳерай яке аз ҳадафҳои асосии экспедитсияи минбаъда муайян карда мешавад. Соли 2016 дар асоси фармоиши директори ОМТ экспедитсияи бостоншиносии осорхона дар ҳайати Д. Довудӣ (роҳбар), Ф. Сафоев, М. Сафоев, А. Қаямзода ва Н. Назаров ба таҳқиқи бостоншиносии Сайёд шуруъ менамоянд. Мушовири илмӣ экспедитсия директори ОМТ А. Шарифзода буд, ки дар таҳқиқи ин ёдгорӣ бевосита иштирок менамуд. Кори ин экспедитсия аз 25 август то 25 октябр идома ёфт.

Дар аввал муайян карда шуд, ки ёдгории Сайёд дар суфасоҳили қадим, ки шакли ҳалқаро дорад, ҷойгир аст. Ин суфасоҳили дарёи Вахш буда, аз деҳаи Сарбанди ноҳияи Хуросон оғоз меёбад ва дар сарғаҳи он ёдгории дигари давраи Кушониён - Ҳалқачар ҷойгир аст [84, с. 95-98]. Дарозии ёдгории Сайёд аз шимолу шарқ ба ҷанубу ғарб 265 метр ва паҳноааш аз ҷанубу шарқ ба шимолу ғарб 44 метр аст. Дар рафти ҳафриёти соли 2016 дар 6 мавзеи ёдгорӣ гумона (шурф) зада шуд. Муайян карда шуд, ки ёдгорӣ аз қалъа ва шаҳристон иборат буда, масоҳати он дар умум 1,3 гектаро ташкил медиҳад [58, с. 8]. Дар рафти

хафриёт боқимондаи як қатор хонаҳои истиқоматӣ, заминканҳо, анборҳо, дегдонча, чакдонҳо, ашёи кишоварзӣ, бофандагӣ, ороишӣ, филизӣ ва ҳайкалчаҳои гили кашф гардид. Дар қатори чунин бозёфтҳои муҳимми таърихӣ, соли 2016 аз Сайёд ҳамагӣ 56 сиккаҳои зерин кашф шуданд [58, с. 26]:

Чадвали 10. - Сиккаҳои соли 2016 аз Сайёд кашфшуда

№	Номи шоҳ	Миқдор	навъ	%	Филиз
1.	Евкратид, пайравона	2	Обол	3,5	Нукра
2.	Ҳерай	1	Тетрадрахма	1,7	Нукра
3.	Ҳерай	3	Обол	5,3	Нукра
4.	Вима Такту	18	Дидрахма	33,9	мис
5.	Вима Такту	1	Нимдрахма		
6.	Вима Кадфиз	21	Тетрадрахма	37,5	мис
7.	Канишка	8	Тетрадрахма	14,2	мис
8.	Бухоро, асри XIX	2	Пул	3,5	мис
	Ҳамагӣ	56		100	

Сиккаҳои дар чадвали боло нишондодашуда аз 6 мавзеи хафриётшудаи Сайёд аз қабатҳои гуногуни маданӣ аз жарфи 30-40 см то 190 см дар шакли ганчина ва сиккаи алоҳида кашф шудаанд. 54-адад сиккаи кашфшуда кушонӣ ва ду адад сиккаи берун аз қабати маданӣ аз рӯйи замин ёфтшуда сиккаҳои хурди мисии зарби Бухорои асрҳои XIX-XX Бухоро мебошанд. Боқимонда сиккаҳои қадим буда, ба шоҳони кушонӣ мансубанд. Аз ҳама муҳим, дар соли 2016 аз Сайёд тетрадрахмаи Ҳерай кашф мешавад. Кашфи ин сикка барои муайян намудани таърихи сиёсии Кушониён ва чуғрофияи гардиши ин навъи сиккаи кушонӣ аҳаммияти хос дорад. Якум, чунин навъи сикка ба гурӯҳи сиккаҳои нодири кушонӣ ворид мешавад. Дуюм, кашфи ин сикка аз водии Вахш бори дигар ба он далолат менамояд, ки дар ҳақиқат иттиҳоди сиёсии Кушониён дар ин водӣ шакл гирифтааст.

Қадимтарин сиккаҳои кашфшуда дар соли 2016 аз Сайёд оболҳои пайравонаи Евкратид ва тетрадрахмаи Ҳерай мебошанд. Роҳбарияти ОМТ бо назардошти аҳаммияти калони илмии ёдгории Сайёд посбонии ин ёдгориро то соли 2021 ба роҳ мемонад [184].

Таҳқиқи бостоншиносии ёдгории Сайёд бинобар ошкор шудани муҳимияти он дар соли 2018 давом дода шуд. Экспедитсияи имсолаи ОМТ аз 23 август то 7 сентябр идома ёфт. Бояд гуфт, ки ба ҳайати ин экспедитсияи ОМТ дар Сайёд муаллифи ин сатрҳо низ ҷалб карда шуд ва иштироки бевоситаи диссертант дар таҳқиқи ин ёдгорӣ ва ёдгориҳои дигар ба сифати таҳқиқи мавзӯи диссертатсия таъсири мусбат расонд.

Дар соли 2018 дар 9 мавзеи Сайёд гумона зада шуда, ҳамчун идомаи ҳафриёти соли 2016 ба онҳо рақамҳои 7 – 14 гузошта шуд. Ҳафриёти имсола ҳам аз ҳар ҷиҳат, аз ҷумла дар кашфи маводи нумизматӣ бобарор буд. Дар қатори дигар бозёфтҳои арзишманд 77 сикка кашф мешавад [241]. Аз ин миқдор 76-тои онҳо сиккаҳои кушонӣ мебошанд. Онҳо аз қабатҳои маданӣ, аниқтараш аз жарфи 30-40 см то 190 см кашф шуданд. Дар рафти экспедитсияи мазкур ба ғайр аз сиккаҳои ҷудогона боз 3 ганчинаи сиккаҳои кушонӣ ёфт шуд. 2 ганчинаи калон дар ҳафриёти №10 ва 1 ганчина дар ҳафриёти №12 кашф шуд [32, с. 17].

Бо идомаи ковиш ва жарфтар кандани ҳучраи №12 ва муайян кардани фарши он боз як дафинаи калони сиккаҳои мисии Вима Кадфиз аз жарфои 40 см то 90 см бо шумори 23 адад ба даст омад. Бояд гуфт, ки кашфи шумораи зиёди бозёфтҳои нодир, аз ҷумла хумҳои калон ва 2 дафинаи калони сиккаҳо аз он далолат мекунад, ки бо эҳтимоли зиёд соҳиби ин ҳучра шахси сарватманд будааст.

Акнун ганчинаҳои кашфшударо ба таври алоҳида шарҳ медиҳем.

Ганчинаи №1, аз 20 сиккаи Вима Кадфиз ва 3 сиккаи Канишка иборат мебошад. Сиккаҳои Вима Кадфиз ин ганчина тасвири якхела доранд. Чунин сиккаҳо, ки аз дигар мавзӯҳои ёдгории Сайёд ёфт шудаанд, низ бо сиккаҳои ин ганчина аз як навъанд. Вазн ва диаметри сиккаҳои Вима Кадфиз ин ганчина таҳқиқ 13 то 16 грам ва 24x26 мм мебошанд. Тибқи таҳқиқи соли 2018 аз таркиби сиккаҳои кашфшуда 21 сиккаи Вима Кадфиз ва 2 сиккаи Канишка муайян шуда буд [33, с. 50-69]. Аммо пас аз поккорӣ ва таҳқиқи минбаъдаи мо маълум шуд, ки миқдори сиккаҳои Канишка дар ганчина 3 адад мебошад.

Ганчинаи №2, дар ҳафриёти №10 кашф шуд [32, с. 10]. Таркиби ганчинаро сиккаҳои ду шоҳи кушонӣ – Вима Кадфиз ва Канишкаи Кабир ташкил медиҳанд. Қадимтарин сиккаҳои ганчина, сиккаҳои шоҳ Вима Кадфиз мебошанд, ки онҳо бештари таркиби сиккаҳои ганчинаи мазкурро ташкил медиҳанд. Ганчина аз 9 сиккаи Вима Кадфиз ва 4 сиккаи Канишка иборат аст [33, 50-69].

Ганчинаи №3, дар ҳафриёти №12 ёфт шудааст. Ин ҳафриёт дар чанубу ғарбии Сайёд чойгир аст. Масоҳати ҳафриёт 8x11 метр буда, 88 метри мураббаъро фаро мегирад. Дар чараёни ҳафриёт аз ин ҷо боқимондаҳои биноҳо, зарфу зарфпораҳои гуногун, пораи дастмонаи биринҷӣ ва сиккаҳо кашф шуданд. Ҳафриёт то умқи 60-90 см расонида шуда, нотаом боқӣ мемонад. Таркиби ин ганчинаро низ 3-адад сиккаҳои Вима Кадфиз ва як адад сиккаи Канишка ташкил медиҳад.

Ҷадвали 11. - Сиккаҳои қадими соли 2018 аз Сайёд кашфшуда

№	Номи шоҳ	Миқдор	навъ	%	Филиз
1	Евкратид, пайравона	2	Обол	2,5	Нукра
2	Ҳелиокл, пайравона	1	Тетрадрахма	1,2	Мис
3	Вима Такту	23	Дидрахма	29,8	Мис
4	Вима Кадфиз	39	Тетрадрахма	50,6	Мис
5	Канишка	9	Тетрадрахма	11,6	Мис
6	Кушонӣ ?	1	-	1,2	Мис
7	Сосонӣ-кушонӣ	1	-	1,2	Мис
8	Сиккачаи росткунҷа	1	-	1,2	Нукра
	Ҷамағӣ	77		100	

Бояд зикр кард, ки дар рафти экспедитсияи соли 2018 дар ёдгории Сайёд ба ғайр аз сиккаҳои дар таркиби ин се ганчина кашфгардида, инчунин, 37 сиккаҳои дигар дар шакли ҷудогона аз 9 мавзеи ҳафриётшуда ба даст омаданд [32, 136-140]. Аз 37 сикка танҳо 2-ададаш оболҳои нукрагии пайравонаи шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Евкратид, 1 тетрадрахмаи мисии пайравонаи шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Ҳелиокл, 1 дона сиккаи мисии кушонӣ-сосонӣ ва 1-адад сиккаи хурди росткунҷаи нукра,

боқимонда ҳама сиккаҳо ба давраи кушонӣ тааллуқ доранд. Қадимтарин сиккаҳо 2 оболи пайравонаи шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Евкратид буда, сиккаи аз ҳама баъдина сиккаи кушонӣ-сосонӣ мебошад. Дар таркиби сиккаҳои берун аз ганчинаҳо кашфшудаи дар ин сол аз ҳама зиёд 23-адад сиккаҳои Вима Такту мавҷуданд. Аммо бо ҳамин таҳқиқи Саёид аз ҷониби ОМТ ба охир нарасид. ОМТ барои идомаи таҳқиқи Сайёд соли 2021 экспедитсияи сеюми худро ташкил намуд [87, с. 43-47]. Мутаассифона, дар кори экспедитсияи мазкур доктори илмҳои таърих Д. Довудӣ иштирок карда натавонист. Дар кори экспедитсия кормандони ОМТ- К. Сафолов, М. Каримдодзода, Ф. Шоинбеков, У. Азизов ва А. Маҳмадзода иштирок намуданд. Натиҷаи таҳқиқоти соли 2021 ҳам дар кашфи сиккаҳои хуб буд ва ҳамагӣ 68 сикка кашф шуд [82, с. 72-79]. Аз онҳо 1 ададаш дар масофаи 70 см аз шимолу шарқии буриши ҳафриёти №15 дар умқи 20 см ёфт гардид, ки ба асрҳои миёна ва ҳамаи сиккаҳои боқимонда мутааллиқ ба давраи қадиманд. Онҳо дар ҳафриёт аз жарфои 40-50 см то 190-200 см ёфт гардиданд. Дар ҳафриёте, ки соли 2021 гузаронда шуд, ду давраи сохтмонӣ ошкор карда шуд, ки бештари сиккаҳо аз рӯйи фарши давраи якуми сохтмонӣ кашф шуданд. Дар така ба гатиҷаҳои ҳафриёти чандсолаи ин ёдгорӣ, инчунин, бозёфти сиккаҳо маълум гардид, ки бештари сиккаҳо аз жарфои 40-50 см то 150 см кашф мешаванд. Аз 67 сикка танҳо 1 ададаш тетрадрахмаи пайравонаи шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Хелиокл буда, боқимонда ҳама кушонӣ мебошанд [87, с. 43]. Сиккаи қадимтари кушонӣ, ки дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар соли 2021 аз ёдгории Сайёд бозёфт шуд, ин оболи нукрагии аввалин шоҳи кушонӣ Ҳерай мебошад.

Дар рафти ҳафриёти солҳои 2016 ва 2018 низ 1 тетрадрахма ва 1 оболи ин шоҳ ёфт шуда буданд [32, с. 20]. Аз 68 сикка 31 адади он аз ҳама ҳафриёт ба таври чудоғона ва 37 адади дигар дар шакли чаҳор ганчина ба даст омаданд [82, с. 96-98]. Сиккаҳои Вима Такту тақрибан ба солҳои 35-65 мелодӣ тааллуқ дошта, 7 ададро ташкил медиҳанд, ки онҳо аз лиҳози миқдор дар ҷойи сеюм мебошанд. Сиккаҳои Вима Кадфиз 9 адад

дар шакли алоҳида ва 4 адад дар шакли ганчинаи хурд ёфт гардиданд, ки аз лиҳози миқдор дар ҷойи дуҷум мебошанд. Дар мавсими кӯшишҳои бостоншиносӣ дар соли 2021 дар ёдгории Сайёд аз ҳама зиёд сиккаҳои Канишка 1 ба даст омаданд. Миқдори онҳо 45 ададро ташкил дода, аз онҳо 12 адад дар шакли алоҳида ва 33 адад дар шакли се ганчина бозёфт шуданд. Дар мавсимҳои соли 2016-2018 сиккаҳои Вима Такту ва Вима Кадфиз нисбат ба сиккаҳои Канишка бештар ёфт шуданд. Дар соли 2021 бошад, бозёфти сиккаҳо Канишка нисбати сиккаҳои дигар шӯҳри қӯшонӣ дучанд зиёд мебошанд. Қадимтарин сиккаҳо, ки дар рафти кӯшишҳои бостоншиносӣ дар соли 2021 аз ёдгории Сайёд ба даст омаданд, тетрадрахмаи пайравонаи Хелиокл ва обولي нуқрагии аввалин шӯҳи қӯшонӣ Херай буда, мансуб ба асри I пеш аз мелод мебошанд. Ҷавонтарин сиккаҳои дар рафти кӯшишҳо ба даст омада, сиккаҳои Канишка буда, тақрибан ба солҳои 105-128 тааллуқ доранд.

Дар рафти кӯшишҳои бостоншиносӣ дар ёдгории Сайёд дар соли 2021 чор адад ганчинаи сиккаҳои қӯшонӣ кашф шуданд. Бояд зикр намуд, нисбат ба сиккаҳои алоҳида сиккаҳои дар шакли ганчина ёфтшуда зиёд мебошанд.

Ганчинаи №1, аз ҳафриёти №16, дар жарфи 145 см аз ҳуҷраи №4, аз буриши шимолу шарқӣ дар масофаи 250 см ва аз буриши ҷанубу шарқии ҳафриёт дар масофаи 150 см ёфт гардид. Таркиби ганчинаро чаҳор адад сиккаҳои Канишка ташкил медиҳанд. Сиккаҳо дар ҳолати бад қарор дошта, тасвир ва катибаҳои рӯй ва пушти онҳо суфта шуда, ба мушкилӣ метавон дар рӯйи онҳо тасвири ростии шӯҳ ва дар пушти онҳо тасвири эзоди ростии номаълумро дид.

Ганчинаи №2, аз 24 сиккаи шӯҳ Канишка таркиб ёфта, 05.07.2021 дар ҳафриёти №16, ҳуҷраи №4, дар умқи 1 метр аз девори самти шимолу шарқии ҳуҷра дар масофаи 50 см ва аз буриши ҷанубу шарқии ҳафриёт дар масофаи 60 см ёфт гардид. Таркиби ганчинаро пурра сиккаҳои Канишкаи Бузург ташкил медиҳанд. Сиккаҳои мазкур дар ҳолати бад қарор дошта, рӯй ва пушти онҳо пурра суфта шуда, шинохтани эзадон

хеле душвор ва имконнопазир шудааст. Аз 24-адад сикка танҳо дар пушти 2 сикка эзади дини зардуштӣ Вадо ва дар 1 сиккаи дигар эзадбону Нана муайян карда шуд [87, с. 44]. Дар пушти боқимонда сиккаҳо тасвири ростои эзади суфташудаи аниқ карданаш ғайриимкон тасвир ёфааст. Сиккаҳо дар масоҳати 30 см бо ҳамдигар часпида бозёфт шуда буданд. Он калонтарин ганчинаи то ин замон аз ёдгории Сайёд ёфтшуда ба шумор меравад. Суфта шудани сиккаҳо аз истифодаи зиёди онҳо дар муомилоти пулӣ гувоҳӣ медиҳад.

Ганчинаи №3, аз 4 адад сиккаи мисии Вима Кадфиз иборат буда, он 06.07.2021 дар ҳафриёти №16, ҳучраи №3, аз жарфои 160 см аз буриши ҷанубу ғарбии ҳафриёт дар масофаи 140 см бозёфт шуд. Сиккаҳои ганчинаи мазкур нисбат ба сиккаҳои се ганчинаи дигар камтар осеб дидаанд ва тасвирҳои рӯй ва пушти онҳо хуб намоён ва якхелаанд.

Ганчинаи №4, аз 5 адад сиккаи мисии Канишка иборат буда, он 08.07.2021 дар ҳафриёти №16, ҳучраи №4, аз умқи 140 см аз буриши ҷанубу шарқӣ 40 см ва аз буриши шимолу шарқии ҳафриёт дар масофаи 220 см ёфт гардидааст [82, с. 74].

Дар мавриди ганчинаҳо бояд қайд намуд, ки ҳар чаҳор ганчина аз ҳафриёти №16, сетои он аз ҳучраи №4 ва яктои дигар аз ҳучраи №3, бозёфт шуданд. Баъди кушодани ҳучраҳо ва бозёфт шудани шумораи зиёди зарфҳои сафолии шикаста, хумҳои калон, дукҳои бофандагӣ, инчунин шумораи зиёди обзорҳои сангӣ, муҳраҳо, гушмоҳӣ маълум гашт, ки дар он ҷо ҳучраҳои истиқоматӣ ва анборхона вучуд доштааст. Дар ҳучраи №3, ва №4, 2 хуми калон ва 1 хумчаи дудафта ёфт гардид, ки бо эҳтимоли зиёд ин ду ҳучра анбор мебошанд ва дафинаи сиккаҳоро дар ин анборхонаҳо пинҳон намуда буданд. Дар мавриди ганчинаҳое, ки аз ҳучраи №4, бозёфт шуданд, бояд қайд намоям, ки онҳо аз якдигар дар масофаи аз 100 см то 150 см ёфт шуданд ва метавонанд онҳо як ганчина бошанд. Зеро таркиби ҳар се ганчинаро сиккаҳои мисии Канишка ташкил дода, ҳама аз як ҳучра ёфт гардиданд. Далели дигар ин аст, ки ҳангоми кушодани ҳучра дар девори буриш боми сӯхтаафтада мушоҳида

мешавад ва метавонад, ҳангоми сӯхтори хучра сиккаҳо аз тоқча афтода ба ҳар тараф пош хурдаанд ва бошандагони хона натавонистанд ин ганчинаро аз сӯхтор наҷот диҳанд [87, с. 44-45].

Ҷадвали 12. - Сиккаҳои соли 2021 аз Сайёд кашфшуда

№	Номи шоҳ	Миқдор	навъ	%	филиз
1	Ҳелиокл пайравона	1	Тетрадрахма	1,4	Мис
2	Ҳерай	1	Обол	1,4	Нукра
3	Вима Такту	7	Дидрама	10,2	Мис
4	Вима Кадфиз	12	Тетрадрахма	17,6	Мис
5	Вима Кадфиз	1	Драхма	1,4	Мис
6	Канишка I	45	Тетрадрахма	66,1	Мис
7	Асримиенагӣ	1		1,4	Мис
	Ҳамагӣ	68		100	

Дидрахмаҳои Вима Такту аз Сайёд ба миқдори зиёд кашф мешаванд, аз ҷиҳати таснифот як навъанд.

Дар рафти экспедитсияҳои солҳои 2016, 2018 ва 2021 дар ёдгории Сайёд 48 дидрахма ва 1 гимидрахма Вима Такту (Сотер Мегас) кашф шуд. Бозёфт шудани шумораи зиёди сиккаҳои Вима Такту, ки то замони кашфи катибаи Работак бо номи Сотер Мегас машҳур буданд, он аст, ки дар асри яки милодӣ дар ин шаҳрак тиҷорат ва муомилоти пулӣ хеле рушд намуда буд. Гардиши ин сиккаҳо дар савдои беруна низ аз имкон берун нест.

Сиккаҳои Вима Кадфиз низ аз ёдгории мазкур зиёд ёфт шуданд. Дар соли 2021 теъдоди сиккаҳои ёфтшудаи ин шоҳ ба 13 адад мерасад, ки онҳо ду навъ мебошанд – тетрадрахма ва драхма. 9 июни соли 2021 аз ёдгории Сайёд дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар ҳафрии №15 аз самти шимолу ғарб дар масофаи 70 см ва аз самти ҷанубу ғарб дар масофаи 65 см дар умқи 120 см драхмаи мисии Вима Кадфиз ба даст омад. Драхмаи мазкур 3,4 гр вазн ва 16x15 мм диаметр дорад. Дар соли 2018 низ дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ аз ҳафрии №9, хучраи №3, дар умқи 133 см як драхмаи мисии Вима Кадфиз ёфт шуда буд. Драхмаи мазкур 3,2 гр вазн ва 16x18 мм диаметр дорад [32, с. 65]. Дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ва умуман дар Осиёи Миёна

тетрадрахмаҳои ин шоҳ зиёд ёфт мешаванд, аммо дидрахма ва драхмаҳо хеле камёфтанд. Аз ин лиҳоз, ин навъи сиккаҳо ба қатори сиккаҳои нодир дохил мешаванд. То ин замон дар фонди нумизмати ОМТ танҳо 2-адад драхмаи Вима Кадфиз мавҷуд буд.

Дар соли 2021 аз ҳама бештар сиккаҳои Канишкаи Бузург кашф шуданд [87, с. 44]. Мавриди ёдоварист, ки ин бори аввал аст, ки чунин шумораи зиёди сиккаҳои Канишка дар як мавсими ковиш аз ёдгории Сайёд бозёфт мешаванд.

Дар се мавсими корӣ (2016-2018-2021) дар ёдгории Сайёд 201 адад сиккаҳо кашф шуданд, ки аз онҳо 197 ададшро сиккаҳои қадим ташкил медиҳанд. Аксарияти онҳоро сиккаҳои Вима Кадфиз ташкил медиҳанд (73 дона). Дар ҷойи дуюм сиккаҳои Канишкаи Бузург (62 дона), дар ҷойи сеюм сиккаҳои Сотер Мегас-Вима Такту (49 дона), дар ҷойи чаҳорум оболҳо ва тетрадрахмаи Ҳерай (5 дона), дар ҷойи панҷум оболҳои пайравонаи Евкратид қарор доранд. Инчунин, 2 тетрадрахмаи пайравонаи Ҳелиокл ва 1 адад сиккаи сосонӣ-кушонӣ низ ёфт шудаанд.

Ҷадвали 13. - Сиккаҳои солҳои 2016, 2018 ва 2021 аз Сайёд кашфшуда

Номи шоҳ	Микдор	навъ	%	Филиз
Евкратид пайравона	4	Обол	1,9	Нукра
Ҳелиокл пайравона	2	Тетрадрахма	0,9	Мис
Ҳерай	1	Тетрадрахма	0,5	Нукра
Ҳерай	4	Обол	1,9	Нукра
Вима Такту	48	Дидрама	23,8	Мис
Вима Такту	1	Гимидрахма	0,5	Мис
Вима Кадфиз	71	Тетрадрахма	35,3	Мис
Вима Кадфиз	2	Драхма	0,9	Мис
Канишка I	62	Тетрадрахма	30,8	Мис
Кушонӣ номаълум	1		0,5	Мис
Сосонӣ-кушонӣ	1		0,5	Мис
Сиккачаи росткунҷа	1		0,5	Нукра
исломӣ	3	Пул	1,4	Мис
Ҳамагӣ	201		100	

Дар така ба осори бадастомада, метавон чунин хулоса кард, ки дар се соли экспедитсияи ОМТ дар ёдгории Сайёд 201 сикка бозёфт гардидааст [82, с. 33]. Аз онҳо 3 сиккаи мисӣ (пули сиёх) зарби Бухоро буда, ба охири асри XIX ва аввали XX тааллуқ доранд. 1 адади сикка аз рӯйи замин ва дуҷумла аз умқи 15 см ёфт шудааст. Қабатҳои марбут ба ин давраи сиккаҳо дар ёдгори мушоҳида намешавад, аз ин рӯ, метавон гуфт, ки ин сиккаҳо тасодуфан ба инҷо афтодаанд. Мансубяти як сиккаи хурди росткунҷа, ки соли 2018 ёфт гардид, маълум карда нашуд. Боқимонда 197 сикка, ки дар рафти се экспедитсия ба даст омаданд, ба давраи Кушониён тааллуқ доранд. Қадимтарини онҳо оболҳои пайравонаи Евкратид, тетрадрахмаи мисии пайравонаи Хелиокл, 1 тетрадрахмаи аввалин шоҳи кушонӣ Ҳерай ва 4 оболҳои нуқрагии он мебошанд. Сиккаҳои баъдинаи Сайёд сиккаҳои шоҳ Канишка (127-151) мебошанд. Дар така ба иттилои сиккаҳо метавон гуфт, ки ин ёдгорӣ дар асрҳои I пеш аз милод бунёд шуда, давраи тарқии он ба асри II то милод рост меояд [58, с. 27]. Зеро дар се мавсими кӯшишҳои бостоншиносӣ аз ин ёдгори бештар сиккаҳои пайравонаи шоҳони юнонӣ-бохтарӣ ва аз ҳама зиёд сиккаҳои ду шоҳи кушонӣ Вима Такту ва писараш Вима Кадфиз ба даст омаданд, ки ҳарду дар асри I мелодӣ ҳукумронӣ намудаанд. Сиккаҳои кашфшудаи пайравонаи Юнону Бохтар ҳамзамони сиккаҳои Ҳерай ва Вима Такту мебошанд.

Кашфи миқдори зиёди сиккаҳои мисӣ далолат аз он мекунад, ки муомилоти пулӣ дар шаҳраки Сайёд рушд намуда, авҷи тараққиёти муомилоти пулии он ба давраи шоҳигарии Вима Кадфиз (113-127) рост меояд. Муомилоти пулӣ дар ин шаҳрак марҳала ба марҳала афзоиш ёфта, дар давраи ҳукуронии Вима Такту (Сотер Мегас) рушд кард ва дар замони Вима Кадфиз ба авҷи тараққиёти худ мерасад [87, с. 45-46]. Нисбатан кам ёфт шудани сиккаҳои Канишка эҳтимол бо таназзули шаҳр дар давраи ҳукумронии ӯ вобаста аст.

Мавқеи ҷуғрофии Сайёд низ барои рушди тиҷорат мусоид мебошад. Бошандагони ин шаҳрак бо ҳамсояҳои дуру наздики худ дар тиҷорат

фаъолона иштирок мекарданд. Чуноне зикр намудем, димнаи Сайёд дар доманаи кӯҳи Хоҷа Мастон дар сари роҳи тичоратӣ бунёд шуда буд. Ин роҳ аз кӯҳи Хоҷа Мастон гузашта, қисматҳои шимолии водии Вахшро бо он шохҳои Роҳи бузурги Абрешим, ки аз Балх ба воситаи Термиз, Шумон (Ҳисор), Душанбе, Андигон (Ваҳдат), Вашгирд (Файзобод), Рашт, водии Олой ва Ош ба Қошғар ва Чин мерафт, пайваст менамуд [32, с. 21].

Дар баробари ин, бостоншиносони ОМТ бо роҳбарии А. Шарифзода аз 16 то 30 октябри соли 2018 дар як қатор ёдгориҳои ноҳияҳои вилояти Хатлон, аз қабилҳои Шамсиддин Шоҳин, Восеъ, Фархор ва Данғара қорҳои таҳқиқотӣ-ҷустуҷӯии бостоншиносиро гузаронида, миқдори муайяни маводи нумизматиро кашф намуданд.

Дар рафти ин таҳқиқот аз баландҳои ёдгории Манзартеппа (ноҳияи Восеъ) дар жарфои 20-30 см 3 сиккаи мисии кушонӣ ёфт шуд, ки аз онҳо 1 адад сиккаи пайравонаи Васудева ва 2 сиккаи пайравонаи Канишкаи III буда, ба асрҳои III-IV тааллуқ доранд. Дар ин асос, хулоса баровардан мумкин аст, ки қабатҳои қадимаи Манзартеппа ба асрҳои III-IV мелодӣ мутааллиқанд.

Баъди Манзартеппа ёдгории Тори Мазорак ё Қалъаи Ҳулбаг мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Соли 2013 бостоншиносон бо роҳбарии Т.Г. Филимонова аз қисми шимолу шарқӣ ва шимолу ғарбии он 1 дирахмаи Вима Тактуро кашф намуданд [331, с. 312]. Кормандони ОМТ аз ин ёдгорӣ ҳамагӣ 1 сиккаи пайравонаи Васудева кашф карданд. Аз Шӯртеппаи ноҳияи Фархор тетрадрахмаи Вима Кадфиз кашф шуд. Дар умум соли 2018 дар рафти сафари бостоншиносӣ ҳамагӣ 6 тетрадрахмаи Вима Кадфиз, 3 сиккаи пайравонаи Васудева, 2 сиккаи пайравонаи Канишкаи III кашф ва ҷамъоварӣ шуданд [189, с. 95-96].

Соли 2020 бори дувум ёдгории Ҳалқачар мавриди таҳқиқи мутахассисони ОМТ қарор гирифт. Дар кори экспедитсия кормандони ОМТ- А.Қ. Шарифзода, Д. Довутов, Ф. Сафоев, М. Сафоев, М. Каримдодзода, А.А. Шарифзода, А. Қайумзода ва Н. Назаров иштирок намуданд. Экспедитсия аз 23 апрел то 8 июни соли 2020 давом ёфт. Дар

мавсими соли 2020 2 шурф дар қалъа ва 5 гумона дар гӯристон канда шуд [84, с. 98]. Дар натиҷа, дар қатори дигар бозёфтҳо 38 сикка аз ҳафрийети №1 ва 26 сикка аз ҳафрийети №2 кашф шуда, 9-адад сиккаи дигар аз гирду атрофи ёдгорӣ ва гумонаҳои дар гӯристон кандашуда ошкор гардиданд. Дар рафти ковишҳо маълум гардид, ки ёдгории Ҳалқачар аз 6 қабати маданӣ иборат буда, дар қабатҳои 3 ва 4-и бостонии он давраи сохтмонӣ мушоҳида мешавад. Материк (яъне қабати хоки тозаи дастнорасида) дар ҳафрийети №1 дар умқи 6,20 см ёфт гашт. Бештари сиккаҳо аз рӯйи фарши давраи дуум ва сеюми сохтмонӣ ёфт шуданд. Бозёфти сиккаҳо аз умқи 50-60 см сар шуда, то умқи 290-330 см идома меёбанд. Қадимтарин сикка, ки дар рафти ковишҳои соли 2020 аз ёдгории Ҳалқачар ба даст омад, ин драхмаи мисии шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Евтидем I (235-190 пеш аз мелод) буда, пасонтарин сиккаи сосонӣ-кушонӣ (асри IV мелодӣ) мебошад. Аввалин сикка дар умқи 60 см ёфт шуд. Маврид ба ёдоварист, ки дар қабатҳои аз 60 то 150 см сиккаҳои Васудеваи пайравона хеле зиёд ёфт мегардид. Аз умқи 150 см то 190 см сиккаҳои пайравонаи Канишкаи III ва Ҳувишка кашф гардиданд. Бештари сиккаҳо дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар соли 2020 аз ёдгории Ҳалқачар аз умқи 160 то 280 см ёфт гардида буданд. Охирон сиккаи бозёфтшуда дар умқи 310 см мебошад. Баъд аз умқи 310 см дигар сиккаҳо кашф нашуданд. Аммо бозёфтҳои дигар, аз қабилӣ пайконҳо, дукҳо ва зарфҳои сафолӣ ба даст меомаданд. Метавон гуфт, ки дар қабатҳои болоӣ яъне, аз умқи 60 см то 160 см бештар сиккаҳои пайравонаи шоҳони кушонӣ ва сосонӣ-кушонӣ ёфт гардида, аз умқи 180 см то 250 см бештар сиккаҳои Канишка, Вима Кадфиз ва аз умқи 260 см то 310 см сиккаҳои Вима Такту, сиккаҳо ва оболҳои Ҳерай ва дигар сиккаҳои пайравонаи шоҳони юнонӣ-бохтарӣ бозёфт шуданд [84, с. 98]. Ин маънои онро дорад, ки ҳарчанд қабатҳои болоии ёдгории Ҳалқачар дар натиҷаи ковишҳои худсарона ва кишти гандум каме бо ҳам омехта шудаанд, аммо аз умқи 60-80 см қабатҳои мадании ёдгорӣ хуб ва беосеб боқӣ мондаанд.

Дар 5 гумона, ки барои ёфт намудани қабристони Ҳалқачар канда шуд, 3 оболи Ҳерай ёфт гардид. Инчунин, дар паҳлуи ғарбии ёдгорӣ дар танай теппа ковиш гузаронида шуд, ки дар онҷо 2 мағора ёфт шуд. Дар чараёни ковиш бо фосилаи 4 метр дуртар аз ин мағораи якум дар умқи 4 метр поин шудан, ҷасади инсон бо тахтапушт хобонида шудааст, ки қадаш 190 см буда, дар ангушти дасти чапаш ангуштарини мисӣ дошт, кашф гардид. Аз тарафи чапи сари ҷасад 3 зарфи сафолӣ - ҷом, кӯза ва косаи мунаққаш, ки дар лаби он аз берун сари инсон барҷаста тасвир шудааст, ёфт гардид. Дар паҳлуи ҷасад 1 сиккаи пайравона Васудева кашф шуд. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки бо ҳамроҳии мурдаҳо дар замони Кушониён на танҳо обол, балки сиккаҳои мисӣ низ ғӯронида мешуданд. Дар умум, дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар соли 2020 дар ёдгории Ҳалқачар 73 адад сиккаҳои қадим бозёфт гардиданд. Аз онҳо 1 сиккаи юнонӣ-бохтариӣ Евтидем I, 1 сиккаи сосонӣ-кушонӣ ва 1 сиккаи асримиёнагӣ буда, боқимондаи сиккаҳо ба давраи Кушониён тааллуқ доранд [84, 95-100].

Ҷадвали 14. - Сиккаҳои соли 2020 аз Ҳалқачар кашфшуда

№	Номи шоҳ	Микдор	навъ	%	Филиз
1	Евтидеми I	1	Драхма	1,3	Мис
2	Ҳерай	3	Обол	4,1	Нукра
3	Вима Такту	3	Дидрахма	4,1	Мис
4	Вима Такту	2	Гемидрахма	2,7	Мис
5	Вима Кадфиз	1	Тетрадрахма	1,3	Мис
6	Канишка I	2	Тетрадрахма	2,7	Мис
7	Васудева. пайравона	32	Драхма	43,8	Мис
8	Канишкаи III. пайравона	7	Драхма	9,5	Мис
9	Хувишка. пайравона	1	Драхма	1,3	Мис
10	Сосонӣ-кушонӣ	1	Дидрахма	1,3	Мис
11	Кушонӣ. ноъмалум	19	Дидрахма	26	Мис
12	Асримиёнагӣ	1		1,3	Мис
	Ҳамагӣ	73		100	

Аз 3 то 10 июни соли 2024 бори сеюм Ҳалқачар мавриди таҳқиқи кормандон ОМТ қарор гирифт. Бобомуллоев М. дар яке аз теппаҳо гумонае канд. Аз ин гумона як ганчинаи сиккаҳои кушонӣ иборат аз 6 дидрахмаи Вима Такту ва 1 адад сиккаи пайравонаи Ҳувишка кашф гардид [247].

Дар асоси кашфи ашёи зиёди бозёфтҳои таърихӣ ва сиккаҳо метавон гуфт, ки ҷойи имрӯзаи ёдгори Ҳалқачар шаҳристон буд, ки авҷи тараққиёти он ба асрҳои III-IV мелодӣ рост меояд [90, с. 65-69]. Фузун бар ин, мувофиқи нақли сокинони маҳаллӣ дар ҷойи имрӯзаи заминҳои пахта теппаҳои калон вучуд дошт ва аз ин теппаҳо зерсутун ва сарсутунҳои зиёд ёфт мешуд. Баъзе аз боқимондаҳои ин сутунҳо ҳоло ҳам дар ҳавлиҳои сокинони деҳаи Сарбанд мавҷуданд. Ин аз мавҷудияти биноҳои боҳашамат гувоҳӣ медиҳад. Дар замони Шуравӣ теппахоро ҳамвор намуда, дар ҷои ёдгорӣ пахта кориданд ва ин кишту кор то имрӯз давом дорад. Аз ин заминҳо ёфт шудани сиккаҳои тиллоии кушонӣ дар соли 1999 бозётимодии нақли сокинони маҳаллиро тасдиқ менамояд [40, с. 88-90].

Ёдгории Ҳалқачар дар замони давлати Юнону Бохтар обод гардида, дар замони Кушониён ба авҷи тараққиёти худ мерасад. Махсусан, муомилоти пулӣ ва тиҷорат дар бостоншаҳри Ҳалқачар дар замони Кушониён хеле рушд карда буд. Дар солҳои охир дар ёдгории Ҳалқачар аз ҷониби сокинони маҳал 6 ганчинаи сиккаҳои пайравонаи шоҳони юнонӣ-бохтарӣ ва кушонӣ, миқдори зиёди сиккаҳо дар шакли ҷудогона бозёфт шудааст, ба ОМТ ворид гардидаанд. Инчунин, аз наздикии ёдгорӣ аз деҳаи Уялӣ ҷаҳор ганчинаи дигар низ аз тарафи сокинони маҳалӣ ёфт гардида буданд, ки ин аз рушди савдо ва муомилоти пулии гирду атроф ва ҳуди бостоншаҳри Ҳалқачар дарак медиҳад.

Хулоса, дар рафти ҳафрии бостоншиносии ОМТ аз соли 2014 то соли 2024 аз ёдгориҳои водии Вахш-Ҳалқачар, Ғаравқалъа ва Сайёд ҳамагӣ 363 адад сиккаҳои қадим кашф шуданд. Аз миқдори умумӣ 18 адади онро сиккаҳои пайравонаи шоҳони юнонӣ-бохтарӣ ва 345 адади

онро сиккаҳои шоҳони кушонӣ ва сиккаҳои пайравонаи шоҳони кушонӣ ташкил медиҳанд. Сиккаҳои пайравонаи шоҳони юнонӣ-бохтарӣ мансуб ба чаҳор шоҳи юнонӣ-бохтарӣ мансуб мебошанд. Аз 18 адад сиккаи юнонӣ-бохтарӣ 2 адад ба Евтидеми I, 1 адад ба Деметрий, 11 адад ба Евкратид ва 4 адад ба Хелиокл тааллуқ доранд. Аз 337 адад сиккаҳои кушонӣ 1 тетрадрахма ва 9 обол ба аввалин шоҳи кушонӣ Ҳерай, 64 дидрахма ва 3 гемидрахма ба Вима Такту, 75 тетрадрахма ва 2 драхма ба Вима Кадфиз, 74 тетрадрахма ба Канишка I, 2 адад ба Ҳувишка, 4 адад ба Васудева мансубанд. Шаш адад сиккаҳои пайравонаи Ҳувишка, 43 адад пайравонаи Васудева, 30 адад пайравонаи Канишка III, 1 адад сиккаи кушонӣ-сосонӣ ва 2 адад сосонӣ-кушонӣ мавҷуд мебошанд. Аз сабаби суфта шудани рӯй ва пушти 29 адад сиккаи дигар муайян карда нашуд, ки сиккаҳои мазкур ба кадом шоҳони кушонӣ тааллуқ доранд. Аз ин миқдори сиккаҳои қадими кашфшуда 80 сикка аз Ҳалқачар, 49 адад аз Ғаравқалъа ва 197 сикка аз Сайёд кашф, ҷамъоварӣ ва таҳқиқ шуданд. Ин се ёдгорӣ дар қисми шимолии водии Вахш ҷойгир буда, кашфи зиёди сиккаҳо далели онанд, ки ин бахши водии мазкур муҳимтарин қисми тараққиқардаи империяи Кушониён ва муҳимтарин маркази сикказанӣ ва муомилоти пулии онҳо будааст. Дар муқоиса бо осорхонаҳо ва муассисаҳои дигари ҷумҳурӣ ОМТ дар рафти ҳаффорихо зиёдтар сиккаҳои қадим ва аввали асримиёнагӣ кашф намудааст. Ин дар навбати худ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ОМТ дар даврони Истиқлол ба маркази асосии сиккашиносии Тоҷикистон табдил ёфтааст.

Ҷадвали 15. - Ҷамъовариҳои сиккаҳои қадим ва аввали асримиёнагӣ ОМТ дар солҳои 1934-2024

№	Сол	харид	бостоншиносӣ	ҳад	ум
				я	умӣ
1	1951			8	8
2	2001	4			4
3	2003	1			1
4	2004	3			3
5	2005	3			3
6	2006	193			193
7	2007	20		50	70
8	2008	747			747
9	2010	138			138

10	2011	83			83
11	2013	698		63	761
12	2014	46	50		96
13	2015	8	31		39
14	2016	5	54	23	82
15	2017	7		1	8
16	2018	126	82	107	315
17	2020	47	72		119
18	2021		67		67
19	2022	1			1
20	2023	35			35
21	2024		7		7
2		2165	363	252	2780

Дар умум, аз соли 1934 то соли 2024 мувофиқи китобҳои воридотӣ 2780 адад сиккаҳои қадим ва аввалиасримиёнагӣ ба фонди осорхона ворид гардидаанд. Аз ин миқдор 1-адади онро ҳахоманишӣ, 4-адад сиккаҳои Искандари Мақдунӣ, 1-адад сиккаи селевкӣ, 1-адад юнонӣ-хиндӯӣ, 1-адад римӣ, 112-адади онро сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ ва пайравонаи шоҳони юнонӣ-бохтарӣ, 3-адад ашконӣ, 2551 адади онро сиккаҳои кушонӣ ва пайравонаи шоҳони кушонӣ, 18-адад сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ, 39-адад сосонӣ-кушонӣ ва 50-адади онро сиккаҳои сосонӣ ташкил медиҳанд. Таҳлилҳо нишон дод, ки аз 2780 адад сиккаи воридшуда, бештари онҳоро сиккаҳои кушонӣ ташкил медиҳад, ки ин аз рушди тиҷорат ва муомилоти пулии замони давлатдории Кушониён дар ин сарзамин гувоҳӣ медиҳад.

БОБИ II. ТАСНИФИ ҚАДИМТАРИН СИККАҲОИ ОСОРХОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

2.1. Сиккаҳои Ҳахоманишию Юнонӣ ва ташаккули муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна

Чи тавре ки дар боло зикр кардем, дар фонди ОМТ танҳо 1 сиккаи ҳахоманишӣ ва 4 сиккаи юнонӣ ҷамъоварӣ шудааст. Ҳарчанд ки ин миқдор кам ба назар мерасад, аммо онҳо ҳамчун намунаҳои қадимтарин дорои аҳаммияти хоссаи таърихӣ мебошанд. Аҳаммияти ин сиккаҳо пеш аз ҳама аз он иборат аст, ки онҳо барои ҳалли яке аз масъалаҳои муҳимми таърихи иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии халқи тоҷик – пайдоиш ва ташаккули ибтидоии муносибатҳои пулӣ ва муомилоти молӣ дар ҳудуди имрӯзаи Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон сарчашмаи арзишманд ба ҳисоб мераванд.

Сикли ҳахоманиширо ОМТ соли 2017 бо пешниҳоди сиккашиноси ҷавон Сафоев М. харидорӣ гардида, тахти рақами давлатӣ - осорхонавии КВ-15560 нигоҳдорӣ мешавад. Он аз водии Вахш ба таври тасодуфӣ ёфт шуда, шакли дарозрӯя дорад. Ин сикка аз нукра зарб шуда, вазнаш 5.08 грамм ва диаметраш 15x12 мм аст. Дар рӯйи сикка марде тасвир шудааст, ки сари як зону истода, дар як дасташ камон, дар дасти дигараш найзаи моил ба зер, дар китфаш тирдон ва дар сараш афсари (апсар, тоҷ) дандонадор дорад [140, с. 309-321]. Тасвири рӯйи ин сикка суда ва хира шудааст, ки далели муддати дароз дар муомилот будани он мебошад. Дар тарафи дигари сикка аз поён то ба боло нақши жарфои ғурӯафта мавҷуд аст ва он натиҷаи зарби чакуш мебошад. Дар айни замон қадимтарин намунаи сикка дар фонди ОМТ ба шумор меравад ва дар осорхонаҳои дигари ҷумҳурӣ низ чунин сикка сабт нашудааст. Сикли мазкур дар таърихи Тоҷикистон аввалин сиккаи ҳахоманишӣ мебошад, ки ба Фонди давлатии Тоҷикистон ворид шудааст. Бо дарназардошти қадим будани ин сикка дар бораи маншаъ, муҳити пайдоиш ва муҳтавои таърихӣ он чанд саволи муҳимме матраҳ мегарданд. Аз ҷумла, ин чи гуна сикка аст? Он кай ва дар кучо зарб

шудааст, шахси дар он тасвиршуда кист? Умуман дар таърихи башарият аввалин сиккаҳо кай ва дар кучо ихтироъ шудаанд? Муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна, ки як бахше аз сарзамини густурдаи ниёкони мо - тоҷикон аст ва онҳо дар ин сарзамин сокинони бумии мебошанд, кай оғоз шуд ва чӣ гуна ташаккул ёфт? Онҳо кай бо сикка шинос шуданд ва кай сикка истехсол карда, онро воситаи хариду фурӯш қарор доданд? Аввалин сиккаҳои баровардаи ниёкони мо - дар кучои сарзамини паҳновари онҳо ва аз чӣ зарб шуданду чӣ ном доштанд? Аз ниёкони мо кӣ нахустин шуда сикка баровард?

Пурсиши ин посухҳоро аз мероси хаттии аҷдодамон ёфтан имкон надоард. Тибқи матни авастой ба пизишк як гардунаи ҷаҳорасба ҷиҳати дармонбахшии бемории подшоҳ, як шутури мода барои табобати шаҳбону, як моли майда барои дармони соҳибхона, як модахар барои дармони ҳамсари соҳибхона, як чорвои миёна барои дармони раиси деҳа, як модагов барои дармони ҳамсари раиси деҳа, як чорвои калон барои дармони раиси ноҳия, як асби мода барои дармони ҳамсари ӯ, барои дармони чорвои калон як чорвои миёна ва ҷиҳати табобати гӯсфанд хӯроки гӯштӣ ҳаққи заҳмат муайян шуда буд. Албатта тарҷумаи ин баҳши ба музди пизишкон марбути Авасто яксон нест [1, 520-521]. Дар умум, ин матни авастой ба мавҷуд набудани сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар замони авастой гувоҳӣ медиҳад. Агар дар вақти таълифи китоби Авасто сикка ва муомилоти пулӣ вучуд медошт, он гоҳ партохти музди пизишк на ба таври молӣ, балки дар шакли пулӣ зикр мешуд. Аммо ин вазъ бетағйир намонд ва тибқи навиштаи А. Шарифзода “пешрафти иқтисодиёт ва зарурати танзиму такмили тиҷорат, пардохти ҳаққи кор ва дар умум мустаҳкам намудани соҳти давлат-полисҳо ҳанӯз дар асрҳои VIII – VII пеш аз милод зарурати зарби сиккаро ба миён оварда буд. То замони ихтироъ ва истифодаи сикка дар ҷаҳон муомилоти пулӣ вучуд надошт ва асоси муомилоти тиҷоратӣ ва ҳақпардозиро шаклҳои мухталифи мол, аз ҷумла маҳсулоти гуногун (кишоварзӣ, чорводорӣ, маъданӣ) ташкил менамуд. Ҳаққи иҷрои коре

ҳам бо маҳсулоти гуногуни табиӣ пардохт мешуд, ки чунин маҳсулот “пули ибтидоӣ” номида мешавад” [141, с. 19].

Азбаски ба муддати тӯлонӣ нигоҳ доштани маҳсулоти кишоварзӣ ва чорводорӣ ғайриимкон буд, филиззоти пурқимати тилло ва нуқра ҳамчун сарват ҷамъоварӣ шуда, пораҳои онҳо ҳам дар шакли хом ва ҳам дар намуди гуногуни металлҳои гудохташуда дар муомилоти мол ва пардохти андозҳо истифода мешуданд, ки намунаҳои он дар тамоми ғӯшаву канори дунё ёфт ва омӯхта шудааст. Вале бо сабаби надоштани вазну арзиши муайяни меъёри ин филизпораҳои гаронарзиш дар хариду фурӯш боиси ба вучуд омадани мушкилоти зиёд мешуданд. Мо инро дар таърихи Лидияи асрҳои VII-VI пеш аз милод, ки он аз бузургтарин марказҳои савдои ҳамонвақтаи Осиёи Хурд ба ҳисоб мерафт ва савдо шӯғли асосии мардумаш буд ва минбаъд ба ташаккули сикказании Ҳахоманишиҳо таъсири зиёд расонидааст, мушоҳида менамоем. Тоҷирони Лидия ба воридоти хориҷии тиллою нуқра муҳтоҷ набуданд, зеро онҳо қаламрави худашон ба миқдори зиёд ва кофӣ тилло ҷамъоварӣ намуда, сипас, онро бо дигар маҳсулоти лозим табодул менамуданд. Чунин тарзи мубодилоти молӣ мушкилоти зиёдро ба вучуд меовард ва меъёри асосии табодули як мол ба моли дигар мушаххас ва муайян набуд. Муайян намудани меъёри арзиши филизпораҳо зарурати нигоҳдошти лашкари кироя бо мақсади ҳифзи ҳокимияти сиёсӣ, танзими муомилоти тиҷоратӣ талаб менамуд. Дар охир, ин ба ихтирои сикка - филизпораи арзиш ва шакли муайяндошта мерасонад, ки “падари таърих” Ҳеродот низ лидиягӣҳо аввалин ихтироъкорони сикка номидааст [21, с. 83].

Бояд таъкид намуд, ки анъанаи сикказании Лидия ба ташаккули сикказании минбаъдаи Бохтари Қадим бе таъсир намондааст. Вобаста ба ин, зарурати баррасии мавзуи мазкур дар доираи таҳқиқоти диссертатсияи мо ба вучуд меояд. Дар ин хусус А. Шарифзода чунин нигоштааст: “Сиккаҳои лидиягӣ вазну шакли муназзам надошта, аз омехтаи тилло ва нуқра-электрум ба шакли каме дарозрӯя зарб

мешуданд. Дар як тарафи чунин сиккаҳо аз зарби чакуш фурӯрафтагӣ ва дар тарафи дигарашон тасвири рӯбоҳ мавҷуд буд, зеро рӯбоҳ назди лидиягӣҳо қудсият дошт. Зарби аввалин сиккаҳо, ки вазн, иёр, шакл, тасвир, филиз ва арзиши муайян доштанд, ба охирин шоҳи Лидия – Крез (солҳои 561-546 пеш аз милод) мансубанд ва онҳо дар умум сиккаҳои крезӣ низ номида мешаванд. Крез бародари ҳамсари охирин шоҳи Мод – Остоник ва сарватмандтарин шахси замони худ буда, аз ҳама зиёд тилло андухта буд. Ӯ аз тилло ва нуқра сикка зарб мезад ва ҳолисии ин сиккаҳо 98 фисадро ташкил намуда, меъёри муайян доштанд ва юнониёни қадим ин сиккаҳоро “статер” меномиданд” [141, с. 21].

Тибқи хулосаи М. Боғбедӣ, решаи вожаи “статер” бобулист ва он аз номи эзадбонуи бобулӣ - Иштар гирифта шуда, маънои аслаш “меъёр”, яъне сиккаи меъёрдошта мебошад [16, с. 59]. Вазнҳои сиккаҳои крезӣ гуногун буд ва як сиккаи тиллоӣ қурби 12 сиккаи нуқрагиро дошт. Крез бо гузаронидани ислоҳоти пулӣ барои статрҳо 8,6 то 8,19 грамм ва барои сиглосҳо 10.75 то 10.92 граммро ҳамчун вазни меъёрӣ таъйин мекунад [141]. Роиҷтарин статрҳои Лидия ҳамон статрҳое буданд, ки дар як тарафи онҳо фурӯрафтагӣ ва дар тарафи дигари онҳо тасвири барҷастаи нимтанаи шер ва гови нар мавҷуд аст. Чунин сиккаи лидиягӣ дар Осиёи Миёна танҳо аз Тоҷикистон ва Туркменистон ёфт шудаанд.

Аз ниёкони мо аввалин шуда, Ҳахоманишиҳо бо сикка шинос шуда буданд. Соли 546 пеш аз милод Куруши Кабир пойтахти Лидия-шаҳри Сард, аз ҷумла зарробхонаи онро забт намуда, шаҳриёрии Крезро хотима мебахшад. То ин вақт Ҳахоманишиҳо сикка намебароварданд ва аз сиккаҳои лидиягӣ ва дигар сиккаҳои юнонӣ истифода менамуданд ва аз аҳаммияти сикка дар давлатдорӣ огоҳ буданд. Ба фикри аксари олимони Куруши Кабир ва писари ӯ Камбуҷия бо сабаби ба ишғоли давлатҳои бегона машғул будан ва барои аз номи худ сикка баровардан фурсат надоштанд. Вале Куруш, ки шоҳи ояндабин буд, истехсол ва дар ҳудуди қаламрави империяи Ҳахоманишиҳо бо сиккаҳои лидиягӣ хариду фурӯшро манъ накард ва ҳатто зарробхонаи Сардро аз байн набурд.

Камбучия низ бо чунин сабабҳо аз номи худ сикка зарб назад ва гардиши сиккаҳои лидиягӣ ва юнониро манъ накард. Ин олимони сиккашиносро ба хулосае водар намуд, ки мувофиқи он то замони зарби сиккаҳои ҳахоманишӣ ва ҳатто дар давраи ҳукумфармоии Дориюши Бузург сиккаҳои лидиягӣ дар муомилоти пулии қаламрави империяи бузурги Ҳахоманишиҳо роиҷ буданд. Дар мавриди ёфт шудани дарикҳои зиёди ҳахоманишӣ сарчашмаҳои юнонӣ шаҳодат медиҳанд. Муҳаққиқони юнонӣ - Плутарх ва Адриан зикр менамоянд, ки “Искандар шаҳр ва тамоми захирачойҳои шоҳони ҳахоманиширо забт карда, дар он ҷо беш аз 40 000 талант тилло ва нукра ёфт, ки шоҳони Форс муддати тӯлонӣ ин захирахоро нигоҳ медоштанд. Ба ғайр аз ин, дар онҷо боз 9000 талант - дарик мавҷуд буд” [2, с. 332].

Дар бораи аз ҷониби кадом шоҳи Ҳахоманишӣ бори нахуст зарб шудани дарикӯ сикка дар илми сиккашиносӣ фикри ягона мавҷуд нест. Чунончи, С. Аъзамӣ, Б. Маликзода ва П.Гарднер нахустин барориши сиккаи ҳахоманиширо ба Куруши Кабир (600 - 530 пеш аз милод) ва Э. Бабелон, М.М. Дандамаев, Б. Луконин ва Ҳ.Р. Боғбедӣ ин амалро ба Дориюши Виштосп машхур бо Дориюши Бузург ё Дорои якум (солҳои 522-486 пеш аз милод) нисбат медиҳанд[103, с. 15-21].

То ҳол дар илм пирумунӣ реша ва маъноӣ калимаи “дарик” низ фикрҳои гуногун мавҷуданд. Баъзе аз муҳаққиқон онро баргирифта аз номи Дориюши Бузург медонанд. Шояд ба чунин хулосабарории олимони ҳамина нукта таъсир расонидааст, ки дар таърихи ниёғони мо Дориюши Бузург нахустин шуда, тасвири шоҳаншоҳро дар сикка ҷо менамояд ва то замони ӯ ин амали муҳимро ягон шоҳи дигар иҷро накарда буд. Аммо ин амали бисёр муҳими таърихӣ ӯ дар байни олимони фикри ягонро ба вуҷуд оварда натавонист. Аз ҷумла, олими хеле шинохтаи эронӣ Ҳусейн Ризои Боғбедӣ, ки дар ҷаҳони муосир яке аз беҳтарин донандаи забонҳои бостонӣ эронӣ мебошад, чунин меҳисобад, ки “Дориюш” ҳамчун ном дар забони қадими порсӣ мавҷуд нест ва бо ин сабаб мо наметавонем аожаи “дарик”-ро баргирифта номи Дориюш бидонем ва

ин вожа дар забони порсии бостон ба маъноӣ “заррин, тиллоӣ” будааст” [16, с. 33].

Сабаби мушкилоти мушаххас намудани сиккаҳои ҳахоманишӣ дар он аст, ки дар онҳо номи сикка, сана ва макони истехсоли сикка, ном ва унвон ё лақаби шоҳаншоҳ сабт наёфтааст. Барои ҳалли ин мушкилӣ ба мо илми бостоншиносӣ ёрӣ мерасонад. Аз таҳқиқоти олимон бармеояд, ки дар соли 1933 ҳангоми кӯшишҳои толори асосии Оподон дар Тахти Чамшед аз дохили ду сандуқи сангӣ як лавҳаи тиллоӣ ва як лавҳаи нуқрагӣ ёфт мешаванд. Ин лавҳаи филиззӣ катибадор буда, матни онҳоро бо амри шоҳаншоҳ Дориюши Бузург ба забонҳои порсии қадим, бобули ва эломӣ китобат намуда будаанд. Аз даруни ҳар як сандуқи кашфшуда чор статаери лидиягӣ ва ду сиглоси юнонӣ ёфт мешавад. Аҷибаш ин аст, ки аз сандуқҳои мазкур ягон дарик ё сикили ҳахоманишӣ кашф намешавад. Бостоншиносон муайян намудаанд, ки сохтумони бинои Оподон дар соли 516 пеш аз милод ба анҷом расида буд. Аз ин нуқта бармеояд, ки “агар Куруши Кабир ё дигар шоҳони Ҳахоманишӣ, аз ҷумла Дориюши Бузург то соли 516 пеш аз милод сикка мезаданд, дар ин сандуқҳо сиккаҳои ҳахоманишӣ-дарикҳоро хатман мегузоштанд. Чунончи, аз Тахти Чамшед лавҳае ба забони эломӣ ёфт шудааст, ки он ба соли 22-юми ҳукумронии Дориюши Бузург, яъне ба соли 500 пеш аз милод мансуб аст ва дар он нақши ду дарик мавҷуд аст. Аз ин маълум мешавад, ки аввалин дарикҳо байни солҳои 516 ва 500 пеш аз милод зарб шудаанд [141, 19]. Дар натиҷаи ин, бештари олимон ба чунин хулоса омаданд, ки соли 515 пеш аз милод санаи оғози барориши дарикҳо мебошад. Дар тақвият бар ин метавон хулоса кард, ки аз ниёгони мо Дориюши Бузург нахустин шуда, симу зар сикка баровардааст. Ҳарчанд аз тарафи Ҳахоманишиҳо чӣ номида шудани сиккаҳои мазкур маълум нест, аммо мо медонем, ки аз онҳо юнониёни қадим “мидикус сиглус” ва “дарикус статер” ном мебарданд.

Мо то ин ҷо ба як бахши пурсишҳои худ посух гирифтем. Акнун саволе ба маврид аст, ки агар муомилоти пулӣ дар Эрони аҳди

Ҳахоманишӣ дар асри VI пеш аз милод бо идомаи гардиши сиккаҳои лидиягӣ ва зарби дарику сиглоси ҳахоманишӣ оғоз шуда бошад, пас, муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна кай ва тавассути кадом сиккаҳо сурат гирифтааст? Ин сиккаи ҳахоманишии Осорхонаи миллии Тоҷикистон ба ин мавзӯ чӣ рабте дорад? Аввалин сиккаҳои ҳахоманишӣ аз Осиёи Миёна кай кашф шуданд ва Ҳахоманишиҳо дар ташаккули муомилоти пулии ин ҳавзаи фарҳангӣ чӣ нақше бозидаанд? Посух чунин аст, ки маҳз Ҳахоманишиҳо мардуми Осиёи Миёнаро бори аввал бо навиштор ва сикка шинос намуданд ва ин як ҷиҳати мусбати ин сарзаминро забт намудани онҳо мебошад [20, с. 85-86]. Доир ба шиносшавии сокинони Осиёи Миёна бо сикка ҳаминаро ҳам бояд ба назар гирифт, ки бохтариҳо, сугдиҳо, хоразмиҳо ва сакоиҳо дар лашкаркашиҳои Ҳахоманишиҳо бар зидди Юнон иштирок менамуданд ва дар он ҷо бо сикка шинос шуданашон имконпазир буд.

Аз олимони шуравӣ Е. Зеймал сиккаҳои Ҳазинаи Амударёро таҳқиқ намуда, масъалаи таърихи ташаккули муомилоти пулии Осиёи Миёнаро низ баррасӣ менамояд [68]. Муаллиф дар асоси таҳқиқи сиккаҳои ҳахоманишӣ (8 дарик, 7 сикл) ва юнонии дар таркиби ганҷинаи мазкур буда, дигар сиккаҳое, ки аз Тоҷикистон то соли 1981 ёфт шуда буданд, ба хулосае меояд, ки сиккаҳои ҳахоманишии Ганҷинаи Амударё дар муомилоти пулии Осиёи Миёна истифода нашуда, онҳоро чун сарват ҷамъ намудаанд. Тибқи навиштаи Е. Зеймал, “қадимтарин сиккаҳои Ганҷинаи Амударё, ки соли 1877/78 аз Тахти Қубоди Тоҷикистон ёфт шуда буданд, дар асрҳои V-IV пеш аз милод берун аз ҳудуди Осиёи Миёна зарб шуда, ба ташаккули муомилоти пулии маҳаллӣ таъсиргузор намебошанд ва онҳоро дар чоряки охири асри III пеш аз милод дар Тахти Қубод зери хок пинҳон намуданд” [68, с. 15]. Дар муомилоти пулии Осиёи Миёна истифода нашудани сиккаҳои Ганҷинаи Амударёро академик Э. Ртвеладзе низ тасдиқ менамояд [119, с. 17]. В.М. Массон паҳншавии васеи сиккаро дар Осиёи Миёна ба асри III пеш аз милод мансуб медонад [104, с. 38].

Дар замони шуравӣ кашфи муътамади сиккаҳои дигари ҳахоманишӣ дар Осиёи Миёна ба қайд гирифта нашуда буд. Тибқи навиштаи академик Э. Ртвеладзе, “ба истиснои як дарики ҳахоманишии дар асри XIX дар шаҳри Каркӣ (Туркменистон) ба таври норавшан ёфтшуда ва дар Узбекистон маҳфузбуда, дар замони шуравӣ аз Осиёи Миёна ягон сиккаи асрҳои VI-IV пеш аз милод ба таври боэътимод кашф нашудааст” [119, с. 28]. Аммо дар солҳои охир ин вазъият тағйир меёбад. Чунончи, аз ҷануби Туркменистон ганҷинаи сиклҳои ҳахоманишӣ кашф шуда, ду адад сиккаи ин ганҷинаро Д.Ю. Брюков таҳқиқ намуда, ба хулосае меояд, ки ворид будани Осиёи Миёна дар муомилоти пулии Ҳахоманишиҳо аз имконият берун нест. Вобаста бо мавзӯи мазкур соли 2020 дар Тоҷикистон таҳқиқоти муҳим анҷом меёбад. Дар ин сол аз минтақаи Кӯлоб як сиккаи лидиягӣ, ки крезӣ ҳам ном дорад, кашф мешавад. Шарифзода А.Қ. сиккаи мазкурро таҳқиқ карда, натиҷаашро ҷоп менамояд [141]. Мавсуф муайян менамояд, ки сиккаи мазкур аз филиззи сафедранг ба шакли дарозрӯя зарб шуда, 3.47 грамм вазн дорад. Тибқи нишондоди дастгоҳи иёрсанҷӣ дар таркиби он 97,79% нуқра ва 2,20% тилло мавҷуд аст. Дар як тарафи ин сикка ду фурӯрафтагӣ бо андозаи гуногун ва дар тарафи дигари он ба таври барҷаста дар муқобили ҳам дар ҳолати ҳамлавар нимтанайи шер ва гови нар тасвир ёфтааст. Ин сиккаи нуқрагии аз мавзеи Сари Банд ёфтшуда, зоҳиран аз ҷумлаи аввалин сиккаҳои ҷаҳон мебошад, ки он дар зарробхонаи шаҳри Сарди Лидия дар асри VI то милод зарб шудааст. Аммо вазни сиккаи мазкур аз вазни навъи дигари сиккаҳои нуқрагии Крез сабуктар аст ва ин шояд қадимияти онро камтар намояд [141].

Дар баробари муайян намудани ҷинсу иёри маъдан ва вазну тасвири сиккаҳо барои хулосабарории дурусти илмӣ, мушаххассозии ҷой ва тарзи ёфт шудани сикка низ муҳим аст. Аз ин рӯ, Шарифзода А.Қ. 12 июни соли 2020 ба рустои Деҳи Қозӣ омада, аз он ҷо бо роҳнамоии Зоҳир Раҷабов ба мавзеи ёфт шудани сикка рафта, ҷойи ёфти онро низ таҳқиқ менамояд. Дар мавзеи мазкур новобаста аз хеле баланд буданаш

бо доштани чашмаҳо ва растанию заминҳои ҳамвор барои зиндагӣ хеле мусоид мебошанд. Начандон дур аз ин мавзеъ деҳаи Бодомту - ҷойи кашфи “Ганҷинаи Кӯлоб”- бузургтарин ганҷинаи дирҳамҳои сомони Хуттал [138] дар дунё ва ёдгории Искӯлоб (Кӯлоби дар баландӣ буда, Кӯлоби бостонӣ) ва мавзеи машҳур ба Имом Аскарӣ ва дар асл қалъаи Надими Кӯлоб ҷойгиранд. Ҷойи ёфти сиккаи лидиягӣ дар поёни дарае, ки зиёда аз 100 метр жарф дорад, воқеъ мебошад. Ҳоло ҳам дар поёни ин дара одамон ба тиллошӯӣ машғул буда, сиккаи мазкур хангоми тиллошӯӣ ёфт шудааст.

Маълум аст, ки таърихшигори Юнони қадим ва ҷуғрофинависони қадиму асримиёнагӣ доир ба истехсоли тилло дар куҳистони Хатлон иттилоъ додаанд. Яъне тиллошӯӣ дар ин мавзеъ аз аҳди бостон то имрӯз давом дорад. Бояд ёдовар шавем, ки ҳанӯз соли 2016 аз мавзеи Сари Банд як сиккаи нодири дигар – дударикаи ҳахоманишӣ низ ёфт шуда буд, ки он 20 мм қутр ва 16,57 грам вазн дошта, дар як тарафаш фурурафтагӣ ва дар тарафи дигараш симои шахси тоҷбарсари пойи росташ ба зонузадаи дар дасти росташ ханҷар ва дар дасти чапаш камонбуда тасвир шудааст [141, с. 21].

Дар ҷойи ёфти сиккаи лидиягӣ сафолпора, дигар ашёи сохташуда ва қабати фарҳангӣ ба назар намерасад. Аммо сокинони маҳаллӣ нақл мекунанд, ки аз ин ҷо гоҳ-гоҳ пораҳои ашёи сохташудаи таърихӣ ҳам ёфт мешавад. Кашфи сиккаи тавсифшудаи лидиягӣ дар таърихи муомилоти пулии Осиёи Миёна нағзони чиддиро ба вучуд овард. Яъне, қадимтарин сиккаи Осиёи Миёна на сиккаҳои ҳахоманишӣ, балки сиккаи лидиягӣ мебошад, ки он дар асри асри VI то милод зарб шудааст.

Чи тавре дар боло қайд намудем баъзе аз олимон, аз ҷумла Е. Зеймал дар муомилоти пулии Осиёи Миёна истифода шудани сиккаҳои ҳахоманишӣ ва юнонии Ганҷинаи Амударёро инкор менамоянд. Аз байни олимон Д. Довудӣ соли 2006 дар доираи баррасии мавзуи рисолаи доктории хеш хулосаи Е. Зеймалро доир ба истифода нашудани қадимтарин сиккаҳои Ганҷинаи Амударё дар муомилоти пулии Осиёи

Миёна шубҳанок медонад [36, с. 9]. Тибқи хулосаи Д. Довудӣ аллакай дар асри V пеш аз милод сокинони Осиёи Миёна бо сиккаи шаклаш гирд шинос шуда, онро дар муомилот истифода мекарданд ва илова бар ин сиккаҳои тақлидиро мебароварданд [36, с. 10]. Инчунин, кашфи сиккаи лидиягӣ ва дигар сиккаҳои ҳахоманишию юнонӣ аз Тоҷикистон дар ду даҳсолаи аввали асри XXI хулосаи Д. Довудиро доир ба ташаккули муомилоти пулии Осиёи Миёна қабл аз асри III пеш аз милод тақвият мебахшанд.

Яке аз чунин сиккаҳо ҳамон сиглоси ҳахоманишии соли 2017 ба фонди ОМТ воридшуда мебошад, ки монанди сиккаи лидиягӣ шакли дарозрӯя дорад. Ин сикка метавонад ҳам далели пардохт шудани маош бо чунин сикка ва ҳам далели дар муомилоти пулӣ истифода шудани он бошад. Як сиккаи дигари ҳахоманишӣ низ аз Тоҷикистон ёфт мешавад, ки онро бори нахуст соли 2018 Д. Довудӣ таҳқиқ ва чоп намуда буд [51, с. 35-36]. Ӯ дар баробари ибрази андешаҳои ҷолиб баъзе хулосаҳои баҳснокро ироа менамояд:

1. Сиккаи мазкур “дарики мисии ҳахоманишист”;
2. Онро тасодуфан аз ноҳияи Ёвони вилояти Хатлон ёфтаанд;
3. Дар рӯйи ин сикка акси Куруши Кабир тасвир шудааст;
4. Нақши пушти сикка мазмуни кайҳонӣ дошта, се доираи он се

қабати осмонро ифода мекунад.

Ҳап сари ин аст, ки мо дар бораи аз мис сикка баровардани Ҳахоманишиҳо иттилое надоштем ва дар адабиёти муътамади илмӣ аз мис сикка баровардани Ҳахоманишиҳо зикр нашудааст.

Бинобар зарурати илмӣ сиккаи мазкур аз ҷониби Шарифзола А.Қ. мавриди таҳқиқи такрорӣ қарор дода шуд. Сиккаи мазкур ҳоло дар коллексияи шахсии С. Муҳаммадов маҳфуз аст. Таҳқиқот нишон дод, ки:

1. Сиккаи мазкур на аз мис, балки аз омехтаи тилло, нуқра ва мис зарб шуда, дар таркиби он 80,70% нуқра, 17,42% мис ва 1,87% тилло мавҷуд аст. Бинобар ғисади зиёдро ташкил кардани нуқра он сиккаи

нукрагӣ ҳисобида мешавад. Аз ин рӯ, сиккаи мазкур сиглоси (сикли) ҳахоманишист, на дарики мисии ҳахоманишӣ;

2. Он на аз ноҳияи Ёвон, балки соли 2010 аз ноҳияи Қубодиён кашф шудааст;

3. Куруши Кабир будани камондорӣ дар рӯи ин сикка тасвиршуда ва се қабати осмонро ифода кардани нақши пушти он асоси илмӣ надорад;

4. Сиккаи мазкур 11.51 грамм вазн ва 17мм диаметр дорад [140, с. 309-328].

Дар давраи пасошуравӣ аз Тоҷикистон ҳамагӣ 1 адад сиккаи лидиягӣ ва як дударика аз Кӯлоб ва ду сикл аз водии Вахш на дар таркиби ганчина, балки ба таври ҷудогона кашф шудаанд. Ин нукта ҳам барои исботи иштироки онҳо дар муомилоти пулӣ хеле муҳим аст. Ёфт шудани ин сиккаҳо дар шакли алоҳида далели он аст, ки онҳо дар Осиёи Миёна дар муомилоти пулӣ истифода мешуданд ва ҳулосаи он, ки сиккаҳои ҳахоманишӣ танҳо дар шакли ганчина ба Осиёи Миёна ворид шуданд, зери суол меравад. Аз ин рӯ, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки харчанд дар ин давра дар Осиёи Миёна муомилоти пулӣ дар сатҳи баланд рушд накарда бошад ҳам, аммо он дар ҳудуди муайян вучуд дошт.

Филиззи сиккаи ҳахоманишии ОМТ нукра буда, ба шоҳи Дорой I тааллуқ дорад. Чуноне, ки аз сарчашмаҳои таърихӣ бар меояд, дар замони Куруши Кабир Бохтари Қадим ба пуррагӣ ба ҳайати империяи Ҳахоманишиҳо ворид нагашта буд. Ҳангоми забти Осиёи Миёна Куруш кушта шуд ва ворисони ӯ Осиёи Миёнаро ба пуррагӣ ишғол намудаанд [140, с. 23]. Дар асоси далелу сарчашмаҳои хеле кам, метавон гуфт, ки ба Куруш муяссар гашт то Порт, Бохтар, Хоразм, Сугд ва як қисмати қаламрави сакоиҳоро фатҳ кунад, аммо маълум нест ҳудуди давлати Ҳахоманишиҳо то кучо тӯл мекашид. Яъне пурра забт гардидаи Осиёи Миёна аз тарафи Куруш номуайян мебошад. Дар замони Дорой I (530-522) Ҳахоманишиҳо вилоятҳои нави Осиёи Миёнаро тобеъ намуданд [19,

с. 93]. Тибқи ислоҳоти пулии Дорой I ҳар як вилоят мебоист андози солонаро на бо маъдани қаматбаҳо, балки бо сиккаи зарбшуда мепардохт [19, с. 98]. Бо ин ҳама далел метавон гуфт, ки муомилоти пулии Осиёи Миёна дар замони ҳукумронии Дорой I шуруъ шудааст. Ва бештари сиккаҳои ҳахоманишӣ, ки аз ҳудуди Осиёи Миёна ёфт мешаванд, аз ҷумла сиккаи ҳахоманишии ОМТ ба ӯ тааллуқ доранд. Соккинони Осиёи Миёнаро бо сикка маҳз Ҳахоманишиҳо шинос намуданд [19, с. 112]. Яъне ёфт шудани сиккаҳои ҳахоманишӣ аз вилояти Хатлон тасодуфӣ набуда, онҳо тавассути муомилоти пулӣ ба ин минтақаҳо омада расидаанд. Бисёр халқҳо, аз он ҷумла халқҳои Осиёи Миёна дар рушди муомилоти пулии замони Ҳахоманишиҳо саҳм доранд. Дар давлати Ҳахоманишиҳо, махсусан, бохтариҳо, суғдиҳо, хоразмиҳо, портҳо, марвониҳо, сакоиҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна нақши бузург бозидаанд [19, 108].

Баъд аз сиккаҳои ҳахоманишӣ қадимтарин сиккаҳои аз Тоҷикистон ёфтшуда сиккаҳои юнонӣ ва сиккаҳои Искандари Макдунӣ мебошанд. Чи тавре огоҳӣ дорем, солҳои 329-327 пеш аз милод Осиёи Миёна пурра аз ҷониби Искандар ишғол мегардад. Баъди аз байн рафтани империяи Ҳахоманишиҳо муомилоти пулӣ тавассути сиккаҳои юнонӣ дар Бохтари Қадим идома меёбад.

Дар ОМТ 4 адад сиккаҳои юнонии Искандари Макдунӣ 2 драхма, 1 тетрадрахмаи нукрагӣ ва 1 статер (сиккаи тиллоӣ) ҷамъоварӣ шудаанд. Ҳама сиккаҳо аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт шуда, дар омӯзиши сиккаҳои Искандари Макдунӣ ва муомилоти пулии ондавраи Осиёи Миёна маълумоти зарурӣ медиҳанд. Ҳамаи сиккаҳои нукрагии Искандар як навъанд. Дар рӯи сиккаҳо тасвири нимрухи шоҳ ба самти рост, дар сар кулоҳи тарҳи шердор тасвир шудааст. Даври тасвирро нуқтаҳои холқӯбишуда фаро мегиранд. Дар пушти сиккаҳо Зевси нимурёни тахтнишин тасвир шудааст. Ӯ дар дасти рост парранда ва дар дасти чап сешоха дорад. Дар баробари тасвири эзад навиштаи юнонии “ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ” дар шакли амудӣ ба назар мерасад. Сиккаи чаҳоруми

Искандар (КВ-14177) тиллоӣ буда, бори нахуст соли 2014 таҳқиқ ва чоп шуда буд [142, с. 5]. Дар рӯи сикка нимрухи модархудои юнонӣ Афина ҳақ шудааст. Дар пушти сикка ғариштаи пирӯзӣ-Ника дар ҳолати росто ва болкушода тасвир ёфтааст. Сиккаи мазкур дар Осиёи Миёна ягона сиккаи тиллоии Искандари Мақдунӣ мебошад ва аз ин нодиряи он меафзояд. Ин нуктаро қайд кардан лозим аст, ки сиккаи мазкур на аз таркиби ганчина, балки ба танҳоӣ ёфт шудааст. Аз ин ҷиҳат дар муомилоти пулӣ истифода шудани он истисно нест.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум мешавад, ки аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон дар асри XIX низ сиккаҳои Искандари Мақдунӣ ёфт шуда буданд. Дар ин хусус А.А. Семёнов иттилоъ додааст. Ӯ дар рафти экспедитсияи таҳқиқотии соли 1898 дар шаҳри бостонии Кӯлоб бо 1 сиккаи Искандари Мақдунӣ ва сиккаҳои сершумори юнонӣ-бохтарӣ аз наздик шинос шуда, доир ба гардиши онҳо иттилои муҳим медиҳад [136, с. 49-50]. А.А. Семёнов дар бозори шаҳри Кӯлоб бо антиқафурӯшон суҳбат карда, муайян менамояд, ки сиккаҳо, аз ҷумла сиккаи Искандари Мақдунӣ аз ҳамон минтақа ёфт шудаанд ва антиқафурӯшон аксари сиккаҳоро ба Ҳиндустон бурда, ба англисҳо мефурӯшанд [128, с. 982-984]. Аммо ин иттилои муҳимми ўро Е. Зеймал ба эътибор намегирад ва Д. Довудӣ низ аз он беҳабар мондааст, зеро вай на дар монографияи соли 2006 ва на дар диссертатсияи докториаш ин гуфтаҳои А.А. Семёновро истифода накардааст. Гузашта аз ин, тибқи таҳқиқоти О. Болеараччи [152, с. 59] соли 1996 аз шаҳри Кӯлоб як ганчинаи сиккаҳои қадим кашф шуда буд, ки 800 сиккаро дар бар мегирифт. Дар таркиби ин ганчина 6 драхмаи Искандари Мақдунӣ низ муайян шуд [88, с. 59-67]. Соли 2000 дар Тахти Сангин як драхмаи Искандари Мақдунӣ аз ҷониби сарҳадбонони рус ёфт шуда, ба шаҳри Тошканд интиқол ёфтааст [53, с. 30]. Аз ҳудуди Бохтари Қадим, ки Тоҷикистон як баҳши қаламрави он мебошад, кашф шудани ҳам сиккаҳои тиллоӣ ва ҳам сиккаҳои нукрагии Искандари Мақдунӣ далели дар муомилоти пулии асри IV то милод

истифода шудани онҳост. Ин нуктаро сиккаҳои Искандари Мақдунӣ ОМТ тақвият мебахшанд.

Дар таркиби Ганчинаи Амударё 273 тетрадрахма ва драхмаҳои Искандари Мақдунӣ буда, аз ҷониби А. Каннингҳэм таҳқиқ ва нашр шудаанд. Дар мавриди ин сиккаҳо Е.В. Зеймал ишора намуда, воридшавии сиккаҳои мазкурро ба Осиёи Миёна ҳамчун ганчина арзёбӣ намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки “дар аввал сиккаҳои Искандар барои нигохдории сарбозони ҳарбии Мақдуния дар Бохтар буда, сиккаҳои мазкур ба онҳо ҳамчун музди меҳнат дода мешуданд ва ин сиккаҳо дар муомилоти пулии Осиёи Миёна иштирок надоштанд” [68, 27-33]. Баъди вафоти Искандар аз ҷониби ворисони ӯ ба номи Искандар сикка зарб мезаданд ва ин сиккаҳо дар муомилоти пулии Осиёи Миёна истифода мешуданд. Аммо ёфт шудани сиккаҳои зиёди Искандар аз мавзеҳои гуногуни Тоҷикистон ва дигар манотиқи Осиёи Миёна, махсусан 4 сиккаи Искандари Мақдунӣ ОМТ далели дар муомилои пулии Осиёи Миёна истифода шудани сиккаҳои ӯро нишон медиҳад.

Ҷадвали 16. - Сиккаҳои аз Осиёи Миёна кашфшудаи Искандари Мақдунӣ

№	Ҷойи нигохдорӣ	Миқдор	Фирқа	Филиз	Ҷойи бозёфт
1	ОМТ	1	Статер	Тилло	Хатлон
2	ОМТ	1	Тетрадрахма	Нукра	Ноҳияи Рӯдакӣ
3	ОМТ	1	Драхма	Нукра	Кӯлоб
4	ОМТ	1	Драхма	Нукра	Душанбе
5	ОБ ва ЭДФР	273	Тетрадрахма ва драхма	Тилло ва нукра	Қубодиён
6	Покистон	6		Нукра	
7	Номаълум	1	Тетрадрахма	Нукра	Ноҳияи Файзобод
8	Номаълум	1	Драхма	Нукра	Фархор
9	Узбекистон	1	Драхма	Нукра	Қубодиён
Ҳамагӣ 286					

Дар умум, аз 7 мавзеи Тоҷикистон 286 сиккаи Искандари Мақдунӣ (статер, драхма, тетрадрахма) ёфт шудаанд ва онҳоро метавон ба ду гурӯҳи калон тақсим намуд. Якум, сиккаҳое, ки дар замони зиндагии Искандар зарб шудаанд. Дуюм, сиккаҳое, ки пас аз вафоти Искандар

меросхӯрони $\bar{y}$ аз номаш баровардаанд. Дар ин хусус фикри ҳамаи олимон яқсон нест. Аз ҷумла, А. Горин чунин меандешад, ки ҳама сиккаҳои Искандарро, ки аз Осиёи Миёна ёфт шудаанд, ворисонаш баъди маргаш барои поси хотири $\bar{y}$ зарб кардаанд [23, с. 51]. Ба фикри Ч. Крибб дар муомилоти пулии Осиёи Миёна истифода шудани сиккаҳои аслии Искандар, ки ҳамроҳи $\bar{y}$ ва сарбозонаш вориди Осиёи Миёна шуда буданд, ҳоло ба таври бозътимод исбот нашудааст [176, с. 4]. Тибқи навиштаи Е. Зеймал дар ибтидо сиккаҳои Искандар барои нигохдории артиш дар Бохтар ва пардохти маоши сарбозон истифода мешуданд ва онҳо дар муомилоти пулии Осиёи Миёна иштирок надоштанд. Аммо аз таҳқиқи сиккаҳои қадими солҳои охир аз Осиёи Миёна, аз ҷумла аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон кашфшуда, ки дар боло мавриди баррасӣ қарор гирифтанд, як миқдорашон дар фонди ОМТ ҷамъоварӣ шудаанд ва ҳулоса қардан мумкин аст, ки қадимтарин сиккаи ба Осиёи Миёна воридшуда сиккаи лидиягии дар асри VI пеш аз милод зарбгаштаи аз минтақаи Кӯлоб ёфтшуда буда, илова бар он кашфи ҷудогонаи дигар сиккаҳои ҳахоманишӣ ва юнонӣ аз ҳудуди Осиёи Миёна далели муътамади дар як дараҷаи наҷандон баланд ташаккул ёфтани муомилоти пулии ин ҳавзаи тамаддун дар асрҳои V-IV пеш аз милод мебошад ва инро ба таври қомил инқор қардан ба назар саҳеҳ намерасад.

Плутарх (солҳои 50-120) қайд менамояд, ки “Искандар дар сарзамини Форс, аз рӯйи одати подшоҳони форсӣ ба ҳар як зан сиккаи тиллоӣ медод. Аз ин рӯ, мегӯянд, ки баъзе подшоҳон ба Форс хеле кам меомаданд” [4, 159].

То имрӯз дар Тоҷикистон 2 сиккаи нуқрагии Афинаи қадим кашф шудааст. Яке аз онҳо тетрадрахма буда, тасодуфан соли 2000 аз Бадахшони Тоҷикистон ёфт мешавад [51, с. 35-36]. Дар рӯйи он нимруҳи ҳудои юнонӣ Афина бо тоскулоҳи пардор ва зару зевар тасвир шудааст. Дар пушти сикка, дар даруни чоркунҷаи ҳамида бум, ки парандаи муқаддас ва пуштибони шаҳри Афина буд ва дар пеши он номи шаҳр навишта шудааст. Сиккаи дуум драхма буда, соли 2014 аз ноҳияи

Файзобод тасодуфан кашф шудааст [51, с. 35]. Тасвири рӯй ва пушти ин сикка айнан мисли сиккаи аз Бадахшон ёфтшуда мебошад. Сиккаи дигаре, ки далели дар асри IV пеш аз милод вучуд доштани муомилоти пулиро дар сарзамини Тоҷикистон исбот мекунад, ин Фурукияи Италияи чанубӣ мебошад, ки он ҳам аз Бадахшони Тоҷикистон ёфт шудааст. Дар рӯйи сикка тасвири худои юнонӣ Афина бо тоскулоҳи махлуқи асотирий одам-моҳӣ мавҷуд аст. Дар пушти сикка тасвири барзагови маст ба назар мерасад. Дар болои барзагов бо хатти юнонӣ номи шаҳр “Фурион” навишта шудааст.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳқиқи маводи нумизматики дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI аз ҳудуди Осиёи Миёна кашфшуда метавон чунин хулоса кард:

1. Қадимтарин сиккаи Осиёи Миёна, аз ҷумла, Тоҷикистон сиглоси лидиягӣ-крезии аз Кӯлоб ёфтшуда мебошад, ки он дар асри VI пеш аз милод дар зарробхонаи шаҳри Сарди пойтахти Лидия (имрӯза ҳудуди Туркия) зарб шуда, тавассути бохтариҳо ё Ҳахоманишиҳо ба сарзамини Кӯлоб оварда шудааст;

2. На ҳамаи сиккаҳои ҳахоманишии Ганҷинаи Амударё ҳамчун сарват ҷамъоварӣ шудаанд (хулосаи Е. Зеймал), балки як миқдори онҳо ва инчунин сиккаҳои ҳахоманишии солҳои охир аз Тоҷикистон ва Туркманистон кашфшуда далели дар тиҷорати асри VI пеш аз милод дар Бохтар чун пул истифода шудани ин сиккаҳои ҳахоманишӣ мебошанд;

3. Юнониҳо ба муомилоти пулии Осиёи Миёна асос нагузоштаанд ва то ҳучуми Искандари Мақдунӣ дар Бохтар муомилоти пулӣ ташаккул ёфта буд;

4. Шимоли Бохтар то ҳучуми Искандари Мақдунӣ тамаддуни ниҳоят ҳам баланд дошт ва дар он ҷо шаҳраку шаҳрҳо мавҷуд буданд, ки сиккаҳо ба ҳар тариқе вориди онҳо шуданд. Дар аҳди Селевкиён шаҳрҳо раванқ ёфтанд ва заминаи фаъолияти зарробхонаҳо фароҳам гардид, аммо дар давраи Юнону Бохтар бешак зарробхонаҳои маҳаллӣ ташаккул ёфтанд;

5. Кашфи сиккаҳои тавсифшудаи ҳахоманишӣ, юнонӣ ва инчунин кашфи 6 драхмаи Искандари Макдунӣ, сиккаҳои селевкӣ ва юнону бохтарии аз Кӯлоб кашфшуда, ки онҳоро олими машҳур О. Бопеараччи таҳқиқ ва чоп намудааст, аз ҷиҳати илмӣ боғтимод будани гуфтаҳои соли 1898-и академик А.А. Семёновро доир ба мавҷудияти сиккаҳои қадим дар шимоли Бохтар тасдиқ менамояд;

6. Эҳтимол меравад, ки дар охири давраи давлатдорӣ Ҳахоманишиҳо ва замони Юнону Бохтар дар шимоли Бохтар, аз ҷумла ҳудуди имрӯза Тоҷикистон зарробхонаҳои маҳаллӣ амал мекарданд ва ин эҳтимол аз кашфи минбаъдаи сиккаҳои қадим такмил хоҳад ёфт;

7. Муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна аз замони Дорои I дар солҳои 530-522 пеш аз милод ба роҳ монда шуда, пас аз забти Осиёи Миёна дар солҳои 329-327 пеш аз милод аз ҷониби юнониҳо муомилоти пулӣ каме густариш меёбад;

8. Бақайдгирӣ, таҳқиқ ва ҳуҷҷатгузорӣ дурусти сиккаҳои кашфшуда ва дар оянда кашфшаванда саҳифаҳои нави таърихи сикказанӣ ва муомилоти пулии ин бахши Бохтарро равшантар хоҳад намуд;

2.2. Вижагиҳои сиккаҳои юнонӣ-бохтарии Осорхонаи миллии Тоҷикистон

Дар охири нимаи якуми асри III пеш аз милод империяи Селевкиён рӯй ба таназзул ниҳод [114, с. 180]. Соли 268 пеш аз милод Диодоти I, ки байни Селевкиён мақому эҳтиром дошт, сатрапи Бохтар таъйин мешавад. Ӯ аз муборизаҳои дохилии Селевкиён истифода карда, баъди 13 сол дар соли 256 пеш аз милод аз Селевкиён ҷудо шуда, давлати нав - Юнону Бохтарро (256-141/128 п. м.) таъсис дод [19, с. 129-130]. Аммо дар ин хусус миёни олимон ҳулосаи яқсон мавҷуд нест. Ба ақидаи олимони англис Г. Макдоналд ва В. Тарн, “дар Бохтар Селевкиён сиккае зарб мезаданд, ки дар он монограммаи (сарҳарфи) номи Диодот сабт шудааст ва ин аз он далолат мекунад, ки иқдитор ва истиқлоли вориси мазкур ба тадриҷ меафзуд ва ниҳоят соҳибхитиёр мегардад” [19, с. 129]. Б. Ғафуров

зикр кардааст, ки ба ақидаи олими ҳинд А. Нарайн, ин гуна монограммаҳо ифодакунандаи номи зарробхона мебошанд. Дар ин мавзӯ Б. Гафуров чунин изҳор менамояд, ки ворисони Селевкиён дар Бохтар соҳиби қувваи бузург – артиши юнонӣ буданд. Онҳо меҳостанд, ки аз Селевкиён ҷудо шуда, давлати мустақили худро ташкил намоянд. Диодоти I ин вазъро истифода бурда, бо истифода аз артиши юнонӣ ва ба ҷонибдории худ ҷалб намудани аъён ашрофи юнонишудаи Бохтару Суғд ва мардуми бумӣ Селевкиёноро шикаст дода, давлати мустақили Юнону Бохтарро таъсис медиҳад [19, с. 130]. Диодоти якум аз сиккаҳо номи шоҳи селевкӣ – Антиохро бардошт ва номи худро зикр карда, ҳудудро шоҳ эълон менамояд [65, с. 346-347]. Ин дигаргуниҳои сиёсӣ ба рушди сикказанӣ ва муомилоти пулии давлати Юнону Бохтар монанд нашуд. Агар Селевкиён бештар тетрадрахма зарб мезаданд, дар давлати Юнону Бохтар зарби сиккаҳои мисии халк ва оболҳо - сиккаҳои хурд хеле пеш рафт.

Дар ин давра шумораи сиккаҳои дар муомилотбуда, нисбат ба давраҳои пешин ба маротиба меафзояд. Аз сӯйи дигар, дар ин давра сиккаҳои зарби маҳаллӣ дар муомилот нақши асосиро мебозанд. Зарробхонаи Бохтари қадим мунтазам фаъолият карда, аз номи шоҳони юнону-бохтарӣ сиккаҳои нукрагӣ, мисӣ ва тиллоӣ мебаровард. Барои омӯзиши хусусият ва дараҷаи инкишофи муомилоти пулӣ дар шимолу шарқи Бохтар сарчашмаи асосӣ сиккаҳои ёфтгардидаи ин сулола дар ҳудуди Тоҷикистон, аз ҷумла сиккаҳои ОМТ мебошанд.

Ҷадвали 17. - Сиккаҳои юнонӣ-бохтарии ОМТ

№	Номи шоҳ	Миқдор	Фирқа
1	Диодот I	1	Драхма
2	Евтидем I	49	Драхма
3	Деметрий	1	Тетрадрахма
4	Евтидем II	1	Драхма
5	Евкратид	1	Тетрадрахма
6	Евкратид	2	Драхма
7	Панталеон	1	Драхма
	Ҳамагӣ	56	

Дар ОМТ 1 адад халки Диодот I ҳифз ва нигоҳдорӣ мешавад. Дар асноди ОМТ ҷои ёфти ин халк дарҷ нашудааст [197, с. 153]. Бо эҳтимоли зиёд, сикка аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт шудааст. Зеро, чи тавре дар поён мебинем, чунин сиккаҳо аз Тоҷикистон бори аввал ба даст наомадаанд. Сиккаи мазкур доир ба гардиши сиккаҳои Диодоти I дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон иттилоъ медиҳад. Дар рӯи ин сикка нимрухи Диодоти I бо сарбанди шохӣ - дайҳим ба самти рост тасвир шудааст. Дар пушти сикка худои юнонӣ - Зевс тасвир ёфта, он 5,1 грамм вазн ва 19 миллиметр диаметр дорад. Тасвири Зевс дар пушти сикка маънои онро дорад, ки ба сари қудрат омадани Диодоти I гӯё бо хости Зевс амалӣ шуда бошад.

Дар бораи солҳои ҳукмронии ӯ иттилои дақиқ вучуд надорад. Аксар муҳақиқон ба он ақидаанд, ки Диодоти I то соли 230 пеш аз милод ҳукмронӣ карда буд [65, с. 347].

Тибқи иттилои бадастомада то имрӯз аз Қубодиён (дар таркиби Ҳазинаи Амударё) 10 адад, аз Тахти Сангин 5 адад [47, с.96], аз Шаҳринав 1 адад, аз Симиғанчи Ваҳдат 1 адад, аз Кӯлоб 22 адад, аз Данғара 2 адад [37, с.59-67] сиккаҳои Диодоти I кашф шудаанд. Як адади дигар дар ОМТ маҳфуз аст, ки дар боло доир ба он иттилоъ додем. Бояд таъкид намуд, ки аз 22 адад сиккаҳои дар таркиби Ҳазинаи Кӯлоб мавҷудбуда, 12-тоаш аз номи Антиох зарб шудаанд [88, с. 59-67]. Аз ин маълум мешавад, ки сиккаҳои мазкур то соли 256 пеш аз милод зарб шудаанд. Зеро то ин сана Диодоти I ҳамчун сатрапи Бохтар дар тобеияти Антиохи II қарор дошт.

Албатта дар оянда кашф шудани сиккаҳои дигари ин шох аз имкон берун нест. Албатта, гардиши сиккаҳои Диодоти якумро ба ҳеҷ ваҷҳ ба ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон маҳдуд кардан нашоёд. Чунончи, сиккаҳои Диодот I берун аз Тоҷикистон, дар ҷануби Ўзбекистон, шимолӣ Афғонистон низ ёфт шудаанд. Аз ҷумла, 7 адад аз Узундараи Ўзбекистон дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ ба даст омадаанд [23, с. 66]. Сиккаҳои Диодоти I аз Узундараи Ўзбекистон ду навъанд. Дар рӯи 1 сикка сари Зевс ва дар пушти сикка олиҳа Артимеда (эзадбонуи шикор,

хиради занона, пуштибони тамоми мавҷудоти зинда, эҳдогари хушбахтӣ, баъдтар эзади моҳ) ба таври росто тасвир ёфтааст. Дар рӯи 6 адад сиккаи дигар сари Ҳермес (эзади чорводорӣ ва чупонҳо, ҳомии тоҷирон ва сайёҳон, адабиёт, офарандаи сози ҷанг) ба самти рост ва дар пушти сиккаҳо Афинаи ростистода (олиҳаи хирад, дониш, санъат, косибӣ, стратегия ва тактикаи ҷангӣ, зебӣ) тасвир шудааст. Се адад сиккаи Диодоти I аз Кампиртеппа ёфт гардидаанд, ки ҳар се аз як навъанд. Дар рӯи онҳо сари Зевс ва дар пушти онҳо Артимеда тасвир гаштаанд. Дар ёдгории Тахмачтеппа дар таркиби ганҷинаи сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ, ки иборат аз 58 адад буд, 5 адад халки Диодоти I низ мавҷуданд [97, с. 299-306]. Дар минтақаи Суғд 3 сиккаи ин шоҳ тасодуфан ёфт шудаанд. Дар ҷануби Амударё олимони аз ёдгории Ойхонум 14 адад сиккаҳои Диодоти I-ро кашф намуда буданд [151, с. 55]. Инчунин, 3 адад аз ҳамин навъ сиккаҳои Диодоти I аз Марғиён [167, с. 380] ёфт шуда, 2 адад дар Осорхонаи давлатии санъати Ўзбекистон, 1 адад дар Осорхонаи Эрмитаж [130, с. 144], 1 адад дар Осорхонаи Бритониё [164, с. 3], 2 диҳалк ва 2 халк дар Ҷамъияти сиккашиносии Амрико [153, с. 96-101] ва 1 адади дигар дар коллексияи Амануррахмон ҳифз мешаванд.

Аз шимолӣ Амударё 13 адад сиккаҳои Диодоти I бо тасвири сари Ҳермес ва дар пушт Афина ёфт шудаанд. Бештари онҳо аз Тахти Сангин, Кампиртеппа, Узундара ва Термизи қадим ба даст омадаанд. Дар рафти ҳафриёт аз ёдгории Ойхонум 13 сиккаи Диодоти I ҳамин навъ ёфт гаштаанд, ки аз онҳо 3 диҳалк, 2 халк, 7 гемихалк мебошанд [151, с. 56]. Инчунин 1 сиккаи дигари ҳамин навъ аз Дилбарчинтеппа ёфт гардидааст [18, с. 174]. Берун аз Бохтар 2 сиккаи ин шоҳ аз Габрқалъаи Марғиён ёфт шудаанд [176, с. 380]. Дар умум то имрӯз ҳамин навъи сиккаҳои юнону бохтарии Диодоти I бо тасвири Ҳермес ва Афина 55 адад кашф шудаанд. Аз ин миқдор 28 адади онҳо диҳалк, 6 ададш халк, 20 ададш гемихалк ва 1 адад чорякхалк мебошанд. Ҳарчанде ки ҷои ёфти баъзе сиккаҳо маълум нест, онҳо дар бораи густариши муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дар давраи юнону-бохтарӣ гувоҳӣ медиҳанд [68, с. 43].

Дар мавриди замони зарби сиккаҳои Диодоти I миёни сиккашиносон бахсҳо хеле зиёд мебошад. Сиккашинос О. Бопеараччи баъди таҳқиқи сиккаҳои Диодоти I ба хулоса омадааст, ки дар аввали ба сари қудрат расидани давлати Юнону Бохтар ду шоҳ бо номи Диодот ҳукумронӣ намудаанд [166, с. 17]. Сиккашиносон А. Нарайн ва М. Митчнер андеша доранд, ки Диодоти I ва Диодоти II ҳарду якҷоя ҳукумронӣ намудаанд [166, с. 18]. Дар аввал ҳамчун сатрап дар зери давлати Селевкиён ҳар ду аз номи Антиохи II ва баъдтар ҳамчун давлати мустақил аз номи худ сикка мебароварданд. Онҳо сиккаҳое, ки дар рӯйяшон нимтанаи марди солхурда тасвир ёфтааст ба Диодоти I ва сиккаҳое, ки нимтанаи ҷавон тасвир ёфтааст ба Диодоти II рабт додаанд [166, с. 17-18]. Дигар гурӯҳи сиккашиносон андеша доранд, ки давлати Юнону Бохтар дар замони ҳукумрони Диодоти I ҳамун сатрапи давлати Селевкиён буд ва дар замони Диодоти II мустақилиятро пурра ба даст меорад. Бояд зикр кард, ки сиккашинос С. Коваленко оид ба сиккаҳои Диодоти I ва Диодоти II таҳқиқоти васеъ гузаронидааст. Ӯ дар таҳқиқоташ 282 сикка, аз ҷумла 192 сиккаи тиллою нукра ва 90 сиккаи мисии ин ду шоҳро баррасӣ карда, ба чунин хулоса меояд, ки сиккаҳои Диодот бо ду навъ зарб шудаанд. Ӯ се чехраро дар сиккаҳои Диодотҳо муайян намуда, ду чехраи аввал, нимтанаи марди солхурда ва чехраи ҷавонро ба асосгузори давлати Юнону Бохтар Диодоти I ва як чехраи дигарро ба писари Диодоти I - Диодоти II мансуб медонад [166, с. 57-58]. Ба фикри мо, хулосаи С. Коваленко мантиқан дуруст мебошад.

Ҷадвали 18. - Бозёфти сиккаҳои Диодот I дар Тоҷикистон

№	Номи шоҳ	Миқдор	Фирқа	Филиз	Ҷойи бозёфт
1	Диодот I	9	Статер	тилло	Қабодиён
2	Диодот I	3	Тетрадрахма	нукра	Қабодиён
3	Диодот I	6	Драхма	Нукра	Қабодиён
4	Диодот I	7	Халк	мис	Қабодиён
5	Диодот I	1	Тетрадрахма	Нукра	Ноҳияи Шаҳринав

6	Диодот I	1	Халк	мис	Номаълум
7	Антиох+бо расми Диодот	1	Драхма	Нукра	Қабодиён
8	Диодот I	5	Халк	мис	Қабодиён
9	Диодот I	1	Халк	мис	ш. Ваҳдат
10	Диодот I	2	Халк	мис	Данғара
11	Диодот аз номи Антиохи II	12	Драхма ва тетрадрах ма		Кӯлоб
12	Диодот I	10	Драхма ва тетрадрах ма		Кӯлоб
	Ҳамағӣ I	58			

Дар умум, аз 5 ноҳияи Тоҷикистон ва аз 7 мавзеъ 58 адад сиккаҳои гуногуннави Диодоти I ёфт шудаанд. Сиккаҳои мазкур дар ченаки тетрадрахма ва драхма буда, филизи онҳо аз тилло, нукра ва мис иборат аст. Дар мавзеҳои гуногуни Тоҷикистон, ки ҳудуди васеъро дар бар мегирад, ёфт шудани сиккаҳои Диодоти I аз рушди савдо ва васеъ истифода шудани онҳоро дар ин минтақа нишон медиҳад. Яъне дар замони ҳукумронии Диодоти I дар Бохтари Қадим, махсусан, дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон муомилоти пулию молӣ инкишоф меёбад. Гуногунии сиккаҳои мисии Диодоти I аз рушди рӯзафзун ва низоми мусоиди муомилоти пулии давлати Юнону Бохтари замони Диодоти I гувоҳӣ медиҳад. Зеро гуногунии воҳидҳои пулӣ далели пешрафти хариду фуруши молҳои гуногун мебошад. Ин сиккаҳои гуногуннавъ, ки арзишашон ҳам яксон нест, муомилоти пулиро осон менамуданд. Аммо баръакси халкҳои гуногуннавъ сиккаҳои нукрагӣ ва тиллоии Диодоти I хеле кам ёфт шудаанд. Сиккаҳои тиллоӣ - статерҳо асосан ҳамчун ганчина ба даст омадаанд. Чунончӣ дар таркиби Ҳазинаи Амударё 9 статери Диодоти I мавҷуд аст. Аз ин ҷост, ки Е. В. Зеймал сиккаҳои Диодоти I, ки таркиби Ҳазинаи Амударёро ҳамчун ганчина ҳисобида, дар муомилот будани онҳоро рад мекунад [68, с. 43]. Илова бар ин мо

гуфта наметавонам, ки дар оянда статер ва тетрадрахмаҳои Диодоти I ба таври алоҳида ба даст намеоянд.

Фузун ба сиккаҳои Диодоти I дар ОМТ 49-адад сиккаи мисии Евтидеми I (235-200) ҷамъоварӣ шудаанд. Ҷамъовариҳои ин сиккаҳо ба даврони Истиқлол рост меояд. Муҳим ҳамин аст, ки онҳо аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт шуда, доир ба муомилоти пулии даврони ҳукумронии Евтидеми I дар Бохтари Қадим сарчашмаи дараҷаи аввал мебошанд. Зеро дар сарчашмаҳои хаттии юнонии то ба мо расида доир ба муомилоти пулии ҳамин давраи давлати Юнону Бохтар иттилое нест. Таҳқиқот нишон дод, ки сиккаҳои Евтидеми I назар ба дигар шоҳони Юнону Бохтар дар Осиёи Миёна ва махсусан дар Тоҷикистон зиёдтар кашф шудаанд. Сиккаҳои Евтидеми I, ки дар ОМТ ҷамъоварию ҳифз шудаанд, аз як навъанд. Дар рӯи сиккаҳо нимруҳи Ҳеракл ба самти рост ва дар пушти сиккаҳо асп дар ҳоли ҷаҳиш ба самти рост тасвир ёфтааст. Вазни сиккаҳои Евтидеми I аз 3.5 гр то 8 гр буда, қутрашон аз 12 мм то ба 20 мм мерасанд.

Ҷадвали 19. - Бозёфти сиккаҳои Евтидеми I дар Тоҷикистон

№	Номи шоҳ	Миқдор	Навъ	Филиз	Ҷойи бозёфт
1	Евтидеми I	1	Халк	Мис	Димнаи Чимқургон, н. Шаҳринав
2	Евтидеми I	1	Халк	Мис	Ёдгории Ҳалқачар
3	Евтидеми I	1	Халк	Мис	Ёдгории Ҳалқачар
4	Евтидеми I	9	Халк	Мис	Ёдгории Ҳалқачар
5	Евтидеми I	8	Халк	Мис	н. Кубодиён
6	Евтидеми I	29	Халк	Мис	Вилояти Хатлон
7	Евтидеми I	19	Халк	Мис	Тахти Сангин
8	Евтидеми I	1	Тетрадрахма	Нукра	ш. Ҳисор
9	Евтидеми I	1	Халк	Мис	ш. Ҳисор
10	Евтидеми I	2	Халк	Мис	н. Шаҳринав
11	Евтидеми I	1	Халк	Мис	н. Данғара
12	Евтидеми I	1	Халк	Мис	н. Фархор
13	Евтидеми I	1	Тетрадрахма	Мис	Тамошотеппа, н. Ёвон
14	Евтидеми I	1	Тирихалк	Мис	Тепайи Шох, н. Шаҳритус

15	Евтидеми I	1	Халк	Мис	Деҳаи Уялӣ, н. Хуросон
16	Евтидеми I	8	Халк	Мис	Ҳалқачар, н. Хуросон
17	Евтидеми I	1	Халк	Мис	Деҳаи Уялӣ, н. Хуросон
18	Евтидеми I	2	Обол?	Нукра	Минтақаи Кӯлоб
19	Евтидеми I	17	Тетрадрахма	Нукра	Тахти Қубод (Ҳазинаи Амударё соли 1877)
20	Евтидеми I	1	Драхма	Нукра	Гумбулок, н.Файзобод
21	Евтидеми I	23	Тетрадрахма	Мис	ш. Кӯлоб
22	Евтидеми I	5	Халк	Мис	ш. Кӯлоб
	Ҳамагӣ	134			

Дар умум, аз 10 ноҳияи Тоҷикистон ва аз 16 мавзеъ 134 адад сиккаҳои Евтидеми I бозёфт шудаанд. Аксари сиккаҳои дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ кашфшуда аз ёдгории Ҳалқачар мебошанд [84, 95-100]. Дар маҷмӯъ, чи тавре аз ҷадвали боло маълум мешавад, аксари (зиёда аз 95%) сиккаҳои аз Тоҷикистон ёфтшудаи Евтидеми I ба вилояти Хатлон рост меоянд. Ин гувоҳи он аст, ки дар се даҳаи охири асри III пеш аз милод сикказанӣ, савдои дохилӣ ва муомилоти пулӣ дар ин қисми муҳимми Бохтари Қадим хеле рушд намуда буд. Аз бозёфти минбаъдаи чунин сиккаҳо ин хулосаи мо тақвият хоҳад ёфт.

Сиккаҳои Евтидеми I берун аз Тоҷикистон дар ҷануби Ўзбекистон, шимоли Афғонистон, Ҳиндустон, Покистон ва Туркменистон низ ёфт шудаанд [23, с. 68]. Аз ёдгории Тахмачтеппаи Ўзбекистон низ як ганҷинаи сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ ёфт гардида буд [68, с. 44].

Агар ба топографияи сиккаҳои Евтидеми I фарохтар назар афканем, маълум мешавад, ки он аз Ойхонум то Покистону Ҳиндустон ва Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Чи тавре дар боло зикр намуда будем, аксари сиккаҳои Евтидеми I халк мебошанд. Яъне, мардуми Бохтар метавонистанд аз молҳои Ҳиндустон, ё баракс онҳо аз молҳои Осиёи Миёна бо сиккаҳои мисӣ харидорӣ намоянд. Дар рафти ҳаффории бостоншиносӣ сиккаҳои Евтидеми I ҳамроҳ бо сиккаҳои шохони аввали қушонӣ ёфт мегарданд ва ин далолат аз он мекунад, ки сиккаҳои Евтидеми I бо муҳлати дароз дар муомилоти пулии Осиёи Миёна қарор

доштанд [84, с. 95-100]. Ҳарчанд, ки дар замони ҳукумронии Евтидеми I давлати Юнону Бохтар ба мушкилиҳои зиёд рӯ ба рӯ буд, аммо ӯ тавонист истиқлоли давлатро нигоҳ дорад.

Дар солҳои бистуми асри III пеш аз милод Евтидеми I ба муқобилияти шадиди шоҳи Селевкиён - Антиохи III дучор мешавад. Аз ҷумла, Антиохи III Бохтарро ду сол муҳосира менамояд. Ин Евтидеми I-ро маҷбур менамояд, ки бо Антиохи III сулҳ бандад [65, с. 351]. Дар асоси шартномаи сулҳи мазкур Евтидеми I унвони шоҳаншоҳиро ҳифз намуда, ӯ ва ворисонаш аз номи худ сикказаниро идома медиҳанд [114, с. 187]. Илова бар ин, барои тақвияти сулҳ Деметрий, ки писари Евтидеми I буд, бо духтари Антиохи III хонадор мешавад [179, с. 73]. Деметрий сикказании юнону-бохтариро идома медиҳад.

Дар фонди ОМТ ҳамагӣ як драхмаи шоҳ Деметрий мавҷуд аст. Он дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар ёдгории Чимқурғони ноҳияи Шаҳринав соли 2015 ёфт шуда буд. Он хеле зангзада аст [56, с. 47]. Дар рӯйи он нимруҳи шоҳ бо қулоҳи шакли сари филдошта ба тарафи рост ва дар пушташ Зевс ба назар мерасад. Катибаҳои сикка суфта шуда, боқӣ намондаанд [54, с. 14]. Он 3.9 гр вазн ва 21 мм диаметр дорад.

Деметрий баъди падараш Евтидеми I ҳудудҳои давлати Юнону Бохтарро бо забти қисми шимоли Ҳиндустон васеъ менамояд [65, с. 353-355]. Маҳз ин забткориҳои ӯ барои воридшавии тамаддуни буддӣ ба сарзамини Бохтар роҳ мекушояд [114, с. 187]. Ҳангоми давлатдорӣ Деметрий дар давлати Юнону Бохтар се тамаддуни ҷаҳонӣ – ориёӣ, ҳелинӣ ва буддӣ паҳлуи ҳам қарор доштанд. Тибқи иттилои то ҳол мавҷудбуда, ин ба мазмуни сиккаҳои Деметрий чандон таъсир намерасонад. Аниқтараш дар сиккаҳои минбаъдаи Деметрий ба ҷуз қулоҳи ба сари фил монанд ягон суҷаи буддӣ илова намешавад. Аммо ин забткориҳои ӯ дар Ҳиндустон боиси ташкили давлати Юнону Ҳиндӣ гашта, ҳокимияти Бохтарро Евкратид соли 171 пеш аз милод ба дасти худ мегирад [19, с. 137-139]. Бо ҳамин сикказании Деметрий дар Бохтар

анҷом меёбад. Бозёфти сиккаҳои Деметрий аз Тоҷикистон ба таври зайл аст:

Ҷадвали 20. - Бозёфти сиккаҳои Деметрий дар Тоҷикистон

№	Номи шоҳ	Микд ор	Фирқа	Филиз	Ҷойи бозёфт
1	Деметрий	1	Драхма	Мис	Чимқурғон, н. Шаҳринав
2	Деметрий	1	Дихалк	Мис	ш. Турсунзода
3	Деметрий	44	Обол	Нукра	ш. Кӯлоб
4	Димитрий	5	Тетрадрах ма		ш. Кӯлоб
	Димитрий	1	Драхма		ш. Кӯлоб
5	Деметрий	1	Обол	Нукра	Тоҷикистон (коллексияи А.А. Семёнов)
	Ҳамагӣ	53			

Сиккаҳои нукрагӣ ва мисии ин шоҳ дар осорхонаҳои Осиёи Миёна мушоҳида мешаванд, аммо бе шиноснома мебошанд. Дар Тоҷикистон низ сиккаҳои Деметрий ёфт гардиданд. Ҳангоми кор дар замин дар шаҳри Турсунзода 1 дихалки мисии ин шоҳ ёфт гаршта буд [54, с. 15]. Як драхмаи дигар низ аз деҳаи Холчиён ёфт шудааст [112, с. 109]. Яъне кашфи сиккаҳои Деметрий дар Осиёи Миёна ва ба вижа аз Тоҷикистон тасодуфӣ набуда, онҳо дар муомилоти пулӣ васеъ истифода шудаанд.

Назар ба статер ва сиккаҳои нукрагӣ дар Осиёи Миёна ва дигар минтақаҳои тобеи Деметрий оболҳои он бисёртар вомехӯранд. Оболҳои Деметрий се навъ буда, танҳо аз рӯи монограммаҳо онҳоро фарқ кардан мумкин аст. Дар рӯи навъи якум нимтанаи шоҳ ба самти рост ва дар пушти онҳо Ҳеракл тасвир ёфта, дорои чунин монограмма мебошанд.

Оболҳои навъи дуюм дорои монограммай буда, чунин сиккаҳо нисбат ба оболҳои навъи якум ва дуюм бештар ёфт шудаанд. Аксари оболҳои навъи дуюми Деметрий дар таркиби Ганҷинаи Кӯлоб-2 мавҷуданд, ки шумораи онҳо ба 33 адад мерасад [152, с. 14]. Дар навъи сеюми оболҳои Деметрий дар умум се монограмма ба шакли , , ба назар мерасад [23, с. 75].

Дар умум оболҳои Деметрий аз шимоли Амударё (чануби Тоҷикистон ва чануби Ўзбекистон) камтар кашф шудаанд. Аз ҷумла 1

обол аз ёдгории Кампиртеппа [125, с. 203], 1 адад аз Бухоро [109], 1 аз Тоҷикистон (коллексияи А.А. Семёнов) [68, с. 52] бозёфт шуда, 1 адади дигар дар Институти давлатии санъати Ўзбекистон нигоҳдорӣ мешавад, ки ҷои кашфи он маълум нест [171, с. 5].

Сиккаҳои миёна ва калони нуқрагии Деметрий – драхма ва тетрадрахма низ аз Осиёи Миёна камёфт мебошанд. Чунончи, 1 тетрадрахма аз Дилварзинтеппа ва 1 тетрадрахмай дигар аз Самарқанд ёфт шудаанд [79, с. 41]. Се диҳалки Деметрий аз Узундара, ки дар рӯи онҳо нимтанаи Ҳеракл ва дар пушташон Артемида ба таври росто тасвир ёфтааст, ёфт гардидаанд [23, с. 76]. Ҳамин навъ 2 диҳалк аз Кампиртеппа, 1 халк аз Тирмизи қадим ёфт шудаанд. Е.В. Зеймал дар мавриди мавҷуд будани 1 диҳалки Деметрий дар коллексияи В.П. Турчинско, ки ҷойи бозёфташ Сурхондарё мебошад, ишора намудааст. Ду диҳалк дар Осорхонаи давлатии Ўзбекистон ва 4 адади дигар дар Осорхонаи давлатии санъат ва фарҳанги Ўзбекистон нигоҳ дошта мешаванд. Дар ҷануби Амударё, аниқтараш ёфт шудани 5 диҳалк аз Ойхонум [151, с. 61] ва 2 адад диҳалк аз ёдгории Марғиён маълум аст [174, с. 75-76].

Тибқи навиштаи А.Н. Горин дар ёдгориҳои Бохтари шимолӣ сиккаҳои мисии Деметрий, ки дар рӯи онҳо нимруҳи шоҳ бо қулоҳи шакли сари филдошта ба тарафи рост ва дар пушташ Зевс тасвир ёфтааст, аз 7 ҳавзаи таърихӣ - Тирмизи қадим, Кампиртеппа, Зартеппа, Узундара, Ҷондавлаттеппа, Мунҷактеппа [23, с. 75-76] ва шаҳри Турсунзода кашф шудаанд [54, с. 15]. Ба ин навиштаи ӯ метавон илова кард, ки 1 халки дигари Деметрийро муҳаққиқони ОМТ аз Чимқурғони Шаҳринав кашф карда буданд [56, с. 40]. Яъне Горин А. аз кашфи сиккаи мазкур беҳабар мондааст.

Як хусусияти сикказании замони Деметрий ин аст, ки дар давраи ҳукумронии ӯ писараш-Евтидеми II (185-180) ҳамчун ворис ҳуқуқи зарби сикка дошт. Аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон кашф шудани ҳамагӣ 16 сиккаи зерини ӯ маълум аст:

Ҷадвали 21. - Бозёфти сиккаҳои Евтидеми II дар Тоҷикистон

№	Номи шоҳ	Миқдор	Фирка	Филиз	Ҷойи бозёфт
1	Евтидеми II	3	Драхма	Мис	Тахти Сангин
2	Евтидеми II	1	Драхма	Мис	Тахти Сангин
3	Евтидеми II	1	Драхма	Мис	н. Хуросон
4	Евтидеми II	1	Тетрадрахма	Нукра	н. Данғара
5	Евтидеми II	1	Драхма	Нукра	Тоҷикистон
6	Евтидеми II	1	Обол	Нукра	н. Кубодиён
7	Евтидеми II	3	Драхма		ш. Кӯлоб
8	Евтидеми II	5	Обол		ш. Кӯлоб
	Ҳамагӣ	16			

Аз ин миқдор як драхмаи Евтидеми II дар ОМТ маҳфуз аст. Маркази он сӯроҳ буда, 6.7 грамм вазн ва 22 мм диаметр дорад. Ҳолаташ бад аст. Дар рӯяш сари шоҳи ҷавон Евтидеми II ва дар пушташ Зевс тасвир шудааст. Катибааш пурра ноҳоност. Зеро суфта шудааст. Ҳарчанд ҷойи бозёфти драхмаи мазкур аҳамияти калони илмӣ дорад, макон ва ҷиғуна ёфт шудани сикка маълум нест. Бо эҳтимоли зиёд аз ҳудуди ҷануби Тоҷикистон ёфт шудааст.

Чи тавре аз ҷадвали боло маълум мешавад 4 сиккаи Евтидеми II аз Тахти Сангин, 1 адад аз ноҳияи Ғозималик (ҳозира Хуросон), 1 тетрадархма аз Данғара кашф шудаанд [36, с. 22]. Сиккаи Евтидеми II, ки соли 1979 аз соҳили дарёчаи Дарай Шури Данғара ёфт шуда буд, тетрадрахма буда, сиккаҳои аз Тахти Сангин ва ноҳияи Хуросон ёфтшуда халк мебошанд. Дар таркиби Ганҷинаи Кӯлоб-2 низ 3 драхма ва 5 боли Евтидем II мавҷуд аст [152, с. 121; 88, с. 59-67].

Дар Ўзбекистон танҳо 2 сиккаи мисии Евтидеми II ба қайд гирифта шудааст [23, с. 77]. Якум сикка аз коллексияи Ю.Б. Генс, ки ба Тирмизи қадим рабт дошта, аз тарафи сиккашиносии рус Е.В. Зеймал дар бораи он ишора шудааст. Сиккаи мисии дуум аз ёдгории Кампиртеппа ёфт гардидааст [23, с. 77]. Як драхмаи нукрагии бе шиносномаи ин шоҳ дар Осорхонаи давлатии санъати Ўзбекистон ҳифз мешавад. Е.В. Зеймал қайд намудааст, ки 1 гемидрахма ва як боли Евтидеми II дар Осорхонаи

давлатии санъат ва фарҳанги Узбекистон аз коллексияи Б.Н. Касталско, ба қайд гирифта шудааст [23, с. 77-78]. Инчунин, 1 сикка дар Осорхонаи Ташкент ва 1 сиккаи дигар, ки соли 1912 аз тарафи коллекционер А. Сотирадисом дар Самарқанд харидорӣ гардида буд, холо дар Осорхонаи миллии Афина нигоҳ дошта мешавад [68, с. 45]. Панҷ сиккаи мисии Евтидеми II аз ёдгории Ойхонум ва 1 адади дигар дар Марв аз ёдгории Марғиён бозёфт шудаанд [23, с. 77]. Ёфтшавии сиккаҳои Евтидеми II аз минтақаҳои гуногуни Осиёи Миёна, аз гардиши сиккаҳо ва муомилоти пулии Евтидеми II дар ҳудуди Бохтари Қадим дарак медиҳад. Ҳарчанд, ки сиккаҳои ин шоҳ дар Осиёи Миёна хеле кам ёфт шудаанд, аммо онҳо дар гардиш буда, дар муомилоти пулӣ истифода мешуданд. Муомилоти пулӣ дар даврони Евтидеми II дар Бохтар маҳдуд ба назар мерасад, ё сабаби кам ёфт шудани сиккаҳо омилҳо ва сабабҳои дигар доранд, ки то имрӯз кушода нашудаанд. Сиккашинос Е.В. Зеймал андеша дорад, ки Евтидеми II писари Диметрий буда, дар давоми шоҳ будани падараш ҳамчун шоҳи ҷавон аз номи худ сикка баровардааст, аммо танҳо ду ё се сол сикказании Евтидеми II идома ёфтааст [65, с. 355].

Дар тақя бо маводи нумизматӣ метавон гуфт, ки сиккаҳои Евтидеми II дар муомилоти пулӣ нисбат ба сиккаҳои Деметрий камтар дар гардиш буданд. Ба ин вазъ кутоҳ будани солҳои ҳукумронии ӯ бетаъсир нест. Зеро ӯ ҳамагӣ панҷ сол ҳукуронӣ карда, аз ин танҳо дар ду-се соли ҳукурониаш сикка зарб задааст.

Аз сиккаҳои шоҳ Евкратиди I (171-145), ки яке аз ошӯбгарони замони худ буд, дар ОМТ як тетрадрахма, як драхма ва як дихалк ҷамъоварӣ шудаанд. Сиккаҳо аз мавзёҳои гуногуни Тоҷикистон ёфт шуда, дар мавриди муомилоти пулӣ ва гардиши сиккаҳои Евкратид дар Бохтар гувоҳӣ медиҳанд.

Евкратид тахминан соли 171 пеш аз милод ҳокимияти Юнону Бохтарро ба даст мегирад. Ӯ низ ба ишғоли мулкҳои Ҳиндустон машғул мегардад. Дар замони ҳукмронии ӯ шоҳи Порт Меҳрдоди I (Митридат) қисме аз музофоти ғарбии Бохтар (Эрони Ғарбӣ, Мод ва

Байнаннаҳрайн)-ро ишғол мекунад. Евкратид баъди юришҳо ба Ҳинд, хангоми баргаштан, тақрибан соли 155 пеш аз милод аз ҷониби писараш Ҳелиокл кушта мешавад [114, 188].

Чадвали 22. - Бозёфти сиккаҳои Евкратид I дар Тоҷикистон

№	Номи шоҳ	Ми қдо р	Навъ	Филиз	Ҷойи бозёфт
1	Евкратиди I	1	Тетрадрахма	Нукра	н. Данғара
2	Евкратиди I	1	Тетрадрахма	Нукра	ш. Кӯлоб
3	Евкратиди I	1	Обол	Нукра	н. Ховалинг
4	Евкратиди I	1	Обол	Нукра	н. Мӯъминобод
5	Евкратиди I	1	Драхма	Мис	Чимқурғон, н. Шаҳринав
6	Евкратиди I	1	Драхма	Нукра	ш. Душанбе
7	Евкратиди I	1	Тетрадрахма	Нукра	н. Қубодиён, д. Гузари Боло
8	Евкратиди I	2	Обол	Нукра	Тоҷикистон
9	Евкратиди I	1	Драхма	Мис	н. Шаҳринав
10	Евкратиди I	1	Диобол	Нукра	Сарой-Камар, н. Панҷ
11	Евкратиди I	1	Диобол	Нукра	Водии Вахш
12	Евкратиди I	1	Драхма	Нукра	Тоҷикистон
13	Евкратиди I	1	Драхма	Нукра	Қалъаи Мир
14	Евкратиди I	1	Диобол	Нукра	Қалъаи Мир
15	Евкратиди I	4	Тетрадрахма	Нукра	ш. Кӯлоб
16	Евкратиди I	8	Драхма	Нукра	ш. Кӯлоб
17	Евкратиди I	11	Диобол	Нукра	ш. Кӯлоб
	Ҳамагӣ	38			

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар нух шаҳру ноҳияҳо дар 11 мавзеъ сиккаҳои Евкратид дар се навъ - тетрадрахма, драхма, обол ва дар ду филиз нукра ва мис ёфт шудаанд. Бештари сиккаҳои Евкратид аз ҷануби Тоҷикистон ёфт гардидаанд. Яъне сиккаҳои шоҳ Евкратид дар муомилоти пулии Осиёи Миёна, махсусан, дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон ба таври васеъ истифода мешуданд. Маҳз бозёфти сиккаҳо, ки дар чадвали махсус пешниҳод намудем, аз рушди савдо ва гардиши сиккаҳо и Евкратид дар ин минтақаҳо гувоҳӣ медиҳанд. Берун аз Тоҷикистон сиккаҳои Евкратид дар Узбекистон, Афғонистон, Туркманистон, Ҳиндустон ва Покистон ёфт гардиданд. Драхмаҳои Евкратид нисбат ба дигар сиккаҳои ӯ дар Осиёи Миёна бештар ёфт шудаанд. 1 драхмаи Евкратид аз Узундара ёфт гардидааст. Чуноне, ки О.

Бопеараччи қайд менамояд, 6 драхмаи Евкратид дар Осорхонаи Бритониё, 1 адад дар Китобхонаи Париж, 1 адад дар Чамъияти сиккашиносии Амрико, 1 адад дар Осорхонаи давлатии Берлин ҳифз мешаванд. Ба ин қатор драхмаи Эрмитажи давлатӣ ва драхмаи Донишгоҳи давлати санъати Узбекистон дохил мешаванд [171, с. 15]. Дар осорхонаҳо ва коллексияи коллекционерон 17 драхмаи ҳамин навъ ба қайд гирифта шудаанд. Инчунин 4 драхмаи ҳамин навъ ба Ганчинаи Кӯлоб тааллуқ доранд [152, с. 451]. Дигар навъ драхмаи Евкратид, ки аз руи монограммаҳо аз драхмаҳои дар боло зикршуда фарқ мекунанд, 1 адад аз Шаҳринави Тоҷикистон ва 1 адади дигар аз Кампиртеппаи Узбекистон ёфт шудаанд.

Облоҳои Евкратид ба ду навъ чудо мешаванд. Дар рӯи навъи якум нимтанаи шоҳ бо сарбанди шоҳӣ ба рост ва дар пушти оболҳо сарпӯшҳои Диоксурҳо тасвир шудаанд. Дар рӯи навъи дуюм нимтанаи шоҳ бо сарбанди шоҳӣ ва тоскулоҳ ба рост ва дар пушти оболҳо сарпушҳои Диоксурҳо тасвир ёфтаанд. Оболҳои навъи якум 1 адад аз Узундара, 3 адад аз Кампиртеппа ёфт шудаанд. Оболҳои навъи якум 1 адад дар Эрмитажи давлатӣ [130, с. 149], 4 адад дар Китобхонаи Париж, 1 адад дар Осорхонаи Калкутта [177, с. 11], 1 адад дар Осорхонаи Бритониё [164, с. 15], 4 адад дар Чамъияти сиккашиносии Амрико [153, с. 454-457], 1 адад дар Осорхонаи миллии Гурҷистон [151, с. 153], 1 адади дигар дар Осорхонаи миллии Афина ҳифз мешаванд. Дар Суғд ва Марғиён то имрӯз сиккаҳои Евкратид ба қайд гирифта нашудаанд.

Бозёфти оболҳои Евкратид дар шимоли Амударё низ зиёд ба назар мерасанд. 2 адад обол аз коллексияи А. А. Семёнов, ки баъдтар ба Институту таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш ворид гардиданд [68, с. 54], 1 адад сиккаи навъи дуюм дар Тахти Сангин, 1 адад дар таркиби ганчинаи сиккаҳои ҳиндӣ [68, с. 54], ёфт шудаанд. 1 сиккаи навъи якум соли 1911 тасодуфан аз ёдгории Афросиёб, 1 адад аз Бухоро, 1 адад навъи якум аз ёдгории Габрқалъа низ ёфт шуданд. М. Е. Массон дар мавриди як ганчинаи сиккаҳои юнонӣ-бохтрӣ,

ки соли 1906 дар ноҳияи Китоб кашф шуд, хабар додааст. Ганчина зиёда аз 100 сиккаро дар бар гирифта, дар таркиби он тетрадрахмаҳо, драхмаҳо ва оболҳои Евкратид мавҷуд буданд [105, с. 284]. Ганчинаи дуюм дар ноҳияи Фархори Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст, ки дар таркиби он 2 оболҳои Евкратид мавҷуд буд [46, с. 287-194]. Дар осорхонаҳои Узбекистон сиккаҳои Евкратид зиёд нигоҳдорӣ мешаванд. Дар Осорхонаи давлатии санъат ва фарҳанги Узбекистон 12 оболҳои навъи якум ва 15 оболҳои навъи дуюм ҳифз мешаванд. Дар Осорхонаи давлатии санъати Узбекистон 2 оболҳои навъи якум ва 4 оболҳои навъи дуюм маҳфузанд [175, с. 93-94].

То имрӯз 1 тетрадрахмаи ин шоҳ дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар ёдгории портии Марғиёни Туркменистон ёфт шудааст. Дар осорхонаҳои Самарқанд ва Тошкент низ сиккаҳои ин шоҳ мавҷуданд ва эҳтимол аст, ки онҳо ба ганчинаи сиккаҳои Евкратиди соли 1906 аз ноҳияи Китоб ёфтшуда иансубанд. Е.В. Зеймал аз суханҳои Г.В. Шишкин қайд менамояд, ки ду оболҳои дигари ин шоҳ аз тарафи сиккашиносии ҳаваскор Г. М. Панемаренко аз ёдгории Афросиёб ёфт гардидааст [68, с. 46]. Оболҳои Евкратид аз ёдгориҳои кушони Тоҷикистон ҳамроҳ бо сиккаҳои кушонӣ хеле зиёд ёфт мегарданд, ки аксарияти онҳо пайравона мебошанд.

Бояд ёдовар шуд, ки дар ин бахши кор мо бештар ба мавзӯе, ки аз онҳо сиккаҳои Юнону Бохтар дар шакли ганчинаҳо ва алоҳида бозёфт гардидаанд, мепардозем. Бештари сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ дар Осиёи Миёна дар ҷануби Тоҷикистон ва Узбекистон дар таркиби Хазинаи Амударё, Ганчинаи Кӯлоб, аз ёдгории Тахти Сангин ва ёдгории Узундараи Узбекистон бозёфт шудаанд.

Яке аз ганчинаҳои калонтарин, ки шумораи зиёди сиккаҳои давлати Юнону Бохтар дар таркибаш кашф гардиданд, ин Ганчинаи Кулоб-2 мебошад. Соли 1996 Муҳаммад Ризо Бабар дар бозори Пешовари Покистон 205 сиккаи юнонӣ-бохтариро харидорӣ намудааст. Баъди хабардор шудани сиккашиносии машҳур О. Болеараччи оиди ин ганчина,

моҳи январӣ соли 1998 ба Покистон сафар намуда, сиккаҳои таркиби ганчинаро таҳқиқ намудааст. Баъди ҳамсухбат шудани О. Бопеараччи бо Муҳаммад Ризо Бабар, маълум гардид, ки ганчина аз 800 сиккаи юнонӣ–бохтарӣ иборат буда, 8-10 км дуртар аз деҳаи Қизил Мазор дар наздикии дарёи Қизилсӯи шаҳри Кӯлоб дар ҷанубии Тоҷикистон ёфт шуда [152, с. 59], соли 1996 дар бозори Пешовари Покистон ба фурӯш гузошта шуда буданд. Ҳамон сол аз ҷониби коллекционер М. Р. Бабар 205 сикка харидорӣ шуда, то расидани О. Бопеараччи 20 адади он дубора фурӯхта мешаванд. Хушбахтона М. Р. Бабар акси ҳама 205 сиккаро доштааст ва О. Бопеараччи ҳама 205 сиккаро таҳқиқ намуда, феҳристи онҳоро месозад [152, с. 16]. Таркиби Ганчинаи Кӯлобро 6 сиккаи Искандар, 1 сиккаи Селевки I, 6 сиккаи Антиохи I, 3 сиккаи Антиохи II, 12 сиккаи Диодот аз номи Антиохи II, 10 сиккаи Диодот, 28 сиккаи Евтидеми I, 55 сиккаи Димитрий, 8 сиккаи Евтидеми II, 5 сиккаи Агафокл, 48 сиккаи Антимах ва 23 сиккаи Евкратидро дар бар мегирад [88, с. 59-67]. Қадимтарин сиккаҳои таркиби ганчина драхмаҳои Искандар буда, пасонтаринаш бошад сиккаҳои Евкратиданд. Сиккаҳои Искандар, Селевк ва Антиох дар қиёс бо сиккаҳои Евкратид дар ҳолати бади ҳифз қарор доранд. Ганчина дар замони давлатдорӣ шоҳи Юнону Бохтар Евкратид ё пас аз марги ӯ аз муомилот баромада, зеро ҳокӯри он ҷаҳон будааст.

Инчунин, дар ёдгории Узундараи Ўзбекистон зиёда аз 200 сикка, ки 141 адад ба давраи қадим тааллуқ доранд, ёфт шудаанд. Аз ганчинаи Узундара 2 драхмаи нуқрагии зарби пас аз марги Искандари Мақдунӣ (310–301 пеш аз милод, Лампсак, соҳили шарқии Дарданелл, 9 сиккаи селевкӣ, 7 сиккаи Диодот, 79 сиккаи Евтидеми I, 13 сиккаи Деметрийи I, 1 сиккаи Евтидеми II, 3 сиккаи Евкратид, 15 сиккаи пайравонаи Ҳелиокл, 1 сиккаи ҳиндӣ-скифӣ, 2 сиккаи оболи Ҳерай, 7 сиккаи Вима Такту, 1 сиккаи Вима Кадфиз ва 1 сиккаи пайравонаи Васудева ёфт гардиданд [23, с. 19-42]. Дар тарафи рост ва чапи Амударё як қатор ёдгориҳо ва сиккаҳои давраи юнонӣ–бохтарӣ кашф гардидаанд, ки дар бораи

сиккасоъй ва муомилоти пулии Бохтари Шимолӣ маълумот пуларзиш медиҳанд. Ҳангоми ҳафриёти бостоншиносӣ дар ёдгории Ойхонум аз тарафи бостоншиносони фаронсавӣ бо сардории Д. Шлюмберже ва П. Бернар 86 сиккаи юнонӣ-бохтарӣ ёфт шуда буд [151, с. 55-71]. Аз ёдгории Хишттеппа (Афғонистон) тасодуфан ганчинаи иборат аз 627 адад сиккаҳои нуқрагии юнонӣ-бохтарӣ ёфт гардидааст [182]. Инчунин, 27 адад аз Тахти Сангин [181, с. 99-111] (Тоҷикистон) як адад сиккаи Антимах аз соҳили Сурхондарӣё ҳангоми кор дар замин [123, с. 46], 15 адад аз Тирмизи қадим, 27 адад аз ёдгории Кампиртеппа (30 км ғарбии Тирмиз) [96, с. 56], ганчинаи иборат аз 50 адад тетрадрахма аз ёдгории Тахмачтеппа (ҷанубу ғарбии Бухоро) [119, с. 86-107], 20 адад аз ёдгории Марғиёни Туркменистон (ба гуфтаи Н.М. Смирнов 1 адад оболи Евкратид нуқрагӣ ва боқимонда ҳама биринҷианд), 2 тертрадрахмай Евтидем аз шаҳраки Нисо ёфт шудаанд [116, с. 9]. Яъне бозёфти шумораи зиёди сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ аз соҳили рост ва чапи Амударё шаҳодат медиҳанд, ки дар ин минтақа дар замони ҳукуматдории шоҳони давлати Юнону Бохтар савдо ва муомилоти пулӣ хеле тараққӣ карда буд. Агар дар замони империяи Ҳахоманишиҳо ва юнониҳо муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дар шакли маҳдуд вучуд дошта, пас, дар замони давлати Юнону Бохтар дар муомилоти пулӣ дар ин минтақа рушд мекунад. Дар Осиёи Миёна ва шимоли Афғонистон сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ бештар аз ёдгориҳои Тахти Сангини Тоҷикистон, Узундараи Ўзбекистон ва Ойхонуми Афғонистон ёфт гардидаанд, ки сабабҳои муайян доранд. Масалан, Тахти Сангин маъбад буд. Мардум барои ибодат ба он ҷо мерафтанд ва барои ҳудоён ва эзадони худ ҳадя мебурданд, махсусан, сиккаҳоро эҳдо мекарданд, ки қисме аз онҳо то имрӯз боқӣ мондаанд.

Дар нимаи дуюми асри II пеш аз милод дар ҳаёти сиёсӣ ва этникии халқҳои Осиёи Марказӣ таҳаввулоти бузурге ба вучуд меояд, ки он дар сиккаҳо низ инъикоси ҳудро ёфтааст [65, с. 410-412; 19, с. 160]. Қабिलाҳои бодиянишини эронӣ – тахориҳо, юэҷиҳо, ассианҳо, сакараукҳо, пасианҳо, ки пештар дар даштҳои беканори қисмати шимол ва шимолу

гарбии Осиёи Марказӣ зиндагӣ мекарданд, зери фишори дигар қабилаҳои кӯчманчӣ ба қаламрави давлати Юнону Бохтар ҳучум карда, онро ҳамчун охирин давлати ҳэлиний дар Шарқ торумор намуданд [19, с. 129-131]. Дар охири асрҳои II-I то мелод як гурӯҳи ин тоифа дар Суғд ва гурӯҳи дигар дар Бохтар муқимӣ шуданд. Акнун дар таърихи сикказании Осиёи Миёна давраи нав оғоз меёбад. Ҳокимони кучманчии нав ба давлат расида, дар аввал дар пайравӣ ба шоҳони охири ДЮБ - Евкратид ва Ҳелиокл ба таври дағал ва бо сифати паст сикка заданд, ки онҳоро сиккаҳои пайравонаи “барбарӣ” меноманд [19, с. 227-263].

Дар фонди ОМТ 57 адад сиккаҳои зерини пайравонаи Юнону Бохтар ҷамъоварӣ шудаанд:

Ҷадвали 23. - Сиккаҳои пайравонаи юнонӣ-бохтарии ОМТ

№	Номи шоҳ	Микдор	Навъ
1	Евкратид	33	Обол
2	Ҳелиокл	14	Тетрадрахма
3	Ҳелиокл	10	Драхма
4	Ҳамагӣ	57	

Аз ин микдор 33-адади онро оболҳои Евкратид ва 24-адади онро тетрадрахма ва драхмаҳои Ҳелиокл ташкил медиҳанд. Ҳама сиккаҳо аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт шудаанд. Дар байни сиккаҳои пайравонаи Евкратиди аз Тоҷикистон ёфтшуда, оболҳо аксариятро ташкил медиҳанд. Оболҳои дар ОМТ ҷамъоварӣ шуда ду навъанд. Дар рӯи оболҳои навъи якум сари шоҳ бо кулоҳхӯд (тоскулоҳ) ва дар рӯи оболҳои навъи дуюм, сари шоҳ бе тоскулоҳ бо муйҳои алвончхӯрда ва сарбанди шоҳӣ (дайҳим) тасвир ёфтааст. Пушти оболҳои ҳар ду навъ бо ҳам хеле монанд мебошанд. Дар пушти онҳо тасвири тоскулоҳи Диоскурҳо бо ду шохчаи наботӣ, монограмма ва дар ду ҳошия навиштаи нимаҳои “ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΕΥΚΡΑΤΙΔΟΥ” (шоҳ Евкратид) мавҷуданд. Дар баъзе оболҳо тоскулоҳи Диоскурҳо ва катиба калону хурд мешавад [36, с. 27-33]. Қисме аз оболҳо дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ аз ёдгориҳои Ғаравқалъаи Ёвон [85, с. 28-34], Ҳалқачари Хуросон [84, с. 95-100], Сайёди ноҳияи А.Ҷомӣ [82, с. 79] ва Чимқурғони Шаҳринав ёфт гардида

[56, с. 39], қисми дигарро ОМТ аз шаҳрвондон харидорӣ кардааст [194]. Бештари оболҳои пайравонаи Евкратид дар ёдгориҳои зикршудаи давраи кушони чануби Тоҷикистон якҷоя бо сиккаҳои кушонӣ ёфт гардиданд.

Дар фонди ОМТ 14 тетрадрахма ва 10 драхмаи пайравонаи Хелиокл мавҷуданд. Онҳоро вобаста ба тасвири пушташон ба ду навъ тасниф кардан мумкин аст. Дар рӯи ҳама сиккаҳо тасвири барҷастаи нимрухи шоҳ ба самти рост, дайҳим бар сар ва муйҳои шонахӯрда дорад. Дар пушти 19 адад сикка тасвири барқади худои юнонӣ Зевс дида мешавад. Зевс дар дасти рост оташдастай ифодакунандаи раъду барқ дошта, ба найзаи дар дасти чапашбудаи баробар ба қадаш така кардааст. Дар зери дасти рост Зевс тамға дида мешавад. Катибаҳои сиккаҳо суфта шуда, хондани онҳо ғайриимкон аст. Дар пушти 4 сиккаи дигар тасвири асп бо пойи рост бардошта ва дар се тарафи ин тасвир катибаҳои нимахоноӣ “ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΗΙΑ[Ι]ΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ” (ШОҲ ХЕЛИОКЛ ДИКАОЙ) мавҷуданд.

Бояд зикр кард, ки дар Тоҷикистон нисбат ба дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна, сиккаҳои пайравонаи Евкратид ва Хелиокл бисёртар кашф ва ҷамъоварӣ шудаанд. Тетрадрахма, драхма ва дидрахмаҳои пайравонаи Евкратид камёфт мебошанд. Оболҳои пайравонаи Евкратидро аз ёдгориҳои боқимондаҳои даврони кушони Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо сиккаҳои кушонӣ кашф намудаанд [56, с. 40].

Оболҳои пайравонаи Евкратидро бештар аз қабристонҳо ёфтаанд. Аввалин оболҳои пайравонаи Евкратид соли 1946-1947 аз Тоҷикистон дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ аз қабристони Тӯпхона аз ҷониби М.М. Дяконов ёфт шудаанд. Солҳои 1955-1959 Л.М. Манделштам дар қабристони Тулхори водии Бишкенти ноҳияи Шаҳритус кашфиёти М.М. Дяконовро такмил медиҳад [23, с. 113-121]. Ин бар он далолат мекунад, ки онҳо дар маросимҳои дафн мавриди истифодаи фароҳ қарор мегирифтанд. Таъиноти асосии ин сикаҳои пайравонаи Юнону Бохтар воситаи муомилоти пулӣ будани онҳост. Ҳарчанд ин сиккаҳои

пайравона ҷойгузини комили сиккаҳои аслии Юнону Бохтар нашуданд, онҳо дар муомилоти пулии давраи охири мавҷудияти ДЮБ ва ибтидоии ташаккулёбии империяи Кушониён нақши муайяно иҷро намуданд, ки метавон ҳалқаи пайвандкунандаи ин давра номид.

Дар умум метавон хулоса намуд, ки фонди сиккаҳои юнонӣ-бохтари ОМТ калонтарин фонди чунин сиккаҳо дар Тоҷикистон мебошад. Аз таҳқиқ равшан шуд, ки дар асрҳои III-I пеш аз мелод дар паҳноии фароҳии қаламрави Бохтари Қадим, аз ҷумла дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон ва умуман Осиёи Миёна сикказании бумӣ ва муомилоти пулӣ тараққӣ карда, сиккаҳои Юнону Бохтар дар тичорати дохилӣ ва хориҷӣ нақши асосиро мебозиданд. Муҳаққиқ Е.В. Зеймал бар он назар аст, ки бештари сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ дар Осиёи Миёна ҳамчун ганҷина истифода шуда, дар муомилоти пулӣ қарор надоштанд. Кашфи зиёди чунин сиккаҳо аз Тоҷикистон дар солҳои охир, ки аксари онҳо дар ОМТ ҷамъоварӣ шудаанд, гувоҳи онанд, ки сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ, махсусан дар давраи ҳукумронии Евтидем дар муомилоти пулии рӯзмарра ба таври васеъ истифода мешуданд. Сиккаҳои нуқрагӣ дар муомилоти пулии минтақавӣ ва сиккаҳои тиллоӣ дар тичорати байналмилалӣ воситаи асосӣ буданд.

Аз таҳқиқи сиккаҳо бар меояд, ки ДЮБ танҳо дар замони Диодот I, Диодот II ва Евтидем I нисбатан мутамарказ буд ва зери идораи як шох қарор дошт. Аз замони Деметрий (200-180 пеш аз мелод) дар ДЮБ қувваҳои марказгурез афзоиш ёфтанд. Дар натиҷаи ин ДЮБ ба қисмҳо ҷудо шуда, он дар як вақт аз тарафи ду ё се шох идора мешуд. Аз ин ҷост, ки ҳар як ҳокими нисбатан қаввӣ худро шох эълон карда, аз номи худ сикка зарб мезад [65, с. 354]. Шохони Юнону Бохтар ба монанди Деметрий ва Евкратид дар сарчашмаҳои хаттӣ низ зикр шудаанд [65, с. 354-355]. Сиккаҳо барои 5 шохҳои Юнону Бохтар - Евтидем II, Антимах, Панталион, Агафокл ва Хелиокл ягона сарчашмаи таърихӣ мебошанд. Зеро онҳо дар илм танҳо дар натиҷаи таҳқиқи сиккаҳо маълум ва шинохта шуданд.

Бо инқирози ДЮБ ва ба сари ҳокимят омадани Кушониён сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар собиқ қаламрави ДЮБ рӯ ба пастӣ намуд, аммо аз байн нарафт. Дар аввал ҳокимони кушонӣ дар пайравӣ бо ду шоҳи охири юнонӣ-бохтарӣ- Евкратид ва Ҳелиокл сикка зада, муомилоти пулиро дар асри II пеш аз мелод ҳифз намуданд. Мезадад [65, с. 410]. Дар асоси таҳқиқи сиккаҳои пайравонаи юнонӣ-бохтари ОМТ ва дигар бозёфтҳо, ки дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ бештар аз ёдгориҳои вилояти Хатлон ва нисбатан камтар аз ёдгориҳои водии Ҳисори Тоҷикистон ёфт шудаанд, метавон ҳадс зад ки, дар Бохтари шимолӣ, ки қаламрави Тоҷикистони кунунӣ ба он дохил мешуд, дар асри II пеш аз мелод сиккаҳои пайравонаи ду шоҳи Юнону Бохтар - Евкратид ва Ҳелиокл дар муомилоти васеъ қарор доштанд. Оғози истифодаи сиккаҳои пайравонаи юнонӣ-бохтарӣ дар муомилоти пулӣ ба асри II пеш аз мелод рост омада то асри I мелодӣ идома ёфтааст. Ин сиккаҳои пайравонаи Юнону Бохтар дар замони ҳукумронии шоҳаншоҳони нахустини кушонӣ - Ҳерай, Вима Такту ва ҳатто Вима Кадфиз низ дар муомилоти пулӣ боқӣ мемонанд, ки ин мавзӯ дар зербоби сеюми боби дуюм мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

БОБИ III. АҶАММИЯТИ САРЧАШМАВИИ СИККАҶОИ КУШОНӢ ВА СОСОНИИ ОСОРҶОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

3.1. Авҷи сикказанӣ ва муомилоти пулии шимоли Бохтар- Тахористон дар асрҳои II т.м. - III милодӣ

Дар ташаккули давлатдории тоҷикон дудмонҳои Ашкониён ва Кушониён нақши назаррас бозидаанд. То кунун даҳҳо ёдгориҳои давраи ашконӣ ва кушонӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна кашф гардидаанд, ки бештари онҳо то ҳол аз ҷониби пажӯҳишгарон ба қадри кофӣ омӯхта нашудаанд. Давлати Ашкониён - Порт тақрибан солҳои 256 п.м пас аз таназзули давлати Селевкиён ба арсаи таърих ворид шуда, то соли 224 милодӣ ҳукумат карданд [19, с. 129]. Таъсисдиҳандаи ин сулола Аршак (Арсак) ба ҳисоб меравад.

Дар ОМТ то кунун се адад сиккаи ашконӣ ҷамъоварӣ шудааст, ки оид ба ҷойи дақиқи бозёфти онҳо дар бойгонии ҷории ОМТ маълумоти дақиқи вучуд надорад [198]. Агар ба мансубияти сиккаҳои мазкур назар афканем, 2 адади он ба шоҳи ашконӣ Фарҳоди IV ва 1 сиккаи дигар ба Меҳрдод тааллуқ доранд.

Ҳар ду сиккаи Фарҳоди IV нуқрагӣ буда, дар ҳолати хуб қарор доранд. Дар рӯи сиккаи аввал тасвири нимтанаи шоҳ ба самти чап бо мӯйҳои то китф ва шакли ҷингилаи шонахурда, бинии калон, риши кӯтоҳ, чашмони калон ва бо сари баста тасвир ёфтааст. Дар поёни гардани ӯ нимтанаи нафари дигаре ба самти рост бо тоскулоҳ тасвир ёфтааст, ки ба шоҳи юнонӣ-бохтарӣ Евкратид хеле монандӣ дорад. Дар пушти сикка бо хати юнонӣ “ΒΑΣΙ ΛΕΥΣ ΒΑΣΙ ΛΕΩΝ” ҳаққокӣ шуда, як рамзи сиематикӣ низ ба чашм мерасад, ки пурра хонда намешавад. Сиккаи мазкур 3, 4 грамм вазн ва 17 мм диаметр дорад. Тасвири рӯй ва пушти сиккаи дуҷум низ мисли сиккаи аввал мебошад, аммо паҳлуи сиккаи дуҷум каме шикастааст ва тасвиру катибаҳояш суфта шудааст.

Дар рӯи сиккаи Меҳрдод тасвири сари шоҳ ба самти чап, дар сар кулоҳ, бо чашмон ва бинии калон, бо мӯйҳои дароз ва дар пушти сикка катибаҳо бо хати юнонӣ дида мешавад.

Аввлин сиккаҳои шоҳони ашконӣ дар охирҳои асри III пеш аз мелод дар Экбатан - Ҳамадони асримиенагӣ, Селевкия ва Тигр зарб шудаанд. Маводи ин сиккаҳо аз нукраи аълосифат буда, дар воҳидҳои статер - сиккаҳои тиллоӣ, тетрадрахма, драхма ва обол сикка зарб задаанд. Дар рӯи сиккаҳо нимруҳи шоҳон ва дар пушти онҳо шоҳ дар тахт нишаста ва дар баъзе сиккаҳо назди ӯ эзадбону Тихе дар ҳолати росто тасвир шудаанд. Дар аввал, рӯй ва пушти сиккаҳои Ашкониён бо хатти юнонӣ навишта мешудаанд. Дар сарзаминҳое, ки Ашкониён забт карданд, сиккаҳое зарб мезаданд, ки тасвири шоҳон дар рӯи онҳо истифода мешуданд, аммо ҷанбаҳои эронӣ ба таври равшан намоён буданд. Дар сиккаҳои ашконӣ ороиши мӯйу либосҳои эронӣ ва худоёни омехтаи юнонӣ бо анъанаи эронӣ ҳаққокӣ шудаанд [156, с. 6].

Дар замони давлатдории Ашкониҳо сиккасозӣ ривоч ёфта, ҳама 32 шоҳи ашконӣ аз номи худ аз нукра сикка мезаданд. Аммо бозёфти сиккаҳои ашконӣ дар Осиёи Миёна, махсусан, дар Тоҷикистон кам ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, омӯзиш ва таҳқиқи сиккаҳои ашкониҳои ОМТ барои илми сиккашиносии Осиёи Миёна хеле зарур аст. Мувофиқи гуфтаҳои Э.В. Ртвеладзе дар ёдгории Кампиртеппаи Ўзбекистон 12 адад сиккаи ашконӣ ёфт гардидаанд. Сиккаҳои мазкур соли 2013 аз ҷониби А.Н. Горин аз нав таҳқиқ ва нашр шуданд, ки аз 12 адад 6 адад боқӣ мондаанд [22, с. 302-329].

Сиккаҳои мисӣ бо миқдори зиёд бароварда шуда, бештар дар муомилоти дохилӣ истифода мегардиданд. Воҳиди асосии сиккаҳо драхма (4 гр нукра) буд. Ҳамчунин, Ашкониҳо дар воҳиди тетрадрахма сикка баровардаанд. Тасвирот дар сиккаҳо дар сабки ҳелинӣ омода мешуд ва дар онҳо албатта сабки эронӣ низ илова шудааст. Ин сабк баъдтар аз сиккаҳо бардошта шуда, ҷойи онро мисли шоҳони замони ҳелинӣ дар сар дайҳим иваз намуд. Дар пушти драхмаҳо тасвири Аршак дар тахтнишаста ба мисли эзади юнониҳо Аполлон ва баъдтар монанди худои дигари юнониҳо Зевс тасвир мешуд. Дар пушти тетрадрахмаҳо низ шоҳ дар тахт нишастааст. Ӯ дар даст камони қачшуда дорад. Ин ҳолатро

баъзан “шоҳи зафаровар” низ меноманд. Баъзе шоҳони ашконӣ савора ва ё дар ҳузури эзадбону Тихе тасвир шудаанд. Аз замони ҳокимияти шоҳ Ороди II унвони “шоҳи шоҳон” ба истилоҳи “шоҳи бузург” иваз мешавад. Катибаи сиккаҳо, ки аввал бо хатти юнонӣ буд, бо сабаби ба хатоҳои зиёд роҳ додани устоҳои сиккасоз, ҷойи онро хатти портӣ-ашконӣ иваз мекунад. Қариб ҳамаи ҳукуматдорони ашконӣ аз номи аввалин шоҳи сулола Аршак сикка зарб задаанд. Давлатдории сулолаи Ашкониён соли 224 дар натиҷаи ҳучуми Ардашери Бобакон сукут намуд ва дар пояи он давлати Сосонён ба вучуд омад [114, с. 214].

Баъди аз байн рафтани давлати Юнону Бохтар ва ба сари ҳокимият омадани Кушониён (юэчҳо) назар ба дигар минтақаҳои Осиёи Миёна дар Бохтар барвақттар сиккасозии шоҳони маҳаллӣ ба вучуд омад. Муомилоти пулӣ-молӣ бошад, дар навоҳии мухталифи Бохтар хеле рушд ёфта буд. Дар байни асрҳои II то милод қабилаҳои эронизабони юэчҳо зери фишори қабилаҳои бодиянишини гунҳо аз сарҳадоти Чин ба сарзаминҳои ҷануби Бохтар маскун шуданд [65, с. 410]. Дар асри I пеш аз милод сарвари яке аз қабилаи юэчиҳо Кучула Кадфиз ҳамаи панҷ қабиларо муттаҳид карда, ба сулолаи Кушониёни Бузург асос мегузорад [19, 169]. “Давлату давлатдории Кушониён ҳалқаи заррине дар силсилаи давлатдории ориёҳои тӯронӣ ба шумор меравад” [114, с. 235]. Кушониён дар таърих ва тамаддуни аҷдодони тоҷикон нақши бориз доштанд. Дар сарчашмаҳои хаттӣ оид ба давлати Кушониён маълумот хеле кам ба даст омадааст. Барои муайян намудани замони давлатдории кушониҳо сиккаҳо сарчашмаи асосӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар умум, миқдори сиккаҳои кушониӣ дар ОМТ ҷамъоваришуда ба 2551 адад мерасад. Аз ин миқдор 1962 адад сиккаи аслии шоҳони кушонӣ буда, 589 адади дигар сиккаҳои пайравонаи се шоҳи кушонӣ - Ҳувишка, Канишка III ва Васудева мебошанд. Фонди сиккаҳои кушониӣ ОМТ калонтарин фонди нумизматӣ пас аз Музеи миллии бостонии Тоҷикистон ба шумор меравад. Аҳамияти умдаи сиккаҳои кушониӣ ОМТ дар он аст, ки қариб ҷойи бозёфти ҳамаи онҳо маълум аст [94, с. 3-

5]. Зиёда аз 350 адад сиккаҳои кушонӣ дар рафти ковишҳои бостоншиносии ОМТ дар ёдгориҳои Чимқурғони Шаҳринав, Ғаравқалъаи Ёвон, Ҳалқачари Хуросон ва Сайёди ноҳияи А. Ҷомӣ ёфт шуданд [92, 83-87].

Ҷадвали 24. - Сиккаҳои кушонии ОМТ

№	Номи ва шоҳ	Миқдор	Фирқа
1	Ҳерай	38	Обол
2	Ҳерай	2	Тетрадрахма
3	Кучула Кадфиз	1	Драхма
4	Вима Такту	279	Дидрахма
5	Вима Такту	20	Гемидрахма
6	Вима Кадфиз	230	Тетрадрахма
7	Вима Кадфиз	3	Драхма
8	Канишкал	795	Тетрадрахма
9	Хувишка	150	Тетрадрахма
10	Васудева	90	Тетрадрахма
11	Кушонии номаълум	354	
	Ҳамагӣ	1962	

Аввалин шоҳи кушонӣ Ҳерай ба ҳисоб рафта, аз нукра дар воҳиди тетрадрахма ва обол сикка баровардааст. Дар ОМТ 2 тетрадрахма ва 38 оболҳои нукрагии шоҳ Ҳерай ҷамъоварӣ шудааст. Ҳарду тетрадрахма як навъ буда, дар рӯйи онҳо нимтанаи шоҳ Ҳерай ба тарафи рост, дар сар дайҳим, мӯйи сараш то ба баногӯш ва бо мӯйлаб тасвир шудааст. Дар пушти тетрадрахмаҳо тасвири савораест, ки ба тарафи рост ҳаракат дорад. Дар пушти савора фариштаи музаффарӣ - Ника дар парвоз аст ва ба сари савора тоҷ мегузорад. Дар атрофи сикка ба шакли ниммудаввар катибаи зайл бо хатти юнонӣ сабт гардидааст: “ΤΥΡΑΝΝΟΥΝΤΟΣ ΗΓΑΟΥ ΚΟΡΡΑΝΟΥ ΣΑΖΑΒΟ[Υ]”- (“ҳоким Ҳерай кушони Санаб”). Вазни тетрадрахмаҳои Ҳерай аз 11 то 13.8 гр буда, қутрашон аз 23 то 28 мм мебошанд.

Оболҳои Ҳерай, ки дар ОМТ ҳифз мешаванд, як навъ мебошанд. Дар рӯйи онҳо нимтанаи Ҳерай ба тарафи рост тасвир шуда, дар сар дайҳим, мӯйи сараш то баногӯш ва мӯйлаб дорад. Дар пушти оболҳо шоҳ Ҳерай росто тасвир шудааст. Пироҳанаш то ба зону мерасад,

нимгашт ба тарафи рост аст ва дасти росташ бардошта шуда, зохиран бо дасташ чизеро медорад. Дар ду самти тасвири шоҳ катиба бо хуруфи юнонӣ “Η ΑΟΥ ΚΟΡΡΑΝΟΥ” (“Ҳерайи Кушонӣ”)дида мешавад. Вазни оболҳои Ҳерай аз 0.3 то 0.9 грамм буда, қутрашон аз 9 то 12 мм мебошанд.

Дар Осиёи Миёна ва махсусан дар Тоҷикистон нисбат ба шимоли Ҳиндустон ва Покистон тетрадрахма ва оболҳои Ҳерай зиёдтар ёфт шудаанд. Калонтарин ганчинаи сиккаҳои Ҳерай дар Тоҷикистон аз водии Вахш кашф шуда буд [31, с. 56-78]. Чунон ки дар боло зикр намудем, 10 сиккаи Ҳерай дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар ёдгориҳои Ғаравқалъаи н. Ёвон [85, 28-34], Ҳалқачари н. Хуросон [90, с. 65-69], Сайёди н. А.Ҷомӣ [87, с.43-47] ва Чимқурғони н. Шаҳринав [56, с. 39] ёфт шудаанд. Аксар вақт оболҳои Ҳерай дар қабатҳои поёнии ҳафриётҳо бо оболҳои пайравонаи Евкратид ёфт мегарданд, ки ин аз яқчо дар муомилот қарор доштани онҳо дарак медиҳад.

Дар бораи мавҷудияти сиккаҳои Ҳерай сиккашиносон андешаҳои мухталиф доранд. П. Гарднер ва А. Каннингҳем воҳид ва ороиши асосии сиккаҳои нукрагии Ҳерай ва сиккаҳои юнонӣ-бохтариро бо ҳам муқоиса карда, А. Каннингҳем тетрадрахмаҳои Ҳерайро ҳамзамони сиккаҳои пайравонаи Евкратид I медонад. А.Н. Зограф андеша дорад, ки сиккаҳои пайравонаи нукрагии Евкратид I, ки юнонӣ нестанд, баъд аз сиккаҳои аслии Евкратид ва пеш аз сиккаҳои Ҳерай дар муомилот буданд [80, с. 35]. Дар соли 1874 П. Гарднер монандии байни тетрадрахмаҳо ва сиккаҳои Парфияро қайд кард ва пас аз ду сол ин андешаро Е. Томас боз ҳам такмил дод [178, с. 35]. Ӯ фариштаи пирӯзиро, ки дар пушти тетрадрахмаи Ҳерай ҳаққ гардидааст, ба тасвирҳои сиккаҳои ашконӣ, ки дар асри I мелодӣ дар Покистон зарб шудаанд, алоқаманд донистааст [178, с. 35].

Дар соли 1879 А. Соллет шабоҳати сиккаҳои Ҳерайро бо сиккаҳои Гондофарес муқоиса карда, тахмин мекунад, ки онҳо аз ҷониби вориси наздики Гондофарес бароварда шудаанд [172, с. 165-231]. Соли 1970 Д.В.

Макдоуэлл ва Н.Г. Вилсон тасвирҳои рӯй ва пушти сиккаҳои Ҳерайро бо Сотер Мегас мавриди омӯзиш қарор дода, онҳо ба монандии сиккаҳои Ҳерай ва Сотер Мегас ишора карда, ба хулоса омаданд, ки ин сиккаҳо аз ҷониби як шоҳ зарб шудаанд [167, с. 221-240]. Сиккашинос Ҷо Крибб дар асоси андешаҳои сиккашиносон ва якчанд сиккаҳои Ҳерай, ки аз ҳудуди Афғонистон ёфт шудаанд, таҳқиқот гузаронида, ба чунин хулоса омадааст: “Сиккаҳои бо номи Ҳерай, Маус ва Санаб зарбшуда ба шоҳи кушонӣ Кучула Кадфиз, ки ўро Кушон ҳам мегӯянд, тааллуқ доранд. Ин сиккаҳо дар асри I мелодӣ тахминан дар солҳои 50 ё 80 дар байни солҳои ҳукумронии Гондофарес ва Вима Кадфиз зарб шудаанд. Сиккаҳои нуқрагии Кучула Кадфиз дар шимоли Ҳиндукушу Бохтар ва сиккаҳои мисии ҳамин навъ дар Таксила зарб мешуданд. Агар зарробхонаҳои сиккаҳои Кучула Кадфиз ба назар гирифта шаванд, тахминан сиккаҳои Сотер Мегас низ ба ў тааллуқ доранд” [158, с. 107-134].

Бештари сиккашиносон дар рафти таҳқиқоти худ аз рӯйи воҳид, ороиш, навиштаҷот ва монандии сиккаҳои Ҳерай бо дигар сиккаҳо баҳогузорӣ намудаанд. Барои муайян намудани сиккаҳои Ҳерай дар баробари дигар вижагиҳои он, минтақаи бозёфти сиккаҳои ин шоҳро низ ба назар гирифтани ҳатмист. Сиккаҳои Ҳерай дар кишварҳои Ўзбекистон, Афғонистон ва Туркманистон низ ёфт шуда, дар Ҳиндустон ва Покистон ҳале кам ба назар мерасанд. Кам ёфт шудани онҳо аз Ҳиндустон ва Покистон шаҳодати он аст, ки дар замони ҳукумронии Ҳерай Покистон ва шимоли Ҳиндустон ба ҳайати империяи Кушониён дохил намешуд. Давлати Кушониён дар Бохтари шимолӣ таъсис ёфта, пасон аз ҷониби Кучула Кадфиз васеъкунии империя сурат гирифтааст [19, с. 174-175]. Мутобиқи навиштаҳои хитории Ши Сзи ва Хан Шу дар аввал пойтахти юэцҳо шаҳри Ланшӣ (Шаҳринав ё Душанбеи имрӯза) буд [17, с. 132]. Тасарруфи Ҳиндустон ба замони вориси Ҳерай - Кучула Кадфиз рост меояд. Маводи бостоншиносӣ ва сиккашиносӣ нишон медиҳанд, ки муомилоти пулии Ҳерай танҳо дар ҳудуди Бохтар ба роҳ монда шуда буд.

Муҳаққиқ Е.В. Зеймал андеша дорад, ки Ҳерай падари Кучула Кадфиз ва ҳокими яке аз ин панҷ мулки ташкилкардаи юэҷиҳо мебошад [68, с. 153]. Кушониҳо дар замони Ҳерай дар панҷ мулк зиндагӣ мекарданд ва Ҳерай шоҳи яке аз он мулкҳо дар Бохтар, яъне дар шаҳри Ланшӣ буд, ки назар ба чаҳор мулки дигар аз ҷиҳати сиёсӣ ва иқтисодӣ бартарӣ дошт [113, 200-201]. Вориси ӯ Кучула Кадфиз тавонист чаҳор мулки дигарро ба итоати худ дарорад. Сиккаҳои Ҳерай берун аз Бохтар зарб намешуданд [25, с. 35].

Аз сиккаҳои шоҳ Кучула Кадфиз дар ОМТ то имрӯз танҳо як сикка ҷамъоварӣ шудааст. Дар рӯи сикка тасвири барҷастаи нимтанаи шоҳ ба самти рост, бо бинию чашмони калон ва дар сар дайҳим тасвир гардидааст. Гирдогирди сикка катибаи юнонии ноҳона ҷойгир аст. Дар пушти сикка тасвири ростии номаълум мушоҳида мешавад. Вазни сикка 4.5 грамм буда, кутраш 18 мм мебошад. Аҳаммияти илмӣ сиккаи мазкур зиёд буда, барои таҳқиқи гардиши сиккаҳо ва муомилоти пулии сиккаҳои Кучула Кадфиз дар Осиёи Миёна маводи хеле муҳим ба шумор меравад. Сиккаҳои Кучула Кадфиз дар Осиёи Миёна камёфт буда, дар Ҳиндустон ва Покистон бо миқдори хеле зиёд ёфт шудаанд. Масалан, дар рафти кӯшишҳои бостоншиносӣ дар солҳои 1913-1934 аз ҷониби Ҷон Маршал дар ёдгории Таксилаи Ҳиндустон 2633 сиккаи кушонӣ ёфт гаштанд, ки аз ин миқдор 2518 сикка ба Кучула Кадфиз тааллуқ доранд. Дар ёдгории Таксила ва гирду атрофи он 4889 сиккаҳои кушонӣ ба даст омаданд, ки 2590 адади он ба Кучула Кадфиз тааллуқ доранд [173, с. 80]. Бо миқдори зиёд ёфт шудани сиккаҳои Кучула Кадфиз аз шимолӣ Ҳиндустон ва Покистон, махсусан аз ёдгории Таксила ва Мадхуроғувоҳи онанд, ки Кучула Кадфиз на камтар аз 20 - 25 сол дар шимолӣ Ҳиндустон иқомат карда, аз он ҷо империяи бузурги Кушониёнро роҳбарӣ намудааст. Бостоншинос ва сиккашиноси покистонӣ Рафӣ Самад андеша дорад, ки Кучула Кадфиз дар синни сисолагӣ аз падараш Ҳерай ҳукуматро ба мерос гирифт ва дар ҳамон сол шимолӣ

Ҳиндустонро запт мекунад [173, с. 79-80]. Яъне дар замони ӯ марказ аз Бохтар ба шимоли Ҳиндустон, ба Таксила интиқол меёбад.

Чуноне ки дар боло зикр намудем, дар мавриди сиккаҳои Ҳерай ва Кучула Кадфиз баҳсҳо хеле зиёданд. Сиккашиноси шинохтаи англис Чо Криб андеша дорад, ки сиккаҳои ба номи Ҳерай низ ба Кучула Кадфиз рабт доранд. Кучула Кадфиз дар Бохтар ба сиккаҳои шоҳи Юнону Бохтар Эвкратид пайравӣ карда, аз нуқра тетрадрахма ва обол сикка баровардааст ва сиккаҳои мисии Кучула Кадфиз бошанд, дар Ҳиндустон зарб шудаанд [158, с. 11-115]. Баъди таҳлилу баррасии мақолаҳо ва андешаҳои сиккашиносон дар мавриди сиккаҳои Кучула Кадфиз ва Ҳерай ба хулоса омадан мумкин аст, Ҳерай сарвари яке аз панҷ мулки кушониҳо буд ва аз номи худ сикка зарб мезад.

Дар асоси сарчашмаҳои бостоншиносӣ ва сиккашиносӣ метавон зикр намуд, ки дар замони Кучула Кадфиз савдо ва муомилоти пулӣ асосан шимоли Ҳиндустон ва як қисми Покистон рушд намуда, дар Осиёи Миёна муомилоти пулӣ ва тиҷорат дар ин давра дар сатҳи миёна қарор дошт.

Шоҳ Вима Такту (Сотер Мегас) (90-113 мелодӣ) сеюмин шоҳи кушонӣ буда, танҳо аз филизи мис тетрадрахма, дидрахма ва гемидрахма сикка баровардаст. Гардиши сиккаҳои Вима Такту нисбати ду шоҳи пешинаи Кушониён дар қаламрави империя дар муомилот бештар қарор дошта, ҳудуди васеъро дар бар мегиранд. Сиккаҳои Вима Такту бештар аз Ҷумҳуриҳои Тоҷикистон, Узбекистон, Туркменистон, Афғонистон, Ҳиндустон ва Покистон бо теъдоди зиёд ёфт шудаанд. Дар муомилот будани сиккаҳои Вима Такту нисбати ду шоҳи аввали кушонӣ васеътар ба назар мерасад.

Дар ОМТ 299 адад сиккаи Вима Такту ҷамъоварӣ шудаанд, ки аз ин миқдор 279 адад дидрахма буда, 20 адади дигар гемидрахма мебошанд. Ҳама сиккаҳо мисӣ буда, аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт гардидаанд. Пушти сиккаҳои Вима Такту, ки дар ОМТ ҷамъоварӣ шудаанд, як навъанд. Дар пушти онҳо шоҳ савори асп тасвир ёфтааст. Дар рӯи ҳама сиккаҳо

нимтанаи шоҳ аст, ки танҳо дар баъзе сиккаҳо дар кулоҳи шоҳ дигаргунӣ дида мешавад. Дар як қисм сиккаҳо ороиши кулоҳи шоҳ як қабат, дар баъзеҳо ду ва се қабат оро дода шудаанд. Вазни миёнаи сиккаҳои Вима Такту аз 7.6 то 8 грамм ва қутрашон аз 19 то 21 мм мебошанд.

Дар робита бо сиккаҳои Сотер Мегас бояд таъкид кард, ки масъалаи мансубияти онҳо дер боз мавриди баҳс аст ва то ҳол пурра ҳал нашудааст. Сиккашиносон онҳоро ба ду шоҳи кушонӣ – Кучула Кадфиз ё Вима Кадфиз нисбат медиҳанд. Баъзеҳо ўро шоҳи нав мешуморанд, ки номаш ҳанӯз кашф нашудааст. Б.Н. Мухреҷӣ баъди таҳқиқотҳои зиёди сиккаҳои мисӣ ва катибаҳои онҳо андеша дорад, ки на дар катибаи Дашти Новур ва на дар катибаи Работак вожаи Такто (Такту) дуруст хонда нашудааст ва он бояд Такшума бошад. Ў ба он фикр аст, ки Вима номи шоҳон буда, Кадфизис ва Такшума лақаби онҳо мебошад ва ин навъ сиккаҳо ба як шоҳ тааллуқ доранд [170, с. 6-10]. Д.В. Макдоул аввалин сиккашиносе мебошад, ки ба андешаи ў байни Кучула Кадфиз ва Вима Кадфиз шоҳи дигаре низ вучуд дорад [168, с. 24-48].

Баъди бозёфти навиштаҷоти Канишкаи Бузург аз мавзеи Работак ивилояти Бағлони Афғонистон дар соли 1993, дар ин масъала фарзияе ба миён омад [68, с. 14]. Тибқи таҳқиқоти Н. Симс Вилиямс дар ин катиба Канишка аҷдоди худ, падараш Вима Кадфиз, бобояш Вима Такту ва бобокалонаш Кучула Кадфизро, ки пеш аз ў шоҳ буданд номбар кардааст. Ў фармон додааст, ки ҳайкалҳои онҳо дар баробари худоҳои зардуштӣ ва баъзе худоҳои дигар дар маъбади навбунёд гузошта шаванд. Сиккашиносон бар ин назаранд, ки баъди Кучула Кадфиз писари ў Вима Кадфиз ҳукумронӣ кардааст. Дар ҳамин асос, муҳаққиқи катибаи Работак Н. Симс Вилиямс пешниҳод кард, ки сиккаҳои Сотер Мегас (ΣΩΤΗΡ ΜΕΓΑΣ) ба Вима Такту (ΟΟΝΜΟ ΤΑΚΤΟΟ) нисбат дода шаванд [68, с. 141]. Ин фарзияро аксари донишмандон қабул кардаанд, аммо мухолифони он низ вучуд доранд. Соли 2022 аз ҷониби бостоншиносони ОМТ дар мавзеи Хоча Мафраҷи дараи Алмосии шаҳри Ҳисори Тоҷикистон сангнавиштаи замони кушонӣ кашф гардид. Ин катибаро

нахуст А.А. Шарифзода хонда, муайян намуд, ки дар он номи Вима Такту кандакорӣ шудааст. Дар сангнавиштаҳои №1 ва №3 “хати номаълум” ва дар №2 бо “хатти бохтарӣ” катиба сабт гардидааст [115, с. 151]. Сангнавиштаи бо хатти бохтариро Н. Симс Вилиямс ва Ч. Крибб чунин хондаанд: “Ин аст ... шоҳаншоҳ Вима Такту”. Ғ.Ч. Доварӣ онро “Ин аст айвони шоҳаншоҳ Вима Такту” хондаанд [162, с. 15]. Инчунин, Ҳ. Фалк ин мавзеъ ва навиштаро “Инҳо осори (мазор-eduka, eluka) Вима Такту мебошад”, гуфтааст [163, с. 260]. Дар сангнавиштаи хаташ номаълум, ки олимони болозикр якчанд рамзашро хонда, номи Вима Тактуро низ ёфт кардаанд, Ҳ. Фалк пешниҳод намудааст, ки ин хат хати Вима Такту номгузорӣ карда шавад [163, с. 263]. Дар асоси сангнавишта Работак, Дашти Новур, баъзе аз катибаҳои дар шимоли Ҳиндустон ёфтшуда, катибаи Алмосии Тоҷикистон, 4 сиккаи мисӣ аз водии Гандҳара, сиккаи бо тасвири буқа ва шутур аз Кашмир, ки дар онҳо номи Вима Такту дарҷ гардидааст [157, с. 1-15], мо метавонем ин навъ сиккахоро ба шоҳ Вима Такту рабт диҳем.

Тасвири нимрух дар рӯйи сиккаҳои Сотер Мегас низ баҳсбарангез аст. Дар асоси нурҳои гирди сари нимрух баъзе донишмандон ақида доранд, ки дар рӯйи ин сиккаҳо на шоҳ, балки эзади зардуштӣ Митро тасвир шудааст [68, с. 161]. Нурҳои офтоб (ҳолаи нур) дар гирди сари шоҳон низ тасвир карда мешуд. Аз ҷониби дигар, дар як навъи ин сиккаҳо, шоҳ бо тоскулоҳ ва бе ҳолаи нур тасвир шудааст. Нимруҳи эзади Митро дар ягон сикка дида намешавад, он ҳамавақт пурра тасвир ёфтааст. Аз ин рӯ, тасвири рӯйи ин навъ сиккахоро бо боварӣ наметавон эзади Митро ҳисобидан ғайриимкон аст.

Вима Такту танҳо аз мис сикка зарб мезад. Маводи бостоншиносӣ ва сиккашиносӣ иншон медиҳанд, ки дар замони давлатдорӣ шоҳони кушонӣ рушди савдо ва муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна ба давраи ҳукумронии Вима Такту (90-113) рост меояд. Маҳз дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон сиккаҳои Вима Такту бо миқдори хеле зиёд ёфт шудаанд. Он нуфуз ва рушди савдо, ки дар замони Кучула Кадфиз дар қисмати

Покистон ва шимоли Ҳиндустон буд, дар замони Вима Такту ба Бохтар бармегардад.

Дар давраи ҳокимияти Вима Кадфиз (113-127 мелодӣ) ислоҳоти пулӣ гузаронида шуд [68, с. 78]. Ў сиккаҳои гуногунвоҳиди тиллоиро ба муомилот баровард, ки то ин вақт дар шохони кушонӣ на дар Бохтар ва на дар шимоли Ҳиндустон сиккаҳои тиллоӣ зарб нашуда буданд [160, с. 70]. Дар асоси ин ислоҳот сиккаҳои тиллоии вазнашон 8.0-8.03 гр бароварда мешуд. Ҳамчунин шоҳи мазкур сиккаҳои калонҳаҷми мисӣ - тетрадрахма зарб задааст, ки қутри онҳо 23-25 мм ва вазнашон 16-17 гр мебошанд.

Дар ОМТ 233 адад сиккаи Вима Кадфиз ҷамъоварӣ шудаанд, ки аз ин миқдор 230 адад тетрадрахма буда, 3 адади дигар драхма мебошанд. Ҳама сиккаҳо мисӣ буда, аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт гардидаанд. Бештари сиккаҳои Вима Кадфиз, ки дар ОМТ ҳифз мешаванд, аз ҷануби Тоҷикистон ёфт шуда, дар мавриди муомилоти пулии ин минтақа маълумот медиҳанд. Доираи гардиши сиккаҳои Вима Кадфиз дар ҳудуди Тоҷикистон хеле васеъ мебошад. Мутобиқ ба маводҳои нумизмати мушоҳида мешавад, ки гардиши сиккаҳои Вима Кадфиз аз ноҳияи Шамсиддини Шоҳин оғоз гардида, то водии Вахш Бишкент мерасад.

Дар шимол ва шарқи Тоҷикистон бозёфти сиккаҳои кушонӣ, махсусан, сиккаҳои Вима Кадфиз кам ба назар мерасанд. Дар Осорхонаҳои шаҳри Хучанд сиккаҳои Вима Кадфиз дида мешаванд, аммо ҷойи бозёфти онҳо маълум нест. Дар ВМКБ бошад, сиккаҳои Вима Кадфиз ба назар намерасанд. Танҳо соли 1956 як адад тетрадрахмаи мисии Вима Кадфиз аз ҷониби Ф.Е. Бичков дар наздикии фурудгоҳи шаҳри Хоруғ ёфт гардида, ҳоло дар Музеи миллии бостонӣ буда, 15.12 гр вазн ва 25x26 мм қутр дорад [29, с. 175]. Як адад сиккаи Вима Кадфиз дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар бостоншаҳри Карони ноҳияи Дарвоз ёфт шуд [149, с. 30]. Дар аввал сиккаи мазкур ба Канишкаи III нисбат дода мешуд, таҳқиқи такрории сикка ба мо маълум намуд, ки сиккаи мазкур тетрадрахмаи Вима Кадфиз буда, 10,8 г вазн ва 26 мм қутр дорад.

Бештари сиккаҳои Вима Кадфиз аз ноҳияҳои А. Ҷомӣ, Хуросон ва Ёвон кашф гардидаанд.

Сиккаҳои Вима Кадфиз дар ҷумҳурии Ислонии Афғонистон, Покистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Туркменистон ва Ҳиндустон ҳам ёфт шудаанд. Дар замони ҳукумронии Вима Кадфиз Бохтари бузург ва Гандҳара ду маркази асосии тиҷорат ба шумор мерафтанд [173, с. 94]. Вима Кадфиз ҳарду минтақаҳоро зери таваҷҷуҳи худ қарор дода, бо давлатҳои ҳамсоя ва ҳатто бо Аврупо доду гирифтӣ васеъро ба роҳ монда буд. Вима Кадфиз мехост, ки бо румӣён муносибатҳои дипломатӣ барқарор намояд, бо ин мақсад тақрибан дар соли 120 м. сафири худро ба дарбори Императори Рум Адриан, равоӣ карда буд [173, с. 82]. Дар замони Вима Кадфиз савдои байналмилалӣ хеле рушд мекунад. Маҳз ба ҳамин хотир Вима Кадфиз ислоҳоти пулӣ гузаронда, сиккаҳои тиллоиро ба муомилот ворид менамояд. Вима Кадфиз бисёр ҷанбаҳои анъанавии юнониро дар сиккаҳои худ нигоҳ дошт, аммо унсурҳои бодиянишинӣ ва фарҳанги эронии Кушонӣёро ба таври ҷиддӣ дар сиккаҳояш ворид мекунад. Вима Кадфиз аз тилло ва мис сиккаҳое ба муомилот баровард, ки дар рӯйи онҳо шоҳро дар либоси бодиянишин тасвир шудааст, ки маъмулан ишора ба пайравии ӯ ба дини ориёӣҳо ва зардуштӣ мебошад. Катибаҳои юнонӣ ва кхароштӣ, дар сиккаҳои Вима Кадфиз нигоҳ дошта шуд. Мисли сиккаҳои Вима Такту, акнун тамғаи шоҳӣ ба як қисми доимии ороиши сикка табдил ёфт [176, с. 25].

Дар миёни шоҳони кушонӣ Канишка I (127-151) аз номи худ сиккаҳои зиёд аз филизи мис ва тилло дар воҳиди драхма ва тетрадрахма зарб задааст. Дар ОМТ 795 адад сиккаҳои мисии Канишка I ҷамъоварӣ шудаанд.

Таҳқиқи сиккаҳои Канишка I муайян намуд, ки дар пушти онҳо эзадони динҳои зардуштӣ, ҳиндӯӣ ва буддӣ тасвир ёфтаанд. Дар аксари сиккаҳои Канишка I эзадони зардуштӣ NANA–Нана, AΘPO–Оташ, OADO–Водо, MΠPO–Митро ва MAO–Мао тасвир ёфтаанд. Сиккаҳои Канишка бо тасвири худои дини ҳиндӯӣ Oesho–Шива низ зиёданд. Дар ОМТ ва

умуман, дар Тоҷикистон сиккаи мисии Канишка I бо тасвири Буддо танҳо як адад ёфт шудааст. Сиккаҳои Канишка I бо тасвири Буддо хеле камёфтанд. Вазни миёнаи сиккаҳои Канишка I аз 14.3 то 16.7 гр буда, кутрашон аз 24 то 26 мм мебошанд.

Ҷадвали 25. - Сиккаҳои Канишка I дар ОМТ

Номи эзад	Теъдоди сикка
Нана	36
Атшо- Оташ	80
Вад-Бод	159
Мао- Моҳ	51
Митро- Михр	31
Шива	131
Буддо	1
номаълум	306
Ҷамағӣ	795

Баъди омӯзиши сиккаҳои Канишка I-и ОМТ 7 навъ сиккаҳои ин шоҳ муайян карда шуд, ки аз ҷама зиёд сиккаҳои бо тасвири Вад-Бод мебошанд.

Ҷуғрофияи гардиши сиккаҳои Канишка I дар Тоҷикистон аз ноҳияи Шамсиддини Шоҳин (собиқ Шуробод) то водии Вахш Бишкент ва аз тарафи марказ аз ноҳияи Файзобод оғоз гардида, то Ҳисору Шаҳринав доман паҳн кардааст. Дар шимоли Тоҷикистон низ сиккаҳои Канишка I ёфт гардида, дар муқоиса ба ҷануб хеле каманд. Сиккаҳои мисӣ ва тиллоии Канишка I бештар дар Осорхонаҳои Тоҷикистон, Ёзбекистон Афғонистон, Ҳиндустон, Покистон, Британияи Кабир, Фаронса, Амрико ва Федератсияи Россия нигоҳдорӣ мешаванд [23, с. 175].

Сиёсати Канишка I бештар ба забткориҳо ва мустаҳкам намудани ҳукумати Кушониён дар Тахористон (Осиёи Миёна) равона шуда буд. Нисбат ба дигар шоҳони кушонӣ Канишка I аксари вақти худро дар Осиёи Миёна гузаронидааст [173, с. 94]. Аммо водии Гандҳара низ яке аз марказҳои асосӣ ба шумор мерафт. Он нуфуз ва марказияте, ки дар замон шоҳони пеш аз Канишка I Гандҳара ва Балх доштанд, дар замони Канишка I ин нуфузро минтақаҳои Осиёи Миёна доро шуданд. Далели ин гуфтаҳо бозёфти шумораи зиёди сиккаҳои Канишка I аз Ҷумҳурии

Тоҷикистон, Узбекистон ва махсусан сиккаҳои Канишка I, ки дар ОМТ чамъоварӣ шудаанд, мебошад. Муаррихон маҳз Канишкаро ношири дини Буддоия дар Осиёи Миёна ва Афғонистон медонанд [173, с. 94-96]. Ҳарчанд, ки худ Канишка I пайрави дини зардуштӣ буд, аммо ӯ кӯшиш намудааст, то ба динҳои дигар низ эҳтиром гузорад [60, с. 30]. Ин раванд дар сиккаҳои Канишкаи I ОМТ низ мушоҳида мешавад [144, с. 73].

Канишка I ислоҳоти низоми пулиро идома дода, пас аз аввалин зарби сиккаҳояш, ӯ аз истифодаи забони юнонӣ дар сиккаҳо даст кашид ва онро бо забони бохтарӣ, ки аз ҷониби Кушониён истифода мешуд, иваз кард. Бо ин амал, ӯ аҳаммияти ҳувиати эронии Кушониёнро тасдиқ намуд. Ин забон бо хатти юнонӣ навишта мешуд. Амали Канишкаи I эҳтимолан, як амали қасдан барои даст кашидан аз тартибу усули юнонӣ буд, чунон ки дар навиштаҷоти Рабатак низ ба он ишора шудааст. Тарҳи сиккаҳои тиллоии Канишка I низ даст кашиданро аз забони юнонӣ ба манфиати забони эронӣ нишон медод: дар пушти сиккаҳо худоёни эронӣ бо намуди юнонӣ ё ҳиндуӣ тасвир шуда буданд, дар ҳоле ки дар рӯи сикка тасвири пурраи шоҳ ба тасвири шоҳони аҳди Ҳахоманишиён (дар сиккаҳо) шабоҳат дорад [156, с. 25-26].

Канишка I, анъанаи тарҷумаи ҳиндии номи худ ва унвонҳояшро дар пушти сиккаҳояш тағйир дод. Ба ҷойи ин, ӯ тасвири худоро аввал бо навиштаҷоти юнонӣ баъдан, бо забони бохтарӣ ҷори намуд. Ин навоарӣ аз сиккаҳои римӣ гирифта шуда, дар онҳо номи худои тасвиршуда навишта мешуд. Таъсири низоми зарби сиккаҳои римӣ дар сиккаҳои вориси ӯ, Ҳувишка подшоҳи панҷуми Кушониён, идома дошт, ки дар онҳо нусхаҳои монанди тарҳи сиккаҳои римиро дидан мумкин аст [156, с. 26].

Чуноне ки аз хат ва забони сиккаҳои кушонӣ бар меояд, то замони Канишка I шоҳони кушонӣ аз хат ва забони юнонӣ ва кхароштӣ истифода намудаанд. Аз замони Канишка I дар сиккаҳои кушонӣ ба ҷойи катибаи юнонии “ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ” (Базилеус Базилён) катибаи форсии “𐎱𐎠𐎼𐎿𐎡𐎴 𐎱𐎠𐎿 𐎧𐎡𐎹𐎰𐎪𐎠 𐎧𐎠𐎡𐎴” (шоҳаншоҳ

Канишкаи кушонӣ) ҳаққокӣ шуда, шоҳони баъд аз Канишка вожаи шоҳаншоҳро истифода намудаанд.

Далели дигар оид ба забон ва хати давраи Канишка I катибаи Работак мебошад. Дар онҷо оварда шудааст, ки “ман ин маншураи (худро) ба юнонӣ бароварда, баъд онро ба забони ориёӣ гардонидам [108, с. 37]”. Маводи сиккашиносӣ нишон медиҳад, ки ин ҳодиса дар соли аввали тоҷгузории Канишка I сурат гирифта, онро метавон оғози соли аввали ҳукмронии ӯ қаламдод намуд.

Шоҳи дигари кушониро Ҳувишка солҳои 151–190 ҳукумронӣ кардааст. Минтақаи асосии тамаркузи ҳукумати Ҳувишка Гандҳара, Бохтар ва Матхуро буд. Ҳувишка империяро аз Канишка I ба мерос гирифта, дар пешрафти он саҳми назарраси худро гузошт. Ҳувишка аз филизи мис ва тилло дар воҳиди драхма ва тетрадрахма сикка баровардааст. Дар рӯйи сиккаҳо симои Ҳувишка ба чаҳор навъ тасвир шудааст. Дар рӯйи сиккаҳои мисӣ Ҳувишка филсавор, бо нишасти чаҳорзону ва дар ҳолати тақии якпахлу бар тахт ва дар сиккаҳои тиллоӣ нимтанаи шоҳ бо қулоҳи зебӯе ороёфта тасвир шудааст.

Дар ОМТ 150 сиккаи Ҳувишка ҷамъоварӣ шуда, 142 адад мисӣ ва 8 адад сиккаҳои тиллоӣ ташкил медиҳанд. Вазни миёнаи сиккаҳои Ҳувишка, ки дар ОМТ ҳифз мешаванд, аз 13.4 то 16 гр буда, қутрашон аз 24 то 26 мм мебошад. Онҳо чаҳор навъ мебошанд. Дар рӯйи 66 адад сикка шоҳ савори фил аст ва дар рӯйи 39 адади дигар дар тахт якпахлу нишаста ва дар рӯйи 18 адад дар шакли чаҳорзону нишаста ва дар рӯйи 8 адад сиккаҳои тиллоӣ нимтанаи ӯ бо тоҷ тасвир ёфтааст. Бештари пушти сиккаҳои Ҳувишка суфта шуда, муайян намудани суҷаҳои онҳо душвор аст. Аз шумораи умумии сиккаҳои Ҳувишка дар пушти 18 адад эзади Мао-Моҳ, дар 9 адад Митор-Офтоб, дар 8 адад Атшо-Оташ, дар 5 адад Ардохшо, дар 2 адад модархудо Нана, дар 3 адад Шива ва дар пушти 1 адад Серапис муайян карда шуд.

Дар пушти сиккаҳои Ҳувишка ба монанди сиккаҳои Канишка I танҳо хати бохтарии юнониасос дида мешавад. То ин вақт сиккашиносон

дар пушти сиккаҳои Хувишка 33 эзоди зардуштӣ, юнонӣ, буддой ва хиндиرو муайян намудаанд. Дар гирдогирди рӯи сиккаҳои Хувишка бо хати бохтарию юнониасос $\text{PAONANO PAO KO\text{P}ANO}$ ҳаққ шудааст. Вожаи “шоҳаншоҳ” унвони шоҳони кушонӣ буда, то имрӯз аз ҷониби форсизабонон мавриди истифода қарор дорад. Калимаи “шоҳаншоҳ” далели дигари аҷдоди тоҷикон будани кушонихоро нишон медиҳад [173, с. 85].

Охирин шоҳи Кушониёни Бузург шоҳ Васудева I (190-230) буда, аз номи худ дар воҳиди тетрадрахма ва дархма аз филизи мис ва тилло сикка баровардааст. Сиккаҳои Васудева I дар тамоми қаламрави империя дар муомилот қарор дошанд.

Дар ОМТ 90 адад сиккаҳои Васудева I ҷамъоварӣ шуда, 3 адади он тиллоӣ ва боқимонда сиккаҳои мисӣ мебошанд. Сиккаҳо ҳама аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт гардида, дар муомилоти пулии минтақа истифода мешуданд. Сиккаҳо ҳама як навъанд. Дар рӯи сикка тасвири ростии шоҳ назди оташдони муқаддаси зардуштӣ, дасти рост тарафи оташдон дароз карда зоҳиран чизеро медорад, дар дасти чап ҷӯбдасти салтанатӣ, дар сар тоҷи баланд ва либоси то ба зону, панҷаҳои пойҳо ба ду самт равона шуда, дар самти чап гурз тасвир ёфтааст. Дар тарафи чапи шоҳ рамзи сешоха тасвир ёфтааст. Дар пушти сикка эзад Шива бо говмеш Зебу- Нандӣ тасвир ёфтааст, ки самти равиши он ба тарафи чап мебошанд. Шива назди говмеш ростӣ тасвир ёфтааст. Дасти чапи ӯ болои шонаи барҷастаи ҳайвон гузошта шудааст. Тамоми ҷузъиёти эзад ва говмеш баръало намоёнанд. Вазни миёнаи сиккаҳои Васудева I аз 7.8 то 8.7 гр буда, қутрашон 23.25 мм мебошанд.

Сиккаҳои Васудева I нисбати сиккаҳои дигар шоҳони кушонӣ дар Осиёи Миёна хеле камёфтанд. Зеро дар замони ҳукумронии Васудева Кушониён он нуфуз ва марказияте, ки дар замони Канишка I дар минтақаҳои Осиёи Миёна доштанд, аз даст дода буданд [173, с. 85].

Васудева I тақрибан чихил сол ҳукумронӣ карда, ӯ охирин шоҳи Кушониён буд, ки Балхро дар Бохтар идора мекард, зеро аввалин

подшоҳи Сосониён Ардашири I (224–240) дар солҳои охири ҳукмронии Васудева I қисматҳои шимолии империяи Кушониёнро забт мекунад. Номи Васудева ҳамчун вориси тахти Кушониён аз номи шоҳони пештараи кушонӣ ба таври назаррас фарқ мекунад. Дар аини замон, ҳеҷ далеле вуҷуд надорад, ки Васудева воқеан писари Ҳувишка ё насли мустақим дар оилаи кушонҳо буд, аммо далели вайрон шудани давомот байни ҳукмронии Ҳувишка ва Васудева I низ вуҷуд надорад.

Дар тақя ба сиккаҳои Васудева I дар ОМТ ва бозёфти дигар сиккаҳои ӯ аз қаламрави Тоҷикистон, метавон гуфт, ки сиккаҳои шоҳи мазкур то охири ҳукумронияш дар ин ҳудудҳо дар муомилоти пулӣ қарор доштанд. Ёфт шудани сиккаҳои Васудева I дар таркиби ганҷина бо сиккаҳои пайравонаи кушонӣ ва кушонӣ-сосонӣ аз он далолат мекунад, ки сиккаҳои ӯ пас аз маргаш низ як муддат якҷо бо сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва пайравонаи кушонӣ дар муомилот қарор доштанд. Дар солҳои охири ҳукумронии Васудева Осиёи Миёна алақай аз иттиҳоди Кушониён баромада, аз ҷониби шоҳони маҳалӣ идора мешуд.

Дар ОМТ 589 адад сиккаҳои пайравонаи шоҳони кушонӣ нигоҳдорӣ мешавад, ки аз ин миқдор 64 адад сиккаҳои пайравонаи Ҳувишка, 202 адад пайравонаи Канишка III ва 323 адад пайравонаи Васудеваро ташкил медиҳанд. Сиккаҳо ҳама аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт шуда, дар мавриди муомилоти пулии охири мавҷудияти империяи Кушониён маълумот медиҳанд.

Ҷадвали 26. - Сиккаҳои пайравонаи кушони Осорхонаи милли

№	Номи шоҳ	Миқдор	Фирқа
1	Канишка III. пайравона	202	Драхма
2	Ҳувишка пайравона	64	Драхма
3	Васудева пайравона	323	Драхма
	Ҳамагӣ	589	

Сиккаҳои пайравонаи шоҳони кушонӣ бештар дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд. Дар муқоиса ба сиккаҳои пайравонаи Канишка III ва Ҳувишка дар ҳудуди Тоҷикистон бештар сиккаҳои пайравонаи Васудева ёфт гардидаанд. Бештари сиккаҳои пайравонаи ОМТ-ро сиккаҳои пайравонаи Васудева ташкил медиҳанд. Ин аз он шаҳодат мекунад, ки дар Осиёи Миёна дар охириҳои мавҷудияти империяи Кушонӣ сиккаҳои Васудева бо теъдоди зиёд дар муомилоти пулӣ қарор доштанд. Сиккаҳои пайравонаи кушонӣ аз ғилими мисии бесифат дағалона зарб шудаанд. Аз ин рӯ, тасвирҳои рӯй ва пушти онҳо суфта шуда, дақиқ муайян кардани онҳо мушкил мебошад.

Асосан В. Г. Луконин ва Е. В. Зеймал сиккаҳои пайравонаи мисии Канишка III-ро аз рӯйи сиккаҳои аслии тиллоии он тавсиф карда, ҷузъиётҳои онҳоро шарҳ додаанд [68, с. 252]. Сиккаҳои мисии пайравонаи Канишка III, ки дар ОМТ ҳифз мешаванд бештарашон дар ҳолати бад қарор дошта, тавсифи онҳо хеле мушкил мебошад. Бештари онҳо дар таркиби ганҷинаҳо, коллексияҳои калон ва аз ҳафриётҳои бостоншиносӣ ҷамъовари шудаанд. Сиккаҳо ҳама як навъ буда, дар рӯйи онҳо тасвири ростии шоҳ назди оташдони зардуштӣ ва дар пушти онҳо тасвири эзадбону Ардохшо дар тахт нишастааст, тасвир ёфтааст.

Дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар ҷануби Тоҷикистон сиккаҳои пайравонаи Канишка III аз ёдгориҳои Теппаи Шох, Хишттеппа, Оқтеппаи II, Ҳалқачар, Ғаравқалъа ва дигар ёдгориҳо ёфт шудаанд.

Сиккаҳои пайравонаи Ҳувишка аз сиккаҳои аслии он дар асоси сиккаҳои аз Таксила ёфт шуда, соли 1951 аз ҷониби Л. Маршалл ҷудо карда шуда буданд [169, с. 111].

Дар ҳудуди Тоҷикистон бори аввал сиккаҳои мисии пайравонаи Ҳувишка соли 1963-1965 дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ дар ноҳияи Ёвон бақайд гирифта шуданд [68, с. 235]. Бештари сиккаҳои пайравонаи Ҳувишка аз ёдгориҳои Теппаи Шох, Ҳалқачар, Ғаравқалъа ва Саксанохур кашф шуданд [99, с. 61-84].

Дар ОМТ 62 адад сиккаҳои пайравонаи мисии Хувишка чамъоварӣ шудаанд. Сиккаҳои пайравонаи Хувишкаи ОМТ хеле суфта шуда, дар рӯи онҳо тасвири шоҳ Хувишка бар тахти озод нишаста ва дар пушти онҳо тасвири схематикии эзади номаълум ба назар мерасад. Эзад росто тасвир шуда, дасти ростав ба пеш нигаронида шудааст. Дар зери дасти эзад рамзи Кушониён – чоршоҳаи поядор мавҷуд аст.

Дар ОМТ нисбат ба сиккаҳои пайравонаи Хувишка ва Канишкаи III бештар сиккаҳои пайравонаи Васудева чамъоварӣ шудаанд. Дар мавриди майян кардани масубияти ин намуди сиккаҳо дар байни сиккашиносон ихтилофи назар вучуд дорад. Олимони аврупоӣ онҳоро ба Васудева II нисбат медиҳанд. Аммо сиккашиноси рус Е.В. Зеймал онҳоро сиккаҳои пайравонаи Васудева мешуморад. Ин сиккашинос аввалин шуда, гурӯҳбандии сиккаҳои пайравонаи Васудеваро дар асоси бозёфтҳои Тоҷикистон анҷом дода буд. Ӯ ин сиккахоро ба 6 гурӯҳ тақсим кардааст. Сикаҳои ОМТ бештар ба навъҳои дуюм, сеюм, чаҳорум ва панҷуми таснифи Е.В. Зеймал монанд мебошанд [68, с. 242].

Д. Довудӣ дар мавриди сиккаҳои мисии аслии Канишкаи III сиккашинос чунин назар дорад, ки кӯшиши Е.В. Зеймал барои аз байни сиккаҳои мисӣ ҷудо кардани нусхаҳои аслий чандон боварибахш нест, чунки дар байни онҳо фарқияти рушан дида намешавад. Эроди Д. Довудӣ низ чандон асоснок ва бозътимод нест, зеро дар сурати мушоҳидаи дақиқ фарқияти ҷузъӣ ошкор мешавад. Тасвирҳои сиккаҳои мисии Канишкаи III аз сиккаҳои тиллоии ин шоҳ нусхабардорӣ шудаанд. Муҳаққиқон Е.В. Зеймал ва Д. Довудӣ таҳқиқоти техникӣ анҷом намодаанд. Фарқи байни сиккаҳои мисии пайравонаи Канишкаи III аз сиккаҳои аслиаш дар он аст, ки дар сиккаҳои Канишкаи III, ӯ одатан ба тарафи оташдон инъикос шудааст [68, с. 252-253]. Ин суҷа дар сиккаҳои пайравона мавҷуд нест. Ҳамчунин, дар сиккаҳои пайравона нақши ҳолаи нур (ҳалкаи нур), ки одатан дар сиккаҳои аслий гирди сари шоҳ инъикос ёфтааст, дар сиккаҳои пайравонаи ин тасвир дида намешавад. Дар сиккаҳои аслии Канишкаи III дасти ӯ аз оринҷ қад шуда, то сатҳи сар

боло бардошта шудааст (шоҳ бо даст ба найзаи дароз така кардааст). Дар сиккаҳои пайравона дасти чап ба қатори дасти рост дар ҳолати хамида қарор дорад. Дар сиккаҳои пайравонаи Канишкаи III шоҳи фаровонӣ тасвири аслашро гум мекунад. Дар бисёр сиккаҳои пайравона ӯ ба монанди навда (ё ин ки ба монади ашӯи борики дарозрӯя) дар китфи чапи эзад тасвир ёфтааст. Ҳамчунин дар инъикоси сари Ардохшо низ дигаргунии ҷиддӣ ба мушоҳида мерасад. Муайян намудани фарқи сиккаҳои мисии пайравонаи Канишкаи III аз рӯйи вазн ғайриимкон аст, зеро қариб ҳам сиккаҳои аслӣ ва ҳам сиккаҳои пайравона аз 1,5 то 8, 1 грамм вазн доранд. Дар пушти сиккаҳои пайравонаи Канишкаи III тағйирёбӣ ба мушоҳида мерасад. Дар сиккаҳои пайравона пушти баландрӯяи тахт, ки дар он эзадбону Ардохшо нишастааст, тасвир наёфтааст [68, с. 252]. Инчунин, дар пушти сиккаҳои аслии Канишка III, мо тасвири Ардохшоро мебинем, ки гулчанбарро ба дасти рост дошта, онро ба пеш ба тарафи чап бардошта, дар дасти чап шоҳи фаровониро доштааст. Ҳамаи ин ҷузъиётҳо дар сиккаҳои пайравона тасвир наёфтаанд. Дар пушти сиккаҳои пайравона зери пойҳои эзадбону Ардохшо фарши матой тасвир ёфтааст [25, 252]. Аксари сиккаҳои мисии пайравона ба шоҳ Канишка III, ки аз ёдгориҳои Тоҷикистон ёфт мешаванд дар ҳолати бад қарор доранд, махсусан сиккаҳои пайравонаи ӯ, ки дар фонди ОМТ ҷамъоварӣ шудаанд [93, с. 417-423].

Дар асоси сиккаҳои пайравонаи шоҳони кушони ОМТ ва дигар бозёфтҳои тасодуфӣ, ки аз асосан аз ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, метавон гуфт, ки сиккаҳои пайравонаи се шоҳи кушонӣ баъд аз коста шудани нуфузи империяи Кушониён дар муомилот қарор доштанд. Чуноне ки дар боло зикр намудем, сиккаҳои пайравонаи кушонӣ каме пештар аз сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ зарб шуда, аммо ҳамроҳ бо онҳо низ чанд муддат дар муомилот қарор доштанд. Дар асоси бозёфтҳои ганҷинаҳои сиккаҳои охири аҳди кушониҳои шимоли Тахористон муомилоти пулии ин давраро метавон ба шаш давра тақсим намуд. Давраи якум, сиккаҳои аслӣ ва пайравонаи Хувишка, давраи дуюм,

сиккаҳои Васудева ва Канишкаи III, давраи сеюм, сиккаҳои пайравонаи Васудева ва Канишкаи III, давраи чорум, сиккаҳои пайравонаи Васудева ва сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ, давраи панҷум, сиккаҳои кушонӣ – сосонӣ, давраи шашум, сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ-кушонӣ ҳамзамон сиккаҳои кидориҳо низ дар охири аҳди Кушониён бо шумораи кам дар Тахористон дар муомилот қарор доштанд [93, 422]. Муомилоти пулии аҳди Кушониён ба санаи на дертар аз соли 459 рост меояд [39, 35].

Бо таҳқиқи сиккаҳои кушонии ОМТ ва муқоисаи онҳо бо сиккаҳои аз минтақаҳои дигари Осиёи Миёна ёфтшуда метавон хулоса кард, ки дар давраи қадим, авҷи тарақиёти пулию молӣ ва рушди тиҷорат ба замони Кушониён рост меояд. Шоҳони кушонӣ дар аввал дар пайравӣ ба ду шоҳи охири Юнону Бохтар Евкратид ва Ҳелиокл аз нукра ва мис сикка бароварданд [176, с. 5-7]. Аввалин шоҳи кушонӣ, ки дар сиккаҳои ӯ номи сулола ҳаққ гардидааст, Ҳерай мебошад. Ҳерай аввалин ва охирон шоҳи кушонӣ мебошад, ки аз нукра сикка баровардааст. Вориси ӯ Кучула Кадфиз ба забкориҳои Ҳиндустон машғул шуда, ба муомилоти пулии Осиёи Миёна кам таваҷҷуҳ менамояд. Дар замони ҳукумронии Вима Такту муомилоти пулӣ рушд мекунад ва он аҳди Вима Кадфиз дар миқёси байналмилалӣ рушд меёбад. Дар замони Канишкаи Кабир муомилоти пулӣ ба нуктаи баланди тараққиёт мерасад. Шоҳони кушонии пас аз Канишка таваҷҷуҳи худро ба муомилоти пулии Ҳиндустон равона менамоянд.

Сиккаҳои Кушониён дар Осиёи Марказӣ то асри III милодӣ дар муомилоти пулӣ истифода мешуданд. Пас аз он, ки империяи Кушониҳо заиф мегардад ва охирон шоҳи кушонӣ - Васудева аз тахт ронда мешавад, ҳокимони маҳалӣ бо пайравӣ аз се шоҳи охири кушонӣ аз худ сикка мебароварданд. Баъди парокандашавии империяи Кушониён дар ҳар гушаи империя шоҳони маҳаллӣ ба сари қудрат меоянд. Танҳо дар Гандҳара 8 нафар ба тахти шоҳӣ мешинад [173, с. 85-86]. Дар Осиёи Миёна низ ин равиш идома дошт. Ҳокимони маҳаллӣ бештар аз мис

сикка мезананд. Дар сиккаҳои онҳо хатти брахмӣ ҷойгузини хатти бохтарӣ мешавад.

Хулоса, бештари сиккаҳои мисии кушоние, ки дар фонди ОМТ ҷамъоварӣ ва ҳифз шудаанд, аз шаҳру навоҳии ҷануби Тоҷикистон кашф гардидаанд, аммо дар ин минтақа ягон кони мис то ба имрӯз кашф нагардидааст. Аз ин рӯ, эҳтимол меравад, ки бозёфти зиёди сиккаҳои мисӣ, аз ҷануби Тоҷикистон, ба кони мисии Миси Айнаки Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон рабт доранд, зеро ковишҳои бостоншиносӣ нишон доданд, ки ин кони бузург дар гузашта васеъ истифода шудааст.

3.2. Сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонии Осорхонаи миллии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаи таърихӣ

Дар охири асри III ва аввали асри IV мелодӣ дар муносиботи пулии Бохтар-Тахористон бо сабаби заиф шудан ва сипас инқироз ёфтани давлати Кушонӣён ду навъи нави сикка – сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ-кушонӣ ба муомилоти пулӣ бароварда мешаванд. Сосонӣён бо мақсади нигоҳ доштани назми сиёсӣ ва иқтисодии минтақа намояндаҳои хонадонҳои бонуфузи бумиро ҳокими шаҳрҳои собиқ қаламрави Кушонӣён таъин менамоянд. Ин ҳокимони бумӣ ва ворисони онҳо “Кушоншоҳ” ё “Шоҳи Кушон” номида мешаванд. Сиккаҳои аз номи ин ҳокимон зарбшуда дар илми сиккашиносӣ “кушонӣ-сосонӣ” ва “сосонӣ-кушонӣ” номида мешаванд [176, с. 27].

Дар фонди ОМТ 18 адад сиккаи кушонӣ-сосонӣ ва 39 адад сосонӣ-кушонӣ ҷамъоварӣ шудаанд. Аз ин миқдор 19 адад ба Хурмузд I (272-273), 2 адад ба Шопур II (309-379), 17 адад ба Пирӯз I (459-484), 4 адад ба Пирӯзи II (охири 631 мелодӣ) тааллуқ доранд. Понздаҳ адади дигар аз сабаби суфта шудан номуайян боқӣ мемонанд. Сиккаҳои мазкур аз ҳудуди Тоҷикистон ёфт шуда, роҷеъ ба муомилоти пулии Тахористони Шимолӣ дар асрҳои III-V маълумот медиҳанд [95, с. 238]. Бештари сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ, ки дар ОМТ маҳфузанд, аз ҷануби Тоҷикистон

дар рафти ковишҳои бостоншиносӣ якҷоя бо сиккаҳои пайравонаи шохони кушонӣ ва бозёфтҳои тасодуфӣ кашф шудаанд [94, с. 3-5]. Дар рӯйи сиккаҳои Пирӯзи I нимрухи шох дар назди оташдони зардуштӣ ва дар пушти сиккаҳо эзад Шива дар назди говмешӣ Нандӣ тасвир шудааст. Дар рӯйи сиккаҳои Пирӯзи II нимтанаи шох бо тоҷи баланд ба самти рост ва дар пушти сиккаҳо оташдон тасвир шудааст. Дар рӯйи сиккаҳои Хурмузди I низ нимтанаи шох ба самти рост ва дар пушти сиккаҳо оташдон тасвир ёфтааст. Ҳарду сиккаи Шопури II суфташуда буда, тасвири рӯй ва пушти онҳо хуб ба назар намерасанд. Чунин сиккаҳо дар се зарробхонаҳои Марв ва Балх зарб мешуданд. Сиккаҳои сосонӣ-кушониро ба се гурӯҳи калон ҷудо намудан мумкин аст. Гурӯҳи аввали сиккаҳои сосонӣ-кушонӣ, ки аз тилло, нуқра ва мис зарб шудаанд. Дар рӯйи онҳо суҷаи анъанавии сосонӣ - нимтанаи шох бо тоҷи шохӣ ва катибаҳои паҳлавӣ боқӣ мондааст. Ин навъ сиккаҳо дар зарробхонаҳои Балх зарб мешуданд [68, с. 258-259]. Гурӯҳи дуюм, бо номи сиккаҳои Қубод машҳуранд. Ба ин гурӯҳ сиккаҳои мисии ғафсиашон 3 - 4 мм ғафстар аз сиккаҳои гурӯҳи якум дохил мешаванд. Дар рӯй ва пушти ин сиккаҳо тасвири нимтанаи шох бо тоҷи вижа ва оташдон тасвир ёфтаанд. Дар ин навъ сиккаҳо мисли сиккаҳои гурӯҳи аввал тасвири анъанавии сосонӣ мавҷуд аст, аммо дар баробари хатти паҳлавӣ хатти бохтарӣ низ мушоҳида мешавад. Гурӯҳи сеюм сиккаҳои кушонӣ-сосоние мебошанд, ки ба сиккаҳои Васудева шабоҳат доранд. Ин навъ сиккаҳоро аз тилло ва мис зарб мезаданд. Дар рӯйи чунин сиккаҳо охирин шохӣ кушонӣ – Васудева ба таври росто дар назди оташдон ва дар пушти он Шива бо говмеш Нандӣ таҷассум ёфтаанд. Дар сиккаҳои гурӯҳи сеюм хатти бохтарӣ дида мешавад ва ба ақидаи В.Г. Луконин он барои интишори катибаҳои порсии миёна мувофиқ карда шудааст. Сиккаҳои тиллоии гурӯҳи сеюм бештар ба сиккаҳои аслии Васудева шабоҳат доранд, аммо сиккаҳои мисӣ аз рӯйи сохт ва тунук будан бештар ба сиккаҳои сосонӣ-кушонӣ ва сосонӣ хеле монанд мебошанд.

Дар аввал, сиккаҳои сосонӣ-кушониро дар тақлид ба сиккаҳои кушонӣ мебароварданд. Дар чунин сиккаҳо омезиши суҷаҳои кушонӣ ва сосонӣ ба вуҷуд меояд. Дар рӯйи сиккаҳо шоҳи тоҷдор бо тарзи сосонӣ ё тасвири росто бо шакли кушонӣ, аммо бо либосу тоҷи сосонӣ тасвир мешуданд. Дар пушти сиккаҳо тасвирҳои эзадҳои зардуштӣ ба назар мерасад.

Ҳангоме ки шоҳи сеюми сосонӣ Пирӯзи I қаламрави Кушониёнро дар ҷануби Ҳиндукуш ба иттиҳоди худ даровард, ӯ сиккаҳое баровард, ки ба сиккаҳои кушонӣ ва сиккаҳои Ардашери I хеле шабоҳат доштанд. Дар рӯйи сикка шоҳи тоҷдор ва дар пушти он оташкада бо тахт тасвир мешуд. Аммо дар болои тасвири оташкадаи пушти сикка тасвирҳои эзадҳои кушонӣ Оешо ва Нана бо тарҳи зардуштӣ инъикос мешуданд. Дар баъзе аз сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ хатти паҳлавӣ истифода мешуд, аммо дар бисёр ҳолат хатти бохтарӣ нигоҳ дошта шуд.

Дар миёнаҳои асри IV шоҳи сосонӣ Шопури II (309–379) назорати худро дар ҳудудҳои ҷанубии подшоҳии Кушонӣ-Сосонӣ барқарор кард ва муддати кӯтоҳ қаламрави Сосониёнро то дарёи Ҳинд васеъ намуд. Дар ин минтақа ӯ сиккаҳоро бо услули кушонӣ-сосонӣ ба муомилот баровард [176, с. 26].

Дар соли 2020 дар рафти кӯшишҳои бостоншиносӣ дар ёдгории Ҳалқачар ҳамроҳ бо сиккаҳои пайравонаи кушонӣ як адад сиккаи сосонӣ-кушонӣ низ ёфт шуда буд. Ин далели он аст, ки сиккаҳои сосонӣ-кушонӣ ба таври омехта ҳамроҳи сиккаҳои пайравонаи шоҳони кушонӣ чанд муддат дар муомилот боқӣ мемонанд [84, 95-100].

Аз баррасии сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ-кушониҳои фонди ОМТ ва дигар бозёфтҳо аз ҳудуди ҷумҳурии метавон гуфт, ки дар Тахористони Шимолӣ пас аз сиккаҳои кушонӣ ва пайравонаи кушонӣ маҳз сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ-кушонӣ дар муомилоти пулӣ нақши асосӣ мебозиданд. Яъне ҷойивазкунадаи сиккаҳои кушонӣ ва пайравонаи кушонӣ дар Тахористон сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ мебошанд,

ки мардум доду гирифти худро маҳз бо ин сиккаҳо то ба муомилот баромадани сиккаҳои сосонӣ ва ҳайтолиӣ идома медоданд.

Сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ барои муайян намудани муомилоти пулии Тахористони шимолӣ дар асрҳои III-VI муҳимтарин сарчашма ба ҳисоб мераванд. Дар байни сиккаҳои давраи баъди Кушониён, ки дар Тоҷикистон ёфт шудаанд, қисми муҳими он сиккаҳои мисии кушонӣ-сосонӣ мебошанд. Ин навъ сиккаҳо аз ҷониби ҳокимони маҳаллӣ, ки аз ҷониби шохони Сосонӣ дар минтақаҳои аз Кушониҳо забтшуда таъйин менамуданд, бароварда мешуданд.

Асосгозори давлати Сосониён Ардашери Бобакон соли 224 дар Порс ҳокимияти сиёиро аз Ашкониён ба даст меорад [19, с. 22]. Ардашер баъди ин бар зидди шоҳи Ашкониён Артабони V юриш бардошта, дар ду муҳориба лашкари ӯро шикаст медиҳад ва подшоҳи тамоми Эрон эълон мешавад. Номи сулола аз номи саравлоди он - Сосон, ки мубади маъбади Анахито дар шаҳри Истаҳр буд, гирифта шудааст [114, 335].

Давлати Сосониён аз соли 224 то соли 651 арзи ҳастӣ намуд. Ардашери I (224-239), Шопури I (239-260) ва Шопури II (302-379), Пирӯз (459-484), Қубод (488-531), Хусрави Парвиз ва Хусрави Ануширвон (590-628) шохони машҳури Сосонӣ ба ҳисоб мераванд. Дар байни Сосониён ду шохбону - Борондухт (629-630) ва Озармидухт (630-631) низ ба муддати кӯтоҳ ҳукумронӣ кардаанд. Симои занонаи онҳо дар сиккаҳо хеле равшан тасвир ёфтаанд. Охирин шоҳи Сосониён Яздигурди III соли 651 дар Марв кушта мешавад ва охирин сиккаҳои ин шох дар зарробхонаи ин шаҳр бароварда шудаанд.

Дар фонди ОМТ 49 адад сиккаҳои нуқрагӣ ва як адад сиккаи мисии сосонӣ мавҷуд аст ва ҳамаи онҳо аз Тоҷикистон кашф шудаанд. Ин далели сарчашмаи муътамад будани онҳо барои таҳқиқи таърихи сиёсӣ иқтисодии Тахористон мебошад. Аксари сиккаҳои сосонии фонди ОМТ дар таркиби ду ганчина ба осорхона ворид шудаанд [95, с. 240].

Ганчинаи якуми сиккаҳои сосонии ОМТ соли 1950 ҳангоми кандани канал дар канори шимолии Душанбе (собик Сталинобод) аз димнаи қадими Душанбе, ки дар ҷойи ҳозираи амфитетр воқеъ буд, ба таври тасодуфӣ кашф шудааст. Моҳи декабри соли 1950 ганчинаи мазкур ба фонди ОМТ ворид мешавад ва он таҳти рақами КП-1345 ва ИНВ-1479 қарор дорад. Дар соли воридшавӣ ба фонди осорхона дар таркиби ин ганчина 1 драҳмаи Яздигурди I (399-420), 28 адад драҳмаи Баҳроми V(421- 439) ва 10 драҳмаи Яздигурди II(439-457) мавҷуд буд [63, с. 75]. Дар баробари драҳмаҳои бутун дар Ганчинаи Душанбе сиккапораҳои ҳаҷмашон гуногун, ки вазни умумии он 12 грамм буд, вуҷуд дошт. Се драҳмаи Баҳроми V бо ҳам часпида буданд. Дар умум, ҳамаи сиккаҳои Ганчинаи Душанбе драҳмаҳои Сосонӣ мебошанд.

Дар ин ҷо бо мақсади равшантар шудани аҳаммияти ганчинаи мазкур сикказании Сосониёнро каме баррасӣ кардан лозим мешавад.

Давлати Сосониён дар аҳди Шопури II (309-379) хеле қувват гирифта, дар Шарқу Ғарб дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омад ва шаҳрҳои бисёр бунёд кард. Дар аҳди ҳукумронии ин шоҳ сикказнӣ хеле меафзояд. [19, с. 223]. Шубҳае нест, ки чунин иқдом бо мақсади пардохт намудани маоши ҷанговарони артиши империя нигаронида шуда буд. Баъзан барои пардохти маоши ҳарбиён зарробхонаҳоро дар наздикиҳои майдони ҷанг месохтанд. Аммо ин гуна зарробхонаҳо муваққатӣ буда, дер амал намекард, балки пас аз хотимаи ҷанг (ва ё шояд каме дертар) ғайолияташон қатъ мегардид.

Дигаршавии навъи сиккаҳо дар аҳди Қубоди I(488-496, 498/499-531) ва Хусрави I (531-579) ба ислоҳоти пардохти боҷи давлатӣ ва пардохт барои молҳои воридотиву содиротӣ бо дирҳам-драҳма оварда расонд. Сосониён аз тилло ва мис ниҳоят кам сикка мезаданд ва дирҳам воҳиди асосии муомилоти пулии давлати мазкур ба ҳисоб меравад ва он 4.25 грамм вазн дошт. Сосониҳо дар воҳидҳои тетрадраҳма (16-17 грамм), драҳма (4-4.25 грамм), нимдраҳма (2-2.10 грамм), диобол(1/3 драҳма) ва обол(1/6 драҳма) бо миқдори ниҳоят зиёд сикка зарб задаанд. Аввалин

шоҳи сосонӣ, ки сикка мебарорад, Ардашери Бобакон (224-239) буд. Дар рӯйи сиккаҳои ӯ нимрухи шоҳ ва гирди он навиштаҷоти паҳлавӣ, ки ном ва унвонҳои шоҳ, ибораҳои динӣ ва сиёсӣ ҷойгир буданд: “Арҷа, маздаясн баги, Арташтир, Малкан Малка Айран, Ману чатри мин яздан” (Ориёӣ, Маздопараст, фармонраво Ардашир, шаҳаншоҳи Эрон, ки подшоҳиро ба ӯ худоён додаанд). Дар пушти сиккаҳои ин шоҳ оташдони зардуштӣ тасвир шудааст.

Дар рӯйи сиккаҳои Шопури I (239-274) мисли сиккаҳои Ардашер нимрухи шоҳ ҷойгир аст, Аммо тасвири пушти сиккаҳо тағйир меёбад. Акнун дар пушти сиккаҳо оташдон танҳо не, балки бо шоҳ ва худо дар ду паҳлуаш тасвир карда мешавад. Ин саҳнаи тоҷгузорӣ буд, ки дар он эзадбону Анохито тоҷи давлатро ба шоҳ Шопур медиҳад. Дар ҳамаи сиккаҳои сосонӣ то охири асри IV саҳнаи тоҷгузорӣ тасвир шудааст. Аз охири асри IV дар давраи ҳукмронии Баҳроми IV (388-399) дар ду тарафи оташдон ба ҷойи шоҳ ва худо ду мубад дар ҳолати посбонии оташи муқаддас тасвир карда мешаванд. Ин суҷа дар пушти сиккаҳо то охири мавҷудияти давлати Сосониён боқӣ мемонад.

Хусусиятҳои сиккаҳои сосонӣ дар он буд, ки ҳар шоҳ тоҷи инфиродии худро дошт, ки аз тоҷи шоҳони дигар фарқ мекард. Тоҷҳо кунгурадор ва болдор буданд. Ҳамин тасвири тоҷ дар сиккаҳои сосонӣ имконият дод, ки мансубияти тасвирҳои шоҳаншоҳони Сосонӣ дар дигар ёдгориҳо мушаххас карда шавад.

Дар рӯйи сиккаҳои Ардашери I ва Баҳроми II ду ё се шахс – шоҳ, шоҳзода ва шоҳбону тасвир шудааст. Аз асри V сар карда, дар сиккаҳо соли ҳукмронии шоҳ ва номи зарробхона навишта мешавад. Солро бо шумораи солҳои ҳукмронии шоҳ, яъне соли якум, соли дуюм ва амсоли ин ифода мекарданд. Аз номи шаҳрҳо танҳо ду ё се ҳарфи аввали онро менавиштанд. Шоҳони Сосонӣ барои сиккаҳои худ аз ном ва воҳидҳои сиккаҳои Ашкониён ва румӣҳо васеъ истифода менамуданд. Масалан, сиккаҳои тиллоӣ - динор аз истилоҳи румии *denarius aureus* гирифта шудааст. Дар рӯйи сиккаҳои шоҳони сосонӣ ба мисли сиккаҳои

ашкониҳо нимрухи шоҳ тасвир ёфтааст, аммо симои шоҳон ба самти рост нигаронида шуда, тоҷҳо аз ҳам фарқ мекунанд. Сужаи пушти сиккаҳо бештар мазмуни динӣ доранд. Симои шоҳаншоҳон тавассути тоҷҳо ва катибаи сиккаҳо шинохта мешавад. Дар пушти сиккаҳо нахуст оташдон ва оташи фурӯзон, баъдтар дар сиккаҳои сосониҳо боз як нимрух дар болои оташдон изофа мегардад. Дар давраи Шопруи III дар пушти сиккаҳо номи зарробхонаҳое, ки сикка мебароварданд, дарҷ мешавад. Баъди ислоҳоти пулии Қубоди I дар асри V дар пушти сиккаҳо соли барориш ва номи зарробхона бо хатти паҳлавӣ навишта мешуд. Истилоҳоти сиёсӣ-динӣ дар даври сиккаҳо навишта мешуданд. Арзиши асосии воҳиди сиккаҳо драхма буд. Сиккаҳои мисии Сосониён бештар дар муомилоти рӯзмарраи бозори дохилӣ ҳамроҳ бо сиккаҳои Ашкониён истифода мешуданд. Сараввал, динорҳоро барои эълони ҳашамат ва салобати ҳукумати марказӣ зарб мезаданд. Сиккаҳои тиллоии Сосонӣ камёфт мебошанд.

Дар сиккаҳои Ганчинаи Душанбе низ вижагиҳои умумии сикказании Сосониён ва ҳам хусусиятҳои маҳаллӣ мушоҳида мешавад. Ганчинаи мавсуф, ки давраи хронологии он аз ибтидои асри V то аввали нимаи дуюми ҳамин аср аст, барои илми сиккашиносӣ аҳамияти хеле калон дорад. Зеро он ягона ганчинаи драхмаҳои аслии Сосонӣ аз водии Ҳисор буда, кашфи он ин ғӯшаи Тахористон пурсишҳои бисёрро ба вучуд овардааст. Яке аз масъалаҳои асосӣ доир ба ганчинаи зикршуда ин аст, ки он ғанимати ҷангист ва ё дар аввал воситаи муомилоти пулӣ буд ва баъд ҳамчун ганчина зери ҳок пинҳон карда шудааст. Ғанимати ҷангӣ будани ганчинаи мазкур ғайриимкон нест[143], зеро дар нимаи аввали V дар дар муомилоти пулии Тахористон драхмаҳои сосонӣ ба таври васеъ истифода намешуданд. Инчунин дар бораи тобеияти комили ин қисми Тахористон ба Сосониён иттилои кофӣ вучуд надорад. Аммо мавҷуд будани сиккапораҳо дар таркиби Ганчинаи Душанбе моро водор месозад, ки роҷеъ ба истифодаи қабл аз зери ҳок пинҳон кардани сиккаҳои ганчинаи мазкур масъалаи моҳияти аслии онро амиқтар

баррасӣ намоем. Чунки мавҷуд будани сиккапораҳо дар ин ганчина далели муътамади дар асри V аз рӯйи вазн истифода шудани онҳо дар муомилоти пулӣ дар ҳудуди ҳамонвақтаи шаҳри Душанбе мебошад. Аз тарафи дигар мавҷудияти драхмаҳои шикастаи Ганчинаи Душанбе аз он гувоҳӣ медиҳад, ки анъанаи истифодаи дирҳампораҳо дар муомилоти пулии Тахористон пеш аз интишори дини ислом ва сикказании исломӣ вучуд доштааст[143]. Ҷолибияти дигари Ганчинаи Душанбе ин аст, ки ба давраи пеш пеш аз ҷангҳои Пирӯз бо Ҳайтолиён мансуб аст. Тахмин кардан мумкин аст, ки онро тақрибан дар миёнаҳои асри V, вақте ки баъзе қабилҳои бодиянишини хионитҳо, кидориён ва ҳайтолиҳо ба ғарб ҳаракат карда, ба империяи Сосониён таҳдид мекарданд, пинҳон карда буданд. Баҳроми V лашкари зиёд ҷамъ карда, ба муқобили кӯчманчиҳо баромада, дар наздикии Марв ҳокими онҳоро қатл карда, бародараш Нарсиро ҳокими Хуросон таъин менамояд. Аммо пирӯзҳои Баҳроми V дар Шарқ қатъӣ набуданд ва тибқи маълумоти сарчашмаҳои арманӣ, аз қабилҳои Лазар ва Элише, Яздгирди II ба муқобили қудрати афзояндаи Ҳайтолиҳо, ки дар охири асри V тавонистанд тамоми қаламрави шохигарии Кушониёнро дар бар гиранд, юришҳои бисёри ҳарбӣ ташкил кард. Масалан, тибқи навиштаи Элише Яздгирд дарҳол ба муқобили салтанати Ҳунҳо, ки онҳоро Кушонҳо меноманд, ҳамла кард, вале пас аз ду сол ҷангидан ба онҳо ҳеҷ таъсири назаррас нагузошт. Дар адабиёти арманӣ иштибоҳ байни номи «Ҳунҳо» ва «Кушонҳо» маъмул аст, аммо суҳанони Элише далели кӯшиши Сосониён дар асри V барои густариши ҳудуди худ аз ҳисоби қаламрави Ҳайтолиҳо мебошад.

Дар рӯйи сиккаи Яздигурди II аз Ганчинаи Душанбе нимтанаи шох ба самти рост тасвир шуда, дар сар тоҷи баланд дорад. Мӯйҳои сараш бофта дар пушташ овезон мебошанд. Дар гӯшаш гушвора овезон аст. Дар самти ростии шох рамзи S мушоҳида мешавад. Гирдогирди тасвири шохро нуқтаҳои барҷаста дар шакли доира ихота намудаанд. Дар пушти сиккаҳо тасвири ростии эзадон ё мубади мубадон дар атрофи оташдон

дида мешавад. Рӯйи эзадон ба тарафи оташдон буда, дар даст чӯбдаста дорад, ки аз муҳаққиқон онро барсам меҳисобанд [94, 153].

Асри V давраи дигаргуниҳои муҳимми сиёсӣ дар таърихи Осиёи Марказӣ мебошад. Дар баробари ин дар ақидаи сиёсии шоҳони Сосонӣ з тағйироти ҷиддӣ ба вучуд меояд. Унвонҳои дарози шоҳона, ки аз ҷониби Ардашир дар сиккаҳои Сосониён ҷорӣ карда шуда буданд, расман кутоҳ карда мешаванд. Дар сиккаҳои ин давра бори аввал бо амри Яздигурди I унвони “ромшаҳр” зикр мешавад. Ин унвон танҳо дар сиккаҳои шоҳаншоҳони Сосонӣ, ки сиккаҳояшон дар таркиби Ганҷинаи Душанбе мавҷуданд, истифода шудааст. Яздигурди II дар сиккаҳояш унвони “кай” ва вожаи “ног” (нав)-ро дарҷ мекунад. Яъне, ӯ шоҳи Каёни Виштоспро барои худ дар муборизаи зидди Хиониён намунаи ибрат медонад ва ин тағйироти ҷиддӣ дар идеологияи Сосониён ба шумор меравад. Саволи матраҳ ин аст, ки чаро Сосониён худро танҳо дар асри V, замоне ки бо иттиҳодияҳои гуногуни сиёсии қabilaҳои Осиёи Миёна меҷангиданд, аз насли Каёниён эълон намуданд?

Қаламрави империяи Сосониён сарфи назар аз талошҳои низомии Баҳроми V, ки дар Ганҷинаи Душанбе зиёда аз 20 драхмаи ӯ мавҷуд аст, аслан фаротар аз дарёи Ому набуд ва шаҳри Марв қароргоҳи шарқии онҳо ба шумор меравад. Дар Марв як сиккахонаи муҳимми Сосониён ҷойгир буд ва он минтақаи Хуросонро бо сикка таъмин менамуд. Дар замони ҳукмронии Баҳроми V, Марв зоҳиран аз дасти Сосониён берун мешавад. Аммо кашфи сиккаҳои Яздигурди II дар ҳафрии Марв далели он мебошад, ки дар давраи шоҳигарии ин шоҳ Сосониён ин шаҳрро дуҷумбора тасарруф менамоянд. Дар ҳар сурат, пас аз шикасти Пирӯз аз ҷониби Ҳайтолиён дар соли 484 то замони салтанати дуҷуми Қубод (499-531) аз Марв кашф шудани ягон сиккаи Сосонӣ маълум нест. Чаҳорчӯбаи Ганҷинаи Душанбе нишон медиҳад, ки мавҷудияти он, ки аз сиккаҳои дар як давраи хеле маҳдуд зарбшуда, тақрибан дар солҳои 420 то 450-и мелодӣ таркиб ёфтааст, эҳтимолан ба бархе аз ҳаракатҳои низомии Сосониён дар Тахористон ва Суғд алоқаманд бошад [143].

Дар Ганчинаи Душанбе аксарияти сиккаҳо ба Вахроми V тааллуқ доранд. Аз нуқтаи назари иконографӣ дар байни сарпӯши тоҷ ва коримбосҳо (туби калони болои тоҷи сар) ҳилоли калон гузошта шудааст. Тоҷи Ваҳром ду дандона (мерлон) ва тоҷи Яздгирди II дар зерӣ ҳилол се мерлон дорад. Ваҳром дар сикказанӣ низ як навоварии муҳимме ворид кард ва нимпайкараи подшоҳро бо ҳамон навъи тоҷе, ки дар рӯ ба рӯи он буд, дар пеши қурбонгоҳ ҷо намуд. Ин иконографияи сосонӣ барои сикказании умумии Осиёи Миёна хеле муҳим аст, зеро он барои бисёре аз тақлидҳо ва сикказании фаровони шохони Бухорохудот, ки дар Самарқанду Бухоро сиккаҳои нуқрагии бо ин нақшу ниғори эронӣ сикка зада буданд, то асри VIII ва ҳатто баъд аз садаи VIII хизмат кардааст.

Хусусияти дигари муҳимми Ганчинаи Душанбе дар он аст, ки дар ҳошияи рӯи сиккаҳо дар рӯбарӯи симои шоханшоҳ аломати монанд ба ҳарфи «S»-и алифбои лотинӣ зарб шудааст. Чунин тамға дар сиккаҳои дигари Сосонӣ ба назар намерасад. Ақидае вучуд дорад, ки тамғаи мазкур баъди ба ҳудуди шаҳри Душанбе ворид шудани ганчина зада шудааст ва он нишонаи ҳокими маҳаллӣ мебошад (63, с. 80) Дар муқоиса бо сиккаҳои Ганчинаи Душанбе метавон гуфт, ки чунин аломат дар сиккаҳои нуқрагии хоразмӣ низ вучуд дорад. Бавижа дар сиккаҳои шох Артрамуш, ки дар асри III зарб шудаанд, ба назар мерасад. Қобили зикр аст, ки тамғаи “S” дар сиккаҳои нодири мисии Баҳром V низ мавҷуд аст, аммо дар ин ҷо он ба таври чаппа тасвир гардидааст.

Дар фонди ОМТ воридшавии як сиккаи мисии сосонӣ дар таркиби дигар сиккаҳо бақайд гирифта шудааст. Вале дар ҳуҷҷатҳои фондии ОМТ ҷойи ёфти он қайд нашудааст.

Ганчинаи дуҷуми сиккаҳои сосонии ОМТ соли 2014 дар ноҳияи Ҷайхун (собик Кумсангир) ёфт шуда, он аз 40 сикка иборат аст. Ин ганчина бори нахуст пеш аз харидан аз ҷониби Сафоев Ф. таҳқиқ шуд. Сипас дар соли 2018 Д. Довудӣ онро қисман таҳқиқ ва нашр кард [35, с. 20]. Ганчина аз сиккаҳои се шохӣ сосонӣ Хусрави I (531-579), Ҳурмузди IV (579-590) ва Хусрави II (591-628) иборат мебошад. Сиккаҳои Ганчинаи

Чайхун дар 12 шаҳри Эрон ва Хуросон, аз ҷумла Наҳованд, Язд, Абаршаҳр, Наҳри Тира, Бишапур, Истаҳр ва Марв зада шудаанд. Вазни миёнаи сиккҳои Ганҷинаи Чайхун 3,5-3,9 грамм аст.

Дар рӯи сиккаҳои Хусрави I нимтанаи шоҳ ба самти рост тасвир шудааст. Ӯ дар сар тоҷи баланд дорад ва дар болои тоҷ мисли шуълаҳои оташ тасвир ёфтааст. Дар чаҳор тарафи шоҳ рамзи ба ҳилол монанд ва дар дохили он ситора мушоҳида мешавад. Тасвири шоҳ дар дохили нуқтаҳои доирашакл ҷойгир аст. Дар пушти сикка тасвири ростии эзодон ё мубади мубадон дар ду тарафи оташдон дида мешавад. Рӯи эзодон ба тарафи бинанда буда, дар дасташон барсам доранд. Дар атрофи эзодон ва оташдон доираи сеқабатаи аз нуқтаҳои барҷаста ташкилшуда ба назар мерасад [94, с. 154].

Дар рӯи сиккаҳои Хурмузди IV нимтанаи шоҳ ба самти рост тасвир шуда, шоҳ дар сар дайҳим дорад. Мӯи бофташудаи шоҳ дар пушти ӯ овезон аст. Дар чаҳор тарафи шоҳ рамзи ба ҳилол монанд ва дар дохили он ситора мушоҳида мешавад. Тасвири шоҳ дар дохили нуқтаҳои доирашакл мебошанд. Дар пушти сикка тасвири ростии эзодон дар ду тарафи оташдони зардуштӣ дида мешавад. Рӯи эзодон ба тарафи бинанда буда, дар даст ашӯро медорад, ки ба ҷӯбдаста ё барсам монанд аст. Гирдогирди эзодон ва оташдон бо нуқтаҳо се доира карда шудааст.

Дар рӯи сиккаҳои Хусрави II нимтанаи шоҳ ба самти рост тасвир шудааст. Дар сар тоҷи баланди болдор дорад. Дар чаҳор тарафи шоҳ рамзи ба ҳилол монанд ва дар дохили он ситора мушоҳида мешавад. Тасвири шоҳ дар дохили нуқтаҳои доирашакл буда, шоҳҳо ё парҳои тоҷ аз берун мебошанд. Дар пушти сиккаҳо тасвири ростии эзодон (мубади мубадон) дар ду тарафи оташдони зардуштӣ дида мешавад. Рӯи эзодон ба тарафи оташдон буда, дар даст ашӯро, ки ба ҷӯбдаста монанд мебошад, доштаанд. Гирдогирди эзодон ва оташдон бо нуқтаҳо се доира карда шудааст [94, с. 156-157].

Доираи хронологии Ганҷинаи Чайхун асрҳои VI-VII-ро фаро мегирад. Аксари сиккаҳои ин ганҷина дар сиккахонаҳои берун аз

Тахористони Шимоли дар шаҳрҳои Доробгирд, Рай, Наҳованд, Язд, Абаршаҳр, Наҳри Тира, Бишапур ва Истаҳр зарб шудаанд. Аз миқдори умумии драхмаҳо 9 адади он бо амри Хусрави I (531-579), 15 адад бо амри Хурмузди IV (579-590) ва 16 адад бо фармони Хусрави II (591-628) зарб шудаанд. Дар Ганҷинаи Чайхун 9 адад драхмаи зарби сиккаҳои Абаршаҳр, 8 адад драхмаи Наҳованд, 3 адади драхмаҳои зарби Марв ва Рай муайян карда шуд. Ин далели муътамади рушди тиҷорат миёни шаҳрҳои Тахористон ва Хуросону Эрон мебошад.

Сиккаҳои нуқрагии сосонӣ дар алоҳидагӣ дар дигар мавзӯҳои Тоҷикистон, аз ҷумла шаҳри Кӯлоб, ноҳияҳои Данғара, Панҷ, Айнӣ, Панҷакент ва Фархор ёфт шудаанд.

Зери таъсири муомилоти пулии Сосониён ва сиккаҳои онҳо шоҳони маҳаллии Тоҳористон дар пайравии ба онҳо сикка мебароварданд. Сиккаҳои маҳаллӣ асосан дар пайравӣ ба сиккаҳои шоҳони сосонӣ Пирӯз ва Хусрави I сохта мешуданд. Ин раванд дар асри VI мелодӣ дар давраи ҳукмронии Ҳайтолиён рух медиҳад. Бинобар набудани ҳокимияти мутамарказ ва маркази ягонаи сиккасозӣ ҳокими ҳар вилоят сиккаҳои худро мебаровард. Аз ҷумла, ҳокимони Вахш дар пайравӣ ба сиккаҳои Пирӯз сикка мезаданд. Масалан, дар ноҳияи Вахш дар ёдгории Чоргултеппа соли 1977 ганҷинаи сиккаҳои пайравонаи Пирӯз ёфт шуд, ки зиёда аз 400 сиккаро дар бар мегирифт [34, с. 58]. Аксари ин сиккаҳо бо навиштаҷоти суғдӣ ва бохтарӣ муҳраки иловагӣ доштанд. Ин сиккаҳои пайравонаро шоҳони маҳаллӣ мебароварданд ва онҳо тақрибан ба асри VI мансуб мебошанд. Дар ҳамин вақт, ҳокимони Тирмиз дар пайравӣ ба сиккаҳои Хусрави I сикка мезаданд ва номи онҳо дар сиккаҳо бо хат ва забони бохтарӣ зикр меёфт.

Ҳамин тавр дар натиҷаи таҳқиқи сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ, сосонӣ-кушонӣ ва сосонии фонди ОМТ ва ададбиёти илмӣ марбут муайян карда шуд, ки дар Тахористони Шимоли дар охири асри IV ва нимаи аввали асри V сиккаҳои мазкур (кушонӣ-сосонӣ, сосонӣ-кушонӣ) дар шаҳрҳои Марв, Ҳирот ва Балх зарб шуда, онҳо дар муомилоти пулии

минтақа нақши муҳим мебозиданд. Ба миқдори зиёд кашф шудани чунин сиккаҳо дар алоҳидагӣ ва ганчинаҳо аз сатҳи хеле баланди рушди муомилоти пулӣ гувоҳӣ медиҳад. Дар байни маводи нумизматӣ сиккаҳои мисӣ бартарӣ доранд ва доир ба кашфи сиккаҳои тиллоӣ дар адабиёти илмӣ нашршуда иттилоъ вучуд надорад. Дар Тохористони шимолии ин давра дар баробари сиккаҳои кушониву сосонӣ сиккаҳои тақлидии кушонӣ низ дар муомилот қарор доштанд, вале дар муомилоти пулӣ нақши онҳо ночиз буд. Сиккаҳои аслии кушонӣ низ дар ин давра дар доираи савдо нақши муҳим надоштанд. Бо ворид шудани драхмаҳои Сосонӣ ва сиккаҳои тақлидии сосонӣ зарби маҳаддӣ дар асри IV ба доираи муомилоти пулии Тахористони Шимолӣ давраи нав оғоз меёбад.

Дар бораи ба Тахористони Шимолӣ ворид гаштани драхмаҳои Сосонӣ дар нимаи аввали асри V далелҳои муътамад мавҷуд аст. Доир ба ин масъала драхмаҳои сосонӣ Ганчинаи Душанбе муътамадтарин санад мебошад. Воридшавии ганчинаи мазкур ва дигар сиккаҳои алоҳидаи сосонӣ аз ин минтақа кашфшуда бо эҳтимоли зиёд ба лашкаркашиҳо ва Балхро забт кардани Баҳроми V ва дар миёнаҳои асри V Тахористонро ишғол намудани Яздигурди II алоқаманд аст. Дар баробари забт шудани Чағониён аз тарафи Хусрави I драхмаҳои ӯ дар ин ҷо паҳн шуданд, баъд сиккаҳои тақлидии маҳаллие пайдо шуданд, ки дар онҳо катибаи бохтарӣ, тамға ва симои ҳокимони маҳаллӣ тасвир ёфтааст. Ин раванд бо пайдо шудани сиккаҳои Сосонӣ бо суҷаҳои маҳаллии Бохтар анҷом меёбад. Сиккаҳои тақлидии Сосонӣ дар Чағониён ва Тирмиз низ ёфт шудаанд. Дар асрҳои V-VII дар Чағониён сиккаҳои мисӣ зарб мешуданд, ки дар онҳо нимпайкараи ҳокимони маҳаллӣ ва тамғаҳои онҳо мавҷуд буд. Дар Тирмиз низ дар асрҳои VI-VIII сиккаҳои тақлидии Пирӯз бо катибаи бохтарии “Бахло” - Балх хеле роиҷ мешаванд. Баръакс дар Тохористони Шимолу Шарқӣ драхмаҳои тақлидии Пирӯз бо катибаи суғдӣ бештар паҳн мешаванд. Дар сиккаҳои тахористонӣ илова бар катибаи суғдӣ тамғаҳои монанд ба дил ва ду симои мардонаи дар рӯбарӯи якдигар тасвиршуда ба назар мерасад. Мавҷудияти катибаи

суғдӣ дар сиккаҳои тахористонӣ аз тавсеаи истифодаи забони суғдӣ дар Тахористон дарак медиҳад.

Дар нимаи дуюми асри VII ба Тахористони шимолу шарқӣ сиккаҳои арабу сосоние, ки волиёни Хуросон зарб мезаданд, ворид мешаванд. Дар Тахористони шимолу шарқӣ миси ба таври фаровон истихроҷ мешуд. Дар ин ҷо дар чоряки якуми асри VII дар зери таъсири сикказании Чин ва Суғд истеҳсоли сиккаҳои биринҷии дар марказашон суроҳии чоркунча ё мудаввардошта оғоз меёбад. Чунин сиккаҳоро ба се навъ тасниф менамоянд: якум, бо катибаи бохтарӣ; дуум, бо катибаи суғдии “Бузург малка Уршак”; сеюм, сиккаҳои бекатиба, ки анэпиграфӣ низ номида мешаванд. Пайдо шудани катибаи суғдӣ дар сиккаҳои Тахористон аз як тараф, далели маъруфияти забони суғдӣ дар Осиёи Миёна на танҳо дар байни суғдиён, балки дар байни туркҳои Ҳафтруд ва дигар манотиқи ҳамҷавор фаҳмида мешавад. Аз тарафи дигар, ин далели вобастагии сиёсии Тахористон ба Ҳоконати ғарбии турк, ки забони суғдӣ дар он ҷо паҳн шуда, дар катибаҳои сиккаҳо истифода мешуд, ба ҳисоб меравад. Номи Уршак ва инчунин унвони “Бузург” дар сиккаҳои катибаи суғдидори Тахористон аз асли маҳаллии бохтарии ин ҳоким далолат мекунад. Муҳаққиқон баровардани сиккаҳои Уршакро ба ҳокимони Вахш ва сиккаҳои катибаи бохтарӣ доштаро ба ҳокими Кабодиён мансуб медонанд. Дар Тахористони соҳили чап дар ибтидои асрҳои миёна драхмаҳои шоҳаншоҳони Сосониён Баҳроми V, Яздигурди I, Яздигурди II, Пирӯз, Хусрав ва дигарон, инчунин сиккаҳои тақлидии зарби ҳокимони маҳаллӣ дар муомилоти пулӣ нақши муҳим мебозиданд.

Дар сиккаҳои қадим ва аввали асрҳои миёнаи ОМТ метавон ҷаҳор хат ва ҷаҳор намуди забонро мушоҳида кард. Аз ҷумла, хат ва забони юнонӣ, забони бохтарӣ ва хатти бохтарии юнониасос, хатти кхароштӣ ва забони ҳиндӯӣ, хатти паҳлавӣ ва забони форсӣ мушоҳида мегардад.

1. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Таҳқиқи илмӣ сиккаҳои аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон кашфшуда, дар охири асри XIX оғоз гардида, ба кашфи Хазинаи Амударё тавассути коллекционерҳои англис А. Канненгхем рабт дорад. Дар давраи шуравӣ (1917-1991), бо таъсиси осорхонаҳо ва саҳми муҳаққиқони шинохта, аз қабилҳои Е.А. Давидович, Е.В. Зеймал, О.И. Смирнова ва Д. Довутов, таҳқиқоти сиккашиносӣ ба сатҳи илмӣ расонида шуда, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ ба маркази асосии сиккашиносии ҷумҳурӣ табдил ёфт. Аз миёни ин муҳаққиқон Е.А. Давидович ҳамчун асосгузори сиккашиносии илмӣ Тоҷикистон эътироф шудааст [7-М].

Дар давраи истиқлол, таҳқиқоти сиккашиносӣ дар ҷумҳурӣ густариш ёфта, Осорхонаи миллии Тоҷикистон мақоми марказии ин равандро касб кард. Саҳми муҳаққиқони тоҷик, аз ҷумла Д. Довудӣ, А.Қ. Шарифзода, Ф. Сафоев, М. Сафоев, М. Каримдодзода ва А.А. Шарифзода дар таҳияи феҳристҳои илмӣ, баргузориҳои таҳқиқоти саҳроӣ ва нашри илмӣ маводи нумизматӣ назаррас мебошад. Ин раванд тавассути ҳамкориҳои байналмилалӣ мустаҳкам гардида, заминаи устувори рушди минбаъдаи илмӣ сиккашиносии Тоҷикистонро фароҳам овард.

Осорхонаҳо, ба хусус Осорхонаи миллии Тоҷикистон, дар рушди сиккашиносӣ нақши калидӣ доранд. Ташаккули фонди нумизмати ОМТ аз солҳои 1930 оғоз ёфта, дар даврони Истиқлол ба марҳилаи сифатан нав ворид шуд. Таҳқиқот нишон дод, ки раванди тақмили фонд ба таври мақсаднок ва мутобиқ ба қонунгузориҳои амалкунанда, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи осорхонаҳо ва фонди осорхонаҳо” ва Оинномаи ОМТ тавассути Комиссияи фондию харид, ки аз мутахассисони соҳавӣ иборат аст, амалӣ гардидааст.

Фарқияти муҳим миёни фаъолияти осорхонавӣ дар даврони Шуравӣ ва давраи истиқлол дар шеваи воридоти сиккаҳо ба фонд зоҳир

мегардад. Дар замони шӯравӣ воридот асосан бе хулосаи илмӣ мутахассис сурат мегирифт, ҳол он ки дар давраи Истиқлол ин раванд танҳо бо хулосаи экспертизаи илмӣ иҷозат дода мешавад. Дар натиҷа, агар дар давраи шуравӣ (1934-1991) ба фонди ОМТ ҳамагӣ беш аз 50 адад сиккаи қадим ва ибтидои асрҳои миёна ворид шуда бошад, пас, дар давраи Истиқлол (ба хусус солҳои 2001-2024) ин шумора ба 2157 адад расидааст [7-М].

Комиссияи фондию харид, ба ғайр аз ворид намудани осори таърихӣ ба фонд, инчунин, 252 сиккаи қадимро ҳамчун тухфаи бебозгашт ба коллексияи нумизмати Осорхонаи миллии Тоҷикистон ворид кардааст. Ин дастовардҳо, дар баробари беҳтар гардидани заминаҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодии фаъолияти осорхона, бо дастгирии бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон амалӣ гардидаанд. Аз ҷумла, бо ташаббуси Сарвари давлат соли 2013 дар ошёнаи дуҷуми Осорхонаи миллии тоҷикони махсуси нумизматӣ таъсис дода шуд, ки барои пешниҳоди мураттабу илмӣ сиккаҳо ба ҷомеа ва муҳаққиқон имконияти нав фароҳам овард.

Фаъолияти муназзами Комиссияи фондию харид дар тақмили босамар ва илмӣ фонди нумизмати кишвар нақши калидӣ бозида, ба ҳифзи мероси фарҳангии миллӣ ва рушди илми сиккашиносӣ дар Тоҷикистон мусоидат кардааст [14-М].

Аз соли 2014, Осорхонаи миллии Тоҷикистон ташаббуси баргузори экспедитсияҳои мустақили бостоншиносиро ба роҳ монд, ки дар рушди илмӣ нумизматика ва ғанигардонии фонди сиккаҳо саҳми муассир гузошт. Пеш аз ин сол, чунин фаъолият дар доираи осорхона анҷом намешуд. Зери роҳбарии А.Қ. Шарифзода, кормандони осорхона дар як қатор ёдгориҳои муҳимми таърихӣ, аз қабилӣ Ҳалқачар, Сайёд, Ғаравқалъа ва Чимқурғон, қовишҳои бостоншиносӣ гузаронида, дар натиҷа 394 сиккаи қадимро ҷамъоварӣ намуданд.

Аҳаммияти илмӣ ин сиккаҳо дар он ифода меёбад, ки онҳо аз қабатҳои муайяни маданияти ёдгориҳо дар муҳити илмӣ-бостоншиносӣ

ёфт шудаанд ва ҳамчун сарчашмаҳои боэътимоди таърихӣ хизмат мекунанд. Ин сиккаҳо имконият медиҳанд, ки:

- муҳити аслии пайдоиш ва замони хронологии ёдгори дақиқ муайян карда шавад;
- равандҳои сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар минтақа бо таъия ба далелҳои илмӣ таҳқиқ гарданд;
- мансубияти дигари осори ёфтшуда, ба монанди сафол, металл ва ашёи рӯзгор дақиқ карда шавад;
- сатҳи ҳунару санъати давра, аз ҷумла маъдангудозӣ ва услубҳои тасвиру навиштаҳо, арзёбӣ шаванд [5-М];

Муҳимтарин натиҷаи илмии ин кӯшишҳо дар он зоҳир мешавад, ки минтақаи Вахш ҳамчун як маркази муҳими иқтисодӣ, тиҷоратӣ ва сикказанӣ дар фазои таърихии Осиёи Миёна шиносӣ гардид. Сиккаҳои кашфшуда, ки ба давраҳои Ҳахоманишӣ, Юнонӣ-Мақдунӣ, Юнонӣ-Бохтарӣ, Кушонӣ ва Сосонӣ мансуб мебошанд, ба таври возеҳ аз омезиши фарҳангӣ ва давомнокии таърихии муомилоти пулӣ дар минтақа шаҳодат медиҳанд. Ба вижа, ёфт шудани сиккаҳои камназири шохони маъруф, аз қабилҳои Панталеон, Кучула Кадфиз ва Вима Такту, арзиши илмии ин кашфиётҳо боз ҳам афзун месозад [4-М].

Дар маҷмӯъ, шумораи сиккаҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёна, ки аз соли 1934 то 2025 ба фонди ОМТ ворид шудаанд, ба 2780 адад мерасад. Аз ин шумора, 2498 адад сикка дар давоми солҳои 2008-2020 ҷамъоварӣ шудаанд, ки ин давраро онро беҳтарин давраи рушди нумизматикаи осорхонавӣ дар Тоҷикистон гардондааст.

Экспедитсияҳои бостоншиносии мустақили ОМТ на танҳо ба тақмили хазинаи нумизматикӣ мусоидат намуданд, балки барои омӯзиши равандҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии аҳди қадим дар Осиёи Миёна асоси боэътимоди илмӣ фароҳам оварданд. Ин раванд дар даврони Истиқлолият ҳамчун яке аз самтҳои стратегии илми таърих ва осорхонашиносӣ дар Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Дар заминаи таҳқиқоти бостоншиносӣ ва сиккашиносии даҳсолаҳои охир, хусусан кашфи сиккаҳои ҳахоманишӣ ва юнонӣ аз ҷануби Тоҷикистон, зарурати бознигарии назарияҳои қаблии нумизматикӣ пеш омадааст. Пеш аз ҳама, хулосаи сиккашиносони шуравӣ Е. Зеймал ва Э. Ртвеладзе, ки муомилоти пулиро дар Осиёи Миёна ба асри III пеш аз милод марбут медонистанд, имрӯз бо кашфиётҳои нав зери шубҳа қарор мегирад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки муомилоти ибтидоии пулӣ дар сарзамини Бохтар ҳанӯз дар асри VI пеш аз милод, дар давраи Ҳахоманишиён, ба миён омада буд. Далелҳои қавӣ барои ин хулоса кашфи сиккаи лидиягӣ-кретӣ аз Кӯлоб ва сиккаҳои ҳахоманишӣ аз Тоҷикистон ва Туркманистон мебошанд [11-М]. Ин сиккаҳо танҳо ҳамчун "ганҷ" нигоҳдорӣ нашудаанд, балки дар муомилоти тижоратӣ низ истифода гаштаанд.

Бар замми ин, маъмул шудани сиккаҳои Искандари Мақдунӣ, Селевкиён ва Юнону Бохтариён дар Бохтари шимолӣ собит менамояд, ки муомилоти пулии минтақаи мазкур пеш аз ишғоли юнониён ташаққули ёфта буд. Ин хулоса бо гуфтаҳои соли 1898-и академик А.А. Семёнов пурра мувофиқат мекунад.

Дар асоси таҳлилҳои боло, хулосаи асосии зерфасл чунин аст:

- муомилоти пулии Осиёи Миёна барвақтар, дар аҳди шоханшоҳии Дорой I (530–522 п. м.), оғоз гардида, дар аввал тавассути сиккаҳои воридотӣ амалӣ мешуд;

- юнониён на ҳамчун асосгузори муомилоти пулӣ, балки ҳамчун рушддиҳандагони он баъд аз забти минтақа сахм гузоштанд;

- шаҳрҳои шимоли Бохтар, пеш аз Искандар, бо фарҳанги баланди шаҳрдорӣ ва низоми тижоратии худ сиккаҳоро қабул ва истифода мекарданд;

- муомилоти ибтидоии пулии ин давра бештар ба сиккаҳои хориҷӣ, хусусан сиккаҳои зарбшуда дар сарзаминҳои Лидия, Ҳахоманишиҳо ва Юнон таъяс дошт;

- зарурати таҳқиқи нав ва таҳрири назарияҳои классикӣ дар илми сиккашиносии Осиёи Миёна ба миён омадааст;

- дар замони давлати Юнонӣ-Бохтарӣ (асрҳои III–II пеш аз милод), сикказанӣ ва муомилоти пулии минтақа ба сатҳи наवे расид, ки он ба ташаккули низоми устувори иқтисодии минтақа мусоидат намуд. Шумораи зиёди сиккаҳои аз ҳудуди Тоҷикистон, махсусан аз минтақаҳои Қубодиён, Кӯлоб, Шаҳринав, Ваҳдат ва Данғара ёфтшуда шаҳодат медиҳанд, ки минтақаи шимоли Бохтар маркази муҳимми муомилоти пулӣ ва фаъолияти зарробхонаҳо дар давраи Юнону Бохтар будааст;

- маълум мешавад, ки сикказанӣ дар замони Диодоти I аллакай рушду нумӯи зиёд дошт ва гуногунрангии воҳидҳои пулии мисии ӯ нишонгари ҷараёни васеи савдо ва муомилоти молӣ буд. Махсусан, сиккаҳои Евтидеми I дар байни тамоми сиккаҳои Юнону Бохтар бештар ёфт шудаанд, 49 аз 58 адад сиккаи ҷамъоваришуда дар ОМТ ба ӯ мансуб буда, ҳама якнамудаанд. Ин нишон медиҳад, ки сиккаҳои Евтидеми I дар минтақаи васеи Осиёи Миёна, Ҳиндустон ва Афғонистон дар муомилот қарор доштанд [6-М];

- бо вучуди ин, на танҳо тетрадрахмаҳо, балки зарби халк ва обол низ ба таври густурда инкишоф ёфтааст, ки бозгӯкунандаи такмили сатҳи иқтисодиёт ва талабот ба сиккаҳои хурдтар барои муомилоти харрӯза мебошад. Дар ҳамин замина, зарробхонаи марказии Бохтар аз номи шоҳони мухталиф сиккаҳои тиллоӣ, нуқрагӣ ва мисӣ мебаровард;

- миқдори зиёди сиккаҳо, ки дар ду соҳили дарёи Амударё, хусусан дар Таҳти Сангин, Узундара, Ойхонум пайдо шудаанд, далолат бар савдои фаъоли дохилиминтақавӣ ва рушди иқтисоди ватанӣ доранд. Ҳамзамон, сиккаҳои камёфт ва махсуси пайравони Евкратид ва Ҳелиокл низ дар Тоҷикистон нисбат ба дигар кишварҳои Осиёи Миёна бештар пайдо шудаанд;

- таҳлили сохтори сийёсӣ нишон медиҳад, ки давлати Юнонӣ-Бохтарӣ танҳо дар давраи шоҳони Диодот I, Диодот II ва Евтидем I мутамарказ буд. Аз замони Деметрий, бо болоравии неруҳои марказгурез,

шоҳигарии Юнону Бохтар ба якчанд воҳидҳои сиёсии алоҳида тақсим шуд. Маҳз сиккаҳои бо номи шоҳони хурде чун Евтидем II, Антимак, Панталеон, Агафокл ва Ҳелиокл, ки онҳо дар дигар сарчашмаҳо ёд нашудаанд, дар сарчашмаҳои хаттӣ ба таври расмӣ сабт нашудаанд, имкони шиносоии ин ҳокимонро ба олимони фароҳам овардааст [6-М];

- сикказанӣ дар давраи Юнону Бохтар на танҳо воситаи муҳими муомилоти иқтисодӣ, балки абзори муҳими ҳимоя ва ифодаи ҳувиати сиёсӣ ва шиносоии шоҳон ба ҳисоб мерафт. Таҳлили сиккаҳои аз ҳудуди Тоҷикистони имрӯз ҷамъоваришуда, нишон медиҳад, ки минтақа нақши марказиро дар низоми иқтисодӣ ва сиёсати шоҳигарии Юнону Бохтар бозидааст. Сиккаҳои ин давра ба унвони сарчашмаҳои бозғатимоди таърихӣ барои омӯзиши ҷанбаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Осиёи Миёна арзишманд мебошанд;

- сиккаҳои давлати Кушонӣён, ки шумораашон дар фонди ОМТ ба 2551 адад мерасад, гувоҳи равшани марҳилаи авҷи сикказанӣ ва муомилоти пулии Бохтари Шимолӣ дар аҳди қадим мебошанд. Аз ин теъдод, 1962 адад сиккаи аслии шоҳони кушонӣ ва 589 адад сиккаи мансуб ба се шоҳи барҷаста - Ҳувишка, Канишка III ва Васудева мебошанд. Яке аз вижагиҳои муҳими ин коллексия маълум будани макони пайдоиши аксарияти сиккаҳост: беш аз 350 адад онҳо натиҷаи бевоситаи кӯишҳои бостоншиносии ОМТ дар ёдгориҳои археологӣ Чимқурғон, Ғаравқалъа, Ҳалқачар ва Сайёд мебошанд;

- бозёфти 795 сиккаи Канишкаи Бузург, ки асосан ба асри II милодӣ мансубанд, далели онанд, ки ин давра авҷи сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар водии Вахш будааст;

- маълумоти нумизматӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки Кушонӣён дар оғози ҳукмронии худ ба суннатҳои сикказании шоҳони Юнону Бохтар, махсусан Евкратид ва Ҳелиокл, пайравӣ мекарданд. Сиккаҳои Ҳерай, ки дар Тоҷикистон васеъ паҳн шудаанд, нахустин намунаи сиккаҳои кушонӣ бо тасвири ҳуди шоҳ мебошанд. Баъд аз Ҳерай, зарби сиккаҳои нуқрагӣ коҳиш ёфта, диққати ҳукумат бештар ба сиккаҳои тиллоӣ ва

муомилоти байналмилалӣ, бахусус бо Ҳиндустон, равона мегардад. Канишкаи Бузург дар баробари ислоҳоти молиявӣ, сикказани тиллоиро роҳандозӣ намуда, низоми пулии давлатро ба сатҳи сифатан нав баровард;

- хусусияти фарқкунандаи сиккаҳои кушонӣ гуногунрангии мазҳабӣ ва фарҳангии тасвирҳои эзадон мебошад. Дар ин сиккаҳо намодҳои динҳои зардуштӣ, буддоӣ ва ҷунонӣ, аз ҷумла Нана, Атшо, Мао, Митро, Шива, Буддо, Ардохшо, Фарро ва дигарон таҷассум ёфтаанд. Ин ҳолат гувоҳи таҳаммулпазирии мазҳабӣ ва сиёсати фарогири динии шоҳони кушонист;

- шоҳон дар сиккаҳо бо симои ориёӣ, сару либоси хос ва тоҷ тасвир шудаанд. Аз ҷиҳати забон ва навиштаҷот, сиккаҳои кушонӣ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: бо хатти бохтарӣ (греко-бактрӣ) ва хатти кхароштӣ (браҳмӣ), ки мутаносибан дар минтақаҳои шимоли Бохтар ва Ҳиндукуш истифода мешуданд. Ин ҳолат аз шинохти дугонаи ҷуғрофӣ ва сиёсати фарогири Кушониён дарак медиҳад;

- сикказанӣ дар аҳди Кушониён дар Бохтари Шимолӣ ба як низоми муназзам ва густурда табдил ёфта, пояи муҳимми равандҳои иқтисодиву тиҷоратии минтақа гардид. Таҳлили коллексияи сиккаҳои ОМТ нишон медиҳад, ки водии Вахш, яке аз марказҳои калидии сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар аҳди Кушониён будааст. Сиккаҳои кушонӣ сарчашмаи бозғатимоди илмӣ барои омӯзиши таърих, иқтисод, фарҳанг, дин ва забоншиносии минтақа мебошанд ва арзиши баланди илмӣ ва фарҳангӣ доранд;

Дар охири асри III ва аввали асри IV мелодӣ, бо заиф гардидани қудрати сиёсӣ ва сипас пошхӯрии давлати Кушониён, дар қаламрави Тахористони шимолӣ навъҳои нави сиккаҳо ба муомилоти маҳаллӣ роҳ ёфтанд. Аз ҷумла, сиккаҳои бо номи “кушонӣ-сосонӣ” ва “сосонӣ-кушонӣ” ба низоми гардиши пулӣ ворид гардиданд. Сосониён, бо ҳадафи нигоҳ доштани назму суботи сиёсиву иқтисодӣ дар ҳудудҳои собиқи Кушониён, ба таъйини ҳокимони маҳаллӣ бо унвони

“Кушоншоҳ” иқдом намуданд. Ин шоҳони маҳаллӣ сиккаҳое зарб намуданд, ки унсурҳои тасвирӣ ва услубии ҳарду давлат - Кушониён ва Сосониёнро дар бар мегирифтанд [16-М].

Дар фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон зиёда аз 50 намунаи чунин сиккаҳо ҳифз шудаанд, ки ба давраҳои ҳукмронии шоҳони маъруфи сосонӣ - Ҳурмузд I, Шопур II, Пирӯз I ва Пирӯзи II тааллуқ доранд. Аксари ин сиккаҳо аз маҳалҳои гуногуни бостоншиносии ҷануби Тоҷикистон дарёфт шудаанд ва далели равшан оид ба муомилоти пуливу иқтисодии минтақа дар асрҳои III-V мелодӣ мебошанд.

Сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ-кушонӣ аз рӯйи тарҳ, тарзи зарб ва мазмун бо ҳамдигар тафовут доранд. Онҳо бо истифода аз металлҳои гуногун-тилло, нуқра ва мис дар зарробхонаҳои муҳимми минтақа, аз ҷумла Балх ва Марв, истеҳсол мешуданд. Хусусияти ҷолиб дар сиккаҳои гуруҳи сеюм шабоҳати онҳо ба сиккаҳои Васудева ва истифодаи хатти бохтарӣ мебошад, ки эҳтимолан барои паҳн кардани иттилоот бо забони порсии миёна истифода мешуданд. Тасвирҳои шоҳон, оташдон ва эзадҳои зардуштӣ дар ин сиккаҳо мавҷуданд, ки ба таври возеҳ аз таъсири фарҳанги динии сосонӣ шаҳодат медиҳанд.

Дар давраи ҳукмронии шоҳони Сосонӣ, аз ҷумла Ардашери Бобакон, Шопури I ва Пирӯз I сиккаҳои дорои тасвирҳои нимтанаи шоҳон бо тоҷҳои инфиродӣ, оташдон ва рамзҳои мазҳабӣ мавриди зарб қарор гирифтанд. Аз асри V сар карда, дар аксари сиккаҳо соли ҳукмронӣ ва номи зарробхона низ қайд мешуд, ки барои омӯзиши хронология ва ҷуғрофиёи сикказанӣ аҳаммияти хоса дорад [16-М].

Кашфи ганчинаҳои сиккаҳои сосонӣ дар шаҳрҳои Душанбе (соли 1950) ва ноҳияи Чайхун (соли 2014) ба сифати сарчашмаҳои нодири таърихӣ, иттилооти арзишманд доир ба равандҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии давра ироа менамояд. Ин ганчинаҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар ин давра муомилоти пулии маҳаллӣ бо истифодаи драҳмаҳои сосонӣ ва шоҳаҳои маҳаллии он бо хатти бохтарӣ ва забонҳои маҳаллӣ амалӣ мешуд. Ҳамчунин, пайдоиши сиккаҳои шикаста ва сиккапораҳо дар ин

ганчинаҳо далели истифодаи васеи чунин шаклҳои муомилотӣ дар иқтисоди рӯзмарраи аҳолии маҳаллӣ мебошад [1-M].

Маълумоти нумизматӣ ва таҳқиқоти охир нишон медиҳанд, ки пас аз пошхӯрии давлати Кушониён, дар асри VI, тахти таъсири сиёсӣ иқтисодии Сосониён ва тибқи шароити маҳаллӣ, ҳокимони минтақаҳо аз ҷумла дар водии Вахш ва шаҳри Тирмиз ба зарби сиккаҳо бо хатт ва номҳои маҳаллӣ шуруъ намуданд. Дар байни онҳо сиккаҳое бо забони суғдӣ ва хатти бохтарӣ мавҷуданд, ки нишонаи равшани омезиши анъанаҳои маҳаллӣ бо таъсири фарҳангии Сосониён мебошад.

Сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ-кушонӣ, аз ҷиҳати илми нумизматикӣ, сарчашмаҳои муътамад ва муҳим барои таҳқиқи муомилоти пулӣ, равандҳои сиёсӣ иқтисодӣ ва фазои фарҳангии минтақаи Тахористони шимолӣ дар асрҳои III–VI мелодӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо равшанкунандаи марҳалаи гузариш аз низоми Кушониён ба сохтори Сосониён ва шаклгирии шаклҳои нави ҳокимияти маҳалливу марказӣ мебошанд.

2. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

- барои таҳлили таърихи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ тавассути омӯзиши сиккаҳо, ки ҳамчун сарчашмаи муҳим дар ҳар давраи таърихи Тоҷикистон хидмат мекунанд;
- муассисаҳое, ки вазифаи ҳифзи мероси таърихи кишварро ба ӯҳда доранд, метавонанд ин таҳқиқотро барои бехтар кардани муаррифӣ ва намоишгоҳҳои осорхона истифода баранд;
- пажӯҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ва дигар марказҳо, ки барои таҳқиқоти амиқ дар соҳаи таърих ва фарҳанг машғуланд;
- барои донишҷӯён ва аспирантон, ки дар соҳаи таърих ва бостоншиносӣ таҳсил мекунанд;

- ба донишҷӯёне, ки дар соҳаҳои таърих, бостоншиносӣ ва фарҳанг таҳқиқот мебаранд, ба онҳо барои рушди дониш ва рушди методологияи таҳқиқотӣ дар соҳа кӯмак хоҳад кард;
- барои афзудани дониш ба шахсоне, ки ба ҷамъоварии сиккаҳои қадим ва арзиши таърихӣ онҳо таваҷҷӯҳ доранд;
- барои нашр кардани натиҷаҳои кори илмӣ ва паҳн кардани онҳо дар муҳити илмӣ кишвар ва хориҷ;
- барои истифодаи ин таҳқиқот дар барномаҳои ҳифзи мероси таърихӣ ва фарҳангӣ;
- барои истифодаи натиҷаҳои таҳқиқот барои тарғиб ва муаррифии таърихи Тоҷикистон ва ҷалби таваҷҷӯҳи ҷомеа ба омӯзиши мероси фарҳангӣ;

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

Сарчашмаҳо

1. Авасто. Тоҷнома [Матн]: силсилаи “Тоҷикон дар масири таърих”. /Таҳиягарон: Б. Ғафтор, М. Ҳотам, М. Диловар. – Душанбе, 2014. – 784 с.
2. Арриан. Поход Александра / Арриан // Изд-во Академии Наук СССР, Москва-Ленинград: 1962. – 382 с.
3. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре. – Москва. Изд-во МГУ, 1993. – 464 с.
4. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В 2-х тт. – Том 2. – Москва: Наука, 1994. – 674 с.

Адабиёт бо забони тоҷикӣ ва русӣ

5. Абдуллаев, А. Отчет о работе в Яванской долине в 1979 [Текст] /А. Абдуллаев //АРТ, Вып. XIX. – Душанбе: Дониш,1986. – С.136-146.
6. Абдуллаев, А. Отчет о работе Яванского археологического отряда в 1978 [Текст] /А. Абдуллаев //АРТ, Вып. XVIII. – Душанбе: Дониш,1984. – С.88-101.
7. Абдуллаев, А. Раскопки в Яванской долине в 1975 г [Текст] /А. Абдуллаев // АРТ, Вып. XV. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.88-95
8. Абдуллоев, А. Разведки и раскопки в Яванском районе в 1976 г. [Текст] /А. Абдуллаев //АРТ, Вып. XVI. – Душанбе: Дониш,1982. – С. 54-65
9. Бартольд, В.В. Неизданный саманидский фельсь // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. – С.-Петербургъ, Т. IX, 1896. – С. 059 – 060.
10. Беленицкий А.М. Клад серебряных монет из Пенджикента / А. М. Беленицкий // ЭВ, XVII. М.– Л., 1966.– С. 92-100.
11. Беленицкий, А.М. Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г. / А. М. Беленицкий // МИА, 15. М. – Ленинград, 1950. – С.140-146.

12. Бобоев, У. Находки из Чим-Кургана [Текст]: археологические открытия 1978 года / У. Бобоев. – Москва: Наука, 1979. – С. 573-574.
13. Бобоев, У. Раскопки Чимкургона [Текст]: археологические открытия 1977 года / У. Бобоев. – Москва: Наука, 1978. – С. 471-472.
14. Бобоев, У. Уникальные находки из Чим-Кургана [Текст]: Археологические открытия 1980 года / У. Бобоев. – Москва: Наука, 1980. – С. 35-64.
15. Бобомуллоев, М. Ф. Ёдгории Алмосӣ [Матн] / М. Ф. Бобомуллоев // Мероси Шарқ. – Душанбе: Мехроҷ Граф, 2023. – №1 (3). – С. 30-35.
16. Боғбедӣ, Ҳ.Р. Сиккаҳои Эрон дар давраи исломӣ [Матн]: аз оғоз то баромадӣ Салҷуқиён / Ҳ. Р. Боғбедӣ. – Техрон, 1393. – 745 с.
17. Боровкова, Л.А. Кушанское царство [Текст]: по древним китайским источникам / Л. А. Боровкова. – Москва: Институт востоковедения, 2005. – 315 с.
18. Вайнберг, Б.И. Монеты из раскопок Дильберджина II древняя Бактрия [Текст]: материалы Советскоафганской археологической экспедиции 3. / Б.И. Вайнберг., И.Т. Кругликова. – Москва, 1984 – 127 с.
19. Гафуров, Б. Тоҷикон [Матн]: таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б. Гафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020 – 976 с.
20. Гафуров, Б.Г. Таджики [Текст]: древнейшая, древняя и средневековая история / Б.Г. Гафуров. – Москва, 1972. – 657 с.
21. Геродот. История [Текст]: перевод и примечания [Текст] / Г.А. Стратановского. – Ленинград, 1972. – 600 с.
22. Горин А.Н. Парфянские монеты Кампыртепа / А.Н. Горин // Scripta antiqua. Том. 3. – Москва, 2013. – С. 302-329
23. Горин, А.Н. Каталог монет крепости Узундара [Текст] / А.Н. Горин., Н.Д. Двуреченская. – Ташкент: SAN'AT, 2018. – 175 с.

24. Давидович, Е.А. Монетные находки на территории Таджикистана в 1953 [Текст] / Е. А. Давидович // доклады АН Тадж. ССР. – Сталинобод. – 1954. – Вып. II. – С.69 -79.
25. Давидович, Е.А. Клад древних и средневековых монет Таджикистана [Текст] / Е. А. Давидович. – Москва: Наука. – 1979. – 462 с.
26. Давидович, Е. А. Монетные находки на территории Таджикистана в 1954 [Текст] / Е.А. Давидович // доклады АН Тадж. ССР. – Сталинобод. – 1956. – Вып. II. – С.95-103.
27. Давидович, Е.А. О работах Гиссарского отряда в 1955 [Текст] / Е. А. Давидович // доклады АН Тадж. ССР. Сталинобод. – 1956. – С.75-86.
28. Давидович, Е.А. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1955 [Текст] / Е.А. Давидович // доклады АН Тадж. ССР. – Сталинобод, 1955. – Вып. III. – С.113-121.
29. Давидович, Е.А. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1956 [Текст] / Е.А. Давидович // доклады АН Тадж. ССР. – Сталинобод, 1959. – Вып. IV. – С.171-179.
30. Давидович, Е.А. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1957 [Текст] / Е. А. Давидович // Доклады АН Тадж. ССР. – Сталинобод, 1959. – Вып. V. – С.153-161.
31. Давидович, Е.А. Первый клад тетрадрахм кушана “Герая” [Текст] / Е.А. Давидович. – Сталинобод, 1976. – № 4. – С.56-78.
32. Довудӣ, Д, Шарифзода, А. Шаҳраки кушони Сайёд 2. [Матн] /Д. Довудӣ, А. Шарифзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2019. – 220 с.
33. Довудӣ, Д, Ҳафриёти бостоншиносии Сайёд ноҳияи А. Чомӣ дар соли 2016 [Матн] / Д. Довудӣ, А. Шарифзода, Ф. Сафоев, М. Сафоев, А. Қайюмзода, З. Назаров // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф, № 2, 2017. – С.50-69.
34. Довудӣ, Д. Монетные клады Таджикистана [Текст] /Д. Довудӣ. – Душанбе: Дониш, 2009. – 409 с.

35. Довудӣ, Д. Бухархудатские, сасанидские и омейядские дирхамы Таджикистана [Текст] / Д. Довудӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 172 с.
36. Довудӣ, Д. Денежное обращение древнего и средневекового Хатлона (V в. до н. э. – нач. XX в. н. э.) [Текст] / Д. Довудӣ. – Душанбе: Дониш, 2006. – 346 с.
37. Довудӣ, Д. Древние и средневековые монеты Дангары [Текст] / Д. Довудӣ. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 119 с.
38. Довудӣ, Д. Зеймал, Е.В. Раннесредневековые монеты [Текст] / Д. Довудӣ, Е. В. Зеймал // Древности Таджикистана. Каталог выставки. Душанбе, 1985. – С. 250-258.
39. Довудӣ, Д. К периодизации денежного обращения северного Тохаристана в позднекушанском и послекушанском периоде [Текст] / Д. Довудӣ // Известия ООН АН РТ. – Душанбе, 2003. – № 2. – С. 31-37.
40. Довудӣ, Д. Клад золотых монет из Газималика [Текст] / Д. Довудӣ. // Мероси ниёгон. – 1999. – № 4. – С. 88-90.
41. Довудӣ, Д. Клад кушанских монет из Вахшской долины [Текст] / Д. Довудӣ., А. Шарифзода. – Душанбе: Национальный музей Таджикистана им. К. Бехзод, 2010. – 90 с.
42. Довудӣ, Д. Монетные находки в Таджикистане [Текст] / Д. Довудӣ // АРТ. 1976 г. – Душанбе: Дониш, 1982. – Вып. XVI. – С.185-193.
43. Довудӣ, Д. Монетные находки в Таджикистане в 1980 – 1985 гг. [Текст] / Д. Довудӣ // АРТ. 1985 г. – Душанбе: Дониш, 1994. – Вып. XXV. – С.244-262.
44. Довудӣ, Д. Монетные находки в Таджикистане в 1987 г. [Текст] / Д. Довудӣ // АРТ. 2008 г. – Душанбе: Дониш, 2010. – Вып. XXXIV. – С.332-345.
45. Довудӣ, Д. Монетные находки в Таджикистане в 1988 г. [Текст] / Д. Довудӣ // АРТ. – Душанбе: Дониш, 2004. – Вып. XXIX. – С.369-377.

46. Довудӣ, Д. Монетные находки в Таджикистане в 1994 – 2000 годах [Текст] / Д. Довудӣ // АРТ. – Душанбе: Дониш, 2003. – Вып. XXVIII. – С.287-307.
47. Довудӣ, Д. Монетные находки на Тахти Сангине и их научное значение [Текст] / Д. Довудӣ // Муаррих. – Душанбе, 2021. – №4 (28). – С.95-105
48. Довудӣ, Д. Новые монетные находки на территории Таджикской ССР. [Текст] / Д. Довудӣ // АРТ. 1975 г. – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып. XV. – С.200-209.
49. Довудӣ, Д. Политическая и религиозная символика на древних и средневековых монетах [Текст] / Д. Довудӣ // Мероси Ниёгон. – Душанбе, 1998. – №3. – С.52-56.
50. Довудӣ, Д. Рушди сиккашиносӣ дар Тоҷикистон дар давраи истиқлолият / Д. Довудӣ // Пайёми ДДОТ. – Душанбе, 2021. – №5 (94). – С.274-280.
51. Довудӣ, Д. Сиккаи нодири Ҳахоманишӣ аз Ёвон [Матн] / Д. Довудӣ // Мероси Ниёгон. – Душанбе: Кайҳон, 2018. – № 20. – С.35-36.
52. Довудӣ, Д. Сиккаҳои кӯшонӣ аз Душанбеи қадим [Текст] / Д. Довудӣ // Паёми Душанбе, 20. 01. 1990.
53. Довудӣ, Д. Сиккаҳои Тахти Сангин ва аҳамияти илмӣ онҳо [Матн] / Д. Довудӣ // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф., 2022. – №1 (6). – С.28-38.
54. Довудӣ, Д. Сиккаҳои Ҳисори Шодмон [Матн] / Д. Довудӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2015. – 128 с.
55. Довудӣ, Д. Худжандский клад (15 – нач. 16 в.в.) / Д. Довудӣ. – Душанбе: Дониш, 1998. – 114 с.
56. Довудӣ, Д. Ҳафрии Осорхонаи миллии Тоҷикистон дар бостоншаҳри Чимқурғон дар соли 2015 [Матн] / Д. Довудӣ // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – №2. – С. 39-49.

57. Довудӣ, Д. Шахраки бостонии Миси Айнак [Матн] / Д. Довудӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 256 с.
58. Довудӣ, Д. Шахраки кушони Сайёд [Матн] / Д. Довудӣ., А. Шарифзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 112 с.
59. Довутов, Д. Драхма Селевка с городища Шахри Мунк [Текст]: Нумизматика Центральной Азии II. – Ташкент, 1997. – С. 5-8.
60. Довутов, Д. Каким Богам поклонялись кушанские цари? [Текст] / Д. Довутов // Мероси Ниёгон. – Душанбе: Шарки Озод, №2, 1995. – С. 30-32.
61. Довутов, Д. К датировке городища Пенджикент по нумизматическим данным (1965-1974 гг.) / Д. Довутов // Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана (Тезисы Всесоюзной научной конференции в г. Пенджикенте Таджикской ССР 26 – 31 августа 1977 г.). – Душанбе, 1977. – С. 61-62.
62. Довудӣ, Д. Развитие нумизматике в Таджикистане [Текст] / Д. Довудӣ // Сообщение Национального музея Таджикистана. – Душанбе: ЭР-граф, №1, 2014. – С. 104-126.
63. Забелина, Н.Н. Обзор древнейших монет из коллекций Республиканского историко-краеведческого музея Таджикской ССР. [Текст] / Н.Н. Забелина // Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Таджикской ССР. Археология. – Сталинабад. – 1952. – Вып. I. – С. 73-85.
64. Зеймал, Т.И. Античное поселение в урочище Халкаджар [Текст] / Т. И. Зеймал // АРТ. 1958гг. – Душанбе: Дониш, 1961. – Вып. VII. – С. 59-66.
65. Зеймал, Е.В. Греко-Бактрия. Парфия (III-II вв. до н. э.) // История таджикского народа [Текст]: древнейшая и древняя история / Е.В. Зеймал. ответственный редактор Р.М. Масов. – Душанбе: Суруш, 1998. – Том 1. – 751 с.

66. Зеймал, Е.В. Амударьинский клад [Текст] / Зеймал Е.В. каталог выставки / Гос. Эрмитаж, Британский музей; авт. вступ. ст. и сост. – Ленинград, Ленинградское отделение: Искусство, 1979. – 96 с.
67. Зеймал, Е.В. Древние и раннесредневековые монеты из Южного Таджикистана [Текст] / Е.В. Зеймал // Шедевры древнего искусства и культуры Таджикистана. Материалы Южно-Таджикистанской археологической экспедиции. – Москва, 1983. – С. 69-79.
68. Зеймал, Е.В. Древние монеты Таджикистана [Текст] / Е. В. Зеймал. – Душанбе: Дониш, 1983. – 344 с.
69. Зеймал, Е.В. Еще раз о месте находки Амударьинского клада [Текст] / Е. В. Зеймал // Изв. Отдел. общественных наук АН Таджикской ССР. – Душанбе. – 1962. – Вып.1(28). – С.192-214.
70. Зеймал, Е.В. Из истории коллекции древних среднеазиатских монет в музейных собраниях Узбекистана [Текст] / Е.В. Зеймал // Нумизматика Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 7-16.
71. Зеймал, Е.В. Клад римских денариев из Таджикистана [Текст] / Е. В. Зеймал // Нумизматика и эпиграфика. – Москва, 1962. – Вып. III. – С.141-146.
72. Зеймал, Е.В. Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и этнографии АН Таджикской ССР / Е. В. Зеймал // ИООН АН Тадж. ССР. Сталинобод. – 1960. – Вып. I. (22). – С. 115-128.
73. Зеймал, Е.В. Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и этнографии АН Таджикской ССР [Текст] / Е.В. Зеймал // ИООН АН Тадж. ССР. Сталинабад: 1960. – Вып. I (22). – С. 115-128.
74. Зеймал, Е.В. Монеты Великих Кушан в Государственном Эрмитаже [Текст] / Е.В. Зеймал // ТГЭ. [Т.] IX. – Ленинград, 1967. – С. 55-86.

75. Зеймал, Е.В. Откуда пришли юэчжи? [Текст] / Е.В. Зеймал // Эрмитажные чтения 1986-1994 годов памяти В.Г. Луконина (21.I.1932-10.IX.1984). – Москва, 1995. – С. 92-97.
76. Зеймал, Е.В. Проблема кушанского пантеона. Культура Востока: проблемы и памятники [Текст] / Е.В. Зеймал // Краткое изложение докладов, посвященных памяти В.Г. Луконина (21.I.1932-10.IX.1984). 21-25 января 1992 г. – Москва, 1992. – С. 60-67.
77. Зеймал, Е.В. Проблема кушанской хронологии и монеты [Текст] / Е.В. Зеймал // Тез. докл. юбилейной науч. сессии Государственного Эрмитажа. 1764-1964. – Ленинград, 1964. – С. 40-46.
78. Зеймал, Е.В. Раскопки в окрестностях Шахринау [Текст] / Е. В. Зеймал // АРТ. 1977 г. – Душанбе: Дониш, 1983. – Вып. XVII. – С.80-86.
79. Зеймал, Е.В., Тетрадрахма Деметрия из долины Заравшана [Текст] / Е. В. Зеймал, Г. Вафаев // Общественные науки в Узбекистане – 1982. – С. 38-42
80. Зограф, А.Н. Монеты Герая [Текст] / А. Н. Зограф; Ком-танук УзССР. Узбекистанский ком. по охране и изучению памятников материальной культуры. – Ташкент: Изд-во Ком-та наук УзССР, 1937. – 35 с.
81. Ибодуллозода, А. Инъикоси заробхона дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон [Матн] / А. Ибодуллозода, Ф. Кенчаев // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 188 с.
82. Ибодуллозода, А.И. Шаҳраки кушони Сайёд [Матн] / А.И. Ибодуллозода., Ф.Н. Шоинбеков, Каримдодов, К.М. Сафолов, У.М. Азизов.–Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 120 с.
83. Каримдодзода, М. Саҳми Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ғанӣ гардонидани коллексияи сиккаҳои қадими Осорхонаи миллий [Матн] / М. Каримдодзода // Пешвои миллат ва рушди осорхонаҳо дар Тоҷикистон. –Душанбе, 2024. – С. 159-177.

84. Каримдодов М. Бозёфти сиккаҳои қадим дар ёдгории Ҳалқачар дар соли 2020 [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори МД ОМТ. – Душанбе. – 2022. – №5. – С. 100-104.
85. Каримдодов, М. Ковишҳои бостоншиносӣ ва бозёфти сиккаҳои кушонӣ дар шаҳркадаи Ғаравқалъа [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори ДДХБСТ. – Хучанд, 2021. – №3 (88). – С.28-34.
86. Каримдодов, М. Бозёфти аввалин сиккаи юнонӣ-ҳиндӣ дар Тоҷикистон [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори МД ОМТ. – Душанбе, 2022. – №5. – С.165-166.
87. Каримдодов, М. Бозёфти сиккаҳои кушонӣ дар шаҳраки Сайёд дар соли 2021 [Матн] / М. Каримдодов // Гузориши АМИ ҚТ. – Душанбе, 2021. – №4 (016). – С.43-47
88. Каримдодов, М. Ганҷинаи Кӯлоб [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори Осорхонаи миллий. – Душанбе: Эр-граф, 2022. – С.59-67.
89. Каримдодов, М. Инъикоси сиккаҳои қадим дар толори сиккаҳои МД ОМТ. [Матн] / М. Каримдодов // Муаррих. – Душанбе: Дониш, 2020. – №4 (24). – С.64-74.
90. Каримдодов, М. Коллексияи сиккаҳои мисӣ аз Ҳалқачар [Матн] / М. Каримдодов // Мероси Ниёгон. – Душанбе: Кайҳон. – 2021. – №23. – С.65-69
91. Каримдодов, М. Таҳқиқи ганҷинаи сиккаҳои кушонӣ [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори Осорхонаи миллий. – Душанбе: Эр-граф, 2022. – С.67-74.
92. Каримдодов, М. Ҷамъоварӣ, ҳифз ва муаррифии сиккаҳо дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – № 4. – С.83-87.
93. Каримдодов, М.З. Ганҷинаи Гузари Боло [Матн]: худшиносии миллий дар раванди ҷаҳонишавӣ / М.З. Каримдодов // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 75-

солагии Доншгоҳи миллии Тоҷикистон. ш. Душанбе, 03 октябри соли 2023. – Душанбе: ДМТ, 2023. – С. 417-422.

94. Каримдодов, М.З. Ганчинаи сиккаҳои қадими Осорхонаи миллий [Матн] / М.З Каримдодов., А.А. Шарифзода. – Душанбе: Шинос, 2023. – 204 с.

95. Каримдодов, М.З. Сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ дар Осорхонаи миллий [Матн] / М.З. Каримдодов // Чойгоҳи Сосониён дар таърих ва тамаддуни умумичаҳонӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2024. – С. 237-241.

96. Курбанов, Г.Н., Ниязова, М.И. Каталог Греко-бактрийских монет из фондов бухарского музея [Текст] / Г.Н. Курбанов., М.И. Ниязова. – Бухара, 1989. – 56 с.

97. Курбонов, Г.Н. До мусульманские монеты и клады из коллекции Бухарского государственного музея-заповедника [Текст]: нумизматический обзор / Г.Н. Курбанов., И.Х. Шоев. –Ташкент: Tadqiqot, 2020. – С.299-306.

98. Литвинский, А. Археологические работы в Таджикистане в 1962-1970 г. [Текст]: некоторые итоги и проблемы /А. Литвинский // АРТ. – Москва: Наука, 1973. – Вып X. – С.5-41.

99. Литвинский, Б.А. Работы Южно-Таджикнстанского отряда в 1972 г. [Текст]: памятники Шаартузского района / Б. А. Литвинский // АРТ. 1972 г. – Сталинобод. –1976. – Вып.ХII. – С. 61-84.

100. Литвинский, Б.А. Отчет о работе Южно-Таджикистанской археологической экспедиции 1973 г. [Текст] / Б. А. Литвинский, Т.И. Зеймал, И.Н. Медведская // АРТ. 1973 г. – Душанбе. –1977. – Вып.ХIII. – С. 65-104.

101. Луконин, В.Г. Кушано-сасанидские монеты [Текст] / В.Г. Луконин. –1967. – Вып. XVIII. – С.16-33.

102. Луконин, В.Г. Описание кушано-сасанидской части клада №5 в книга Давидович Е.А. Клады древних и средневековых монет Таджикистана [Текст] / В. Г. Луконин. – Москва 1979. – 462 с.

103. Маликзода, Б. Таърихи сикка [Матн]: давраи ҳахоманишӣ / Б. Маликзода. – Техрон, 1381ҳ.ш. – Ҷ.I. – 196 с.
104. Массон, М.Е. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным [Текст] / М. Е. Массон // Вестник древней истории. – Москва, 1955. – №2 (52). – С. 37-47.
105. Массон, М.Е. Монетные находки, зарегистрированные в Средней Азии за время с 1917 г. по 1927 г./ М.Е. Массон. Известия Средазкомстариса III. – Ташкент, 1928. – 284 с.
106. Массон, М.Е. Неопубликованные монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные до 1947 г. / Массон, М. Е. // Сообщение Таджикского филиала АН СССР.– Сталинабад.–1948.– Вып.6.– С. 52-54.
107. Массон, М.Е. Неопубликованные находки греко-бактрийских монет зарегистрированные на территории Таджикской ССР до 1947 г. [Текст] / М.Е.Массон // Сообщение Таджикского филиала АН СССР. – Сталинабад. – 1948. – Вып.6. – С.42-43
108. Назарзода, С. Этноними “точик” ва забони бохтарӣ [Матн] / С. Назарзода //Мероси Шарқ. – Душанбе: Меҳроҷ Граф, 2023. –№1(3). – С.36-45.
109. Наймарк, А. И. Находки греческих монет в Согдиане. [Текст] / А. И. Наймарк // Нумизматика и эпиграфика XVII. – Ташкент. – 2005. – 132 с.
110. Нуров, Г.З. Формирование и развитие музейного дела в Таджикистане 30-е годы XX – начало XXI вв. [Текст]: автореферат диссертации на соискание учени степени кандидата исторических наук / Г.З. Нуров. – Душанбе, 2011 – . 134 с.
111. Пичикян, И.Р. Культура Бактрии [Текст]: Очерки - ахеменидский и эллинистический периоды / И. Р. Пичикян. – Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы,1991. – 343 с.

112. Пугаченкова, Г.А. Халчаян [Текст]: к проблеме художественной культуры Северной Бактрии / Г. А. Пугаченкова. – Ташкент, 1966. – 291 с.
113. Раҳмон, Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 482 с.
114. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз чаҳор китоб [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.
115. Ртвеладзе, Э.В. Александр Македонский в Бактрии и Согдиане / Э. В. Ртвеладзе // Историко-географические очерки. – Ташкент, 2002. – 186 с.
116. Ртвеладзе, Э. В. Нумизматика Центральной Азии [Текст] / Э.В. Ртвеладзе. – Ташкент: Нихол, 2010. – 135 с.
117. Ртвеладзе, Э. В. Стена Дарбанда Бактрийского [Текст] / Э.В. Ртвеладзе // ОНУ. – 1986. – №12. – С.34-39.
118. Ртвеладзе, Э. В., Двуреченская, Н.Д. Узундара-эллинистическая крепость Бактрии [Текст]: материалы рекогносцировочно-разведывательных работ 2013 г. / Э. В. Ртвеладзе, Двуреченская, Н.Д. // Археология Узбекистана. – Самарканд, 2015. – №2 (11). – С. 37-46
119. Ртвеладзе, Э. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана [Текст] / Э. Ртвеладзе. – Ташкент, 2002. – Т.1. – 304 с.
120. Ртвеладзе, Э.В. Греко-Бактрийское царство [Текст]: вторая половина II тысячелетия до нашей эры – III век нашей эры // История государственности Узбекистана / Э.В. Ртвеладзе. ред. Д.А. Алимова. – Ташкент, 2009. – Т.1. – 559 с.
121. Ртвеладзе, Э.В. Древние монеты Средней Азии [Текст] / Э.В. Ртвеладзе. – Ташкент, 1987. – 184 с.

122. Ртвеладзе, Э.В. Древняя и средневековая культура Сурхандарьи [Текст] / Э.В. Ртвеладзе // Государственное научное издательство. – Ташкент, 2001. – 130 с.

123. Ртвеладзе, Э.В. Каталог древних монет Южного Узбекистана [Текст] / Э. В. Ртвеладзе., Ш.Р. Пидаев. – Ташкент, 1981. – 121 с.

124. Ртвеладзе, Э.В. Монетные находки из крепости Узундара [Текст] / Э. В. Ртвеладзе, А. Н Горин, Н.Д. Двуреченская, К.А. Шейко // Моковский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – Москва, 2014. – С. 151-159.

125. Ртвеладзе, Э.В. Эллинистические монеты Кампыртепа [Текст] / Э. В. Ртвеладзе., А.Н. Горин // Вестник древней истории. – 2011. – №.4. С. 180-210

126. Сафоев, М, Доир ба ду сиккаи нодири кушонӣ–сосонӣ [Матн] / М. Сафоев // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – №2. – С.141-147

127. Сафоев, М. Коллексияи муҳимми сиккаҳо [Матн] / М. Сафоев // Мероси ниёгон. – Душанбе: Кайҳон, 2014. – № 16. – С.72-79

128. Семеновъ, А.А. По границамъ Бухары и Афганистан [Текст]: путевые очерки 1898 г. Кулябъ / А.А.Семеновъ // Исторический вестникъ. Год XXIII. 1902. – №3-4.–С.982-998.

129. Смирнова О.И. Монеты из раскопок древнего Пенджикента / О.И. Смирнова // МИА. – Москва: Ленинград, 1950. – № 15.– С. 224-231.

130. Смирнова, Н.М. Греко-бактрийские и индо-греческие монеты из собрания Государственного Эрмитажа [Текст] / Н.М. Смирнова // нумизматика и эпиграфика. – 2005. – XVII. – С.139-180.

131. Филионова, Т.Г. Археологическая карта Таджикистана / Т.Г., Филионова, М.Р. Ахметзянов, Ш.Р., Ходжаев, А.Р. Ходжаев, Д. Довуди // Восейский район. –Душанбе, 2020. – 376 с.

132. Фирдавси, А. Осорхонаи миллӣ муарифгари фарҳанги оӣ [Матн] / А. Фирдавси // Паёми Душанбе. – Душанбе, 2016. – №5. – 5 с.

133. Фрейман А.А. Описание, публикации и исследование документов с Горы Муг. – Москва, Вып. 1, 1962. – 90 с.

134. Хамидов, Д. Историческое краеведение Таджикиста [Текст]: вторая половина XIXв. 1941 г. / Д. Хамидов. – Худжанд: Нури маърифат, 2020. – 193 с.

135. Шарифзода А.Қ. Сарчашмашиносӣ ва таърихнигории сикказанӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён. – Душанбе, 2025. –226 с.

136. Шарифзода, А. Кӯлоб дар тасвири осори академик Семёнов [Текст] / А. Шарифзода // Мероси ниёгон. – Душанбе: Кайҳон. – 2023. – №25 – С. 52-56

137. Шарифзода, А. Аввалин толори нумизматӣ дар Тоҷикистон / А. Шарифзода // Мероси ниёгон. – Душанбе, 2022. – № 24. – С.64-68

138. Шарифзода, А. Ганчинаи Кӯлоб [Матн]: дирҳамҳои сомонӣ /А. Шарифзода. – Душанбе: Шарқи озод, 2019. – 648 с.

139. Шарифзода, А. Каримдодзода М. Қадимтарин сиккаҳои фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон ва масъалаҳои таърихи ташаккули муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна / А. Шарифзода, М. Каримдодзода // Муаррих.– Душанбе, 2024.– №4 (40). – С.43-55

140. Шарифзода, А. Кашфи нави сиккаҳои бостонӣ аз Тоҷикистон [Матн] / А. Шарифзода., М. Сафоев., Ф. Сафоев //Тахти Сангин–намоди омезиши тамаддуни Шарқу Ғарб. Маъводҳо бахшида ба симпозиуми байналмилалӣ бахшида ба 2500 солагии шаҳраки Тахти Сангин (Душанбе 4-6 октябри соли 2023) –Душанбе: Дониш, 2023. – С.309-328.

141. Шарифзода, А. Кашфи яке аз сиккаҳои қадимтарини дунё аз Кӯлоб [Текст] / А. Шарифзода // Мероси Ниёгон. – Душанбе: Кайҳон, 2020. – № 22. – С.19-22.

142. Шарифзода, А. Тухфаҳои нодир [Текст] /А. Шарифзода // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. –Душанбе: ЭР-граф, 2014. – №1. – С.5-19.

143. Шарифзода, А. Сасанидский клад из Душанбе [Текст] / А. Шарифзода, А. Гарибольди // Мероси ниёгон. – Душанбе, 2010. – №13. – 127 с.

144. Шарифзода, А. Калонтарин дафинаи сиккаҳои кушонӣ дар Тоҷикистон [Матн] / А. Шарифзода, Д. Довудӣ // Мероси ниёгон. – Душанбе, 2016. – №18. – С.55-58.

145. Шарифзода, А. Ганчинаи сиккаҳои кушониҳои Оби Шифо [Матн] / А. Шарифзода. М. Сафоев // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – №3. – С.63-72.

146. Шарифзода, А. Таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ дар Россияи императорӣ [Матн] / А. Шарифзода // Муаррих. – Душанбе: №3, 2021.- С. 58-70

147. Шарифов, А. Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / А. Шарифов, Г. Нуров. – Душанбе: 2003. – 7 с.

148. Юркевич, Э.А. Разведки в Яванском районе [Текст]: Археологические работы в Таджикистане в 1961 г. / Э. А. Юркевич // АРТ. – Душанбе, 1964. – Вып IX. – С.131-134.

149. Якубов, Ю. Карон-резиденция правителей древнего Дарваза [Текст]: к проблеме сложения города в горных районах / Ю. Якубов, А. Сулаймонзода. – Душанбе: Дониш, 2022. – 285 с.

150. Якубовский, А.Ю. Итоги работ согдийско-таджикской археологической экспедиции в 1946–1947 гг. / А. Ю. Якубовский / Материалы и исследования по археологии СССР // Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции. – Москва, 1950. – Том 1. – С.13-55.

Адабиёт бо забони англисӣ

151. Bernard, Fouilles d'Aï Khanoum. IV. Les monnaies hors trésors. Questions d'histoire grécobactrienne [Text]: mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan. – Paris, 1985. – Т. XXVIII. – 460 p.

152. Bopearachchi, O. La circulation et la production monétaires en Asie centrale et dans l'Inde du nord-ouest [Text]: avant et après la conquête d'Alexandre / O. Bopearachchi. – Torino Italy, 1999. – 121 p.
153. Bopearachchi, O. Greco-Bactrian and Indo-Greek Coins. Sylloge Nummorum Graecorum [Text]: the Collection of the American Numismatic Society. Part 9. / O. Bopearachchi. – New York, 1998. – P. 201-203.
154. Bopearachchi, O. Les monnaies séleucides de l'Asie Centrale et l'atelier de Bactres [Text] / O. Bopearachchi. – London, 1999. – 451 p.
155. Cartis, J. The Oxus treasure [Text] / J. Cartis // The British museum press. – London, 2012 – 64 p.
156. Cribb J., Herrmann, G. After Alexander [Text]: Central Asia before Islam / J. Cribb, G. Herrmann // British Academy Scholarship London, 2007. – 34 p.
157. Cribb, J. A Kushan royal inscription among the Almosi rock inscriptions recently discovered in Tajikistan [Text] / J. Cribb // Journal of the Royal Asiatic Society, Hebei Normal University, Shijiazhuang, Hebei. – China. – 2023. – P.1-15.
158. Cribb, J. The “Heraus” coins [Text]: their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30-80, in M. Price, A. Burnett and R. Bland (eds) Essays in honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins / J. Cribb. – London, 1993. – plates XXIII-XXVII. – P. 107-134
159. Cribb, J., Rahman, A., Tandon P. The kushan pantheon and the significance of the kushan goddess Nana, In the light of new numismatic evidence of iconography and identity [Text] / J. Cribb, A. Rahman, P. Tandon // Journal Asiatique. – London, 2023. – 21p.
160. Cunningham, A. Coins of the Kushans or Great Yue-ti [Text] / A. Cunningham. – NC. – 1892. – P. 40-82.
161. Cunningham, A. Later Indo-Scythians [Text] / A. Cunningham. – NC. 3rd ser. – 1893. – Vol. XIII. – P. 93-128, –166-202 p.

162. Davary, Gh. Dj Drei neu entdeckte Inschriften in Baktrisch und in "Issek-Bartrisch" aus Tadschikistan [Text] / Gh. Dj. Davary. – Paris: Edition Bamiyan, 2022. – 20 p.
163. Falk, H. Wema Takhtu, the graveyard near Almosi, and the end of an "Unknown script" [Text] / H. Falk The International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University, V.-XXVI. – Tokyo, 2023. – P.253–264.
164. Gardner, P. Greek and Scythic kings of Bactria and India [Text] / P. Gardner // Catalogue of Indian coins in the British museum. – London. – 1886. – 193 p.
165. Herzfeld, E. Kushano-Sasanian Coins. Memoirs of the Archaeological Survey of India No 38 [Text] / E. Herzfeld. – Calcutta, 1930. – 51 p.
166. Kovalenko, S. The coinage of Diodotus I and Diodotus II, Greek kings of Bactria [Text] / S. Kovalenko The Institute of Silk Road Studies. – Kamakura. – 1995/96. – 74 p.
167. MacDowall, D. W. N.G. Wilson, The references to the Kushans in the Periplus and further numismatic evidences for its date [Text] / D. W. MacDowall, N.G. Wilson. – London, 1970. – P. 221-240.
168. MacDowall, D. W. Soter Megas, the king of kings, the Kushāṇa [Text] / D. W. MacDowall // Journal of the Numismatic Society of India. – 1968. – №30. – P.28-48.
169. Marshall, J. Taxila an illustrated account of archaeological excavations carried out at Taxila under the orders of the Government of India between the years 1913 and 1934 / J. Marshal // University Press Cambridge. – Pakistan: 1951. – 895 p.
170. Mukherjee, B.N. Vima Taktv, An alleged kushana king [Text] / B.N. Mukherjee. // IIRNS Publications, A Division of Indian Institute Research in Numismatic Studies. – Mumbai, 2000. – 178 p.

171. Rtveladze, E. Catalogue of antique and medieval coins of Central Asia. Anniversary edition. [Text]:100 coins from the collection of the National bank of Uzbekistan. – Tashkent, 2001. – 73 p.
172. Sallet. von A. Die Nachfolger Alexanders des Grossen in Baktrien und Indien [Text] / A. von Sallet. – ZfN. – 1879. – P.165-231
173. Samad, Rafi U. The grandeur of Gandhara [Text]: the ancient buddhist civilization of the Swat, Peshawar, Kabul and Indus Valleys / Rafi-us Samad. – New York, Algora Publishing, 2011. – 286 p.
174. Smirnova N. M. Helenistic coins in Turkmenistan [Text] / Smirnova N. M. // – Ashkobod: 1997.– P. 260-285
175. Smirnova N.M. Coins of Eucratides in Museum Collections / N. M. Smirnova // *East and West* 42/1, Paris: 1992. – P. 85-102.
176. Smirnova, N. Some Questions regarding the Numismatics of Pre-Islamic Merv [Text] / N. Smirnova. J. Cribb, G. Herrmann (eds.), After Alexander. Central Asia before Islam (Proceedings of the British Academy. 133). – Oxford: New York, 2007. – P.–377-397.
177. Smith, V. A. Catalogue of the Coins in the Indian Museum Calcutta [Text]:Including the Cabinet of the Asiatic Society of Bengal / V. A. Smith. – Oxford,1906. – 354 p.
178. Thomas, E. Records of the Gupta dynasty / E. Thomas // Indological Book House. Varanasi.–1973. – 64 p.
179. William, W. The Creeks in Bactria and India [Txst] / W. William.– Cambridge University Press. London, 2010. – 602 p.
180. Wilson, H. H. Ariana Antiqua. A descriptive account of the antiquities and coins of Afganistan [Text] / H. H. Wilson. – London, 1841. – 472 p.
181. Zeymal, E. V. The Coins from the excavations of Takht-i Sangin (1976-1991) / E. V. Zeymal // Studies in Silk Road Coins Art and Culture / Papers in honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th birth day ed. by K. Tanabe, J. Cribb, H. Wang. Kamakura, 1997. – P. 89-110

182. Curiel, R., Fussman G. Le tresor monetaire de Qunduz [Text] / R. Curiel., G. Fussman. – Paris, 1965. – 150 p.

Бойгони чории ОМТ

183. Бойгони чории ОМ ба номи К. Бехзод. Хулосаи экспертизаи илмӣ №1.
184. Бойгони чории ОМТ. Шартномаи меҳнатӣ №38/1 аз 03 майи соли 2021.
185. Бойгони чории ОМТ. Санади содиротии ОМТ аз 12.07.2022.
186. Бойгони чории ОМ ба номи К. Бехзод, аз 4 феввали соли 2008.
187. Китоби воридотии №1-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 200 с.
188. Китоби воридотии №2-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 181 с.
189. Китоби воридотии №3-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 200 с.
190. Китоби воридотии №4-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 201 с.
191. Китоби воридотии №5-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 196 с.
192. Китоби воридотии №6-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 200 с.
193. Китоби воридотии №7-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 176 с.
194. Китоби воридотии №8-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 200 с.
195. Китоби воридотии №9-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 205 с.
196. Китоби воридотии №10-и “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 200 с.

197. Китоби воридотии №11-и “Осорхонаи миллӣ”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, – 198 с.
198. Китоби воридотии №12-и “Осорхонаи миллӣ”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, –200 с.
199. Китоби воридотии №13-и “Осорхонаи миллӣ”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, –192 с.
200. Китоби воридотии №14-и “Осорхонаи миллӣ”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, –197 с.
201. Протоколи №2-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 21 июли 2007. – 5 с.
202. Протоколи №3-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 22 ноябри 2007. – 6 с.
203. Протоколи №-1-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе. 15 феввали 2008. – 7 с.
204. Протоколи №-2-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 7 майи 2008. – 5 с.
205. Протоколи №3-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 4 июли 2008. – 6 с.
206. Протоколи №1-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 15 февралт 2010. – 6 с.
207. Протоколи №2-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 3 майи 2010. –5 с.

208. Протоколи №3-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 20 июли 2010. – 7 с.

209. Протоколи №4-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 28 октябри 2010. – 6 с.

210. Протоколи №1-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 26 апрели 2011. – 5 с.

211. Протоколи №2-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 26 юни 2011. – 6 с.

212. Протоколи №3-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе. 3 декабри 2011. – 5 с.

213. Протоколи №1-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 6 марти 2012. 4 с.

214. Протоколи №2-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 3 августи 2012. – 7 с.

215. Протоколи №3-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 12 сентябри 2012. – 4 с.

216. Протоколи №4-и комиссияи фондӣ ва хариди Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, 11 декабри 2012. – 5 с.

217. Протоколи №1-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 25 майи 2013. – 5 с.

218. Протоколи №2-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 26 сентябри 2013. – 6 с.

219. Протоколи №3-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 4 октябри 2013. – 5 с.

220. Протоколи №4-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 29 ноябри 2013. – 8 с.

221. Протоколи №1-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 13 марти 2014. 6 с.

222. Протоколи №2-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 27 майи 2014. – 9 с.

223. Протоколи №3-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 8 августи 2014. – 8 с.

224. Протоколи №4-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 28 октябри 2014. – 9 с.

225. Протоколи №1-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 11 марти 2015. – 11 с.

226. Протоколи №2-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 6 юни 2015. – 8 с.

227. Протоколи №3-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 15 июли 2015. – 4 с.

228. Протоколи №4-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 17 ноябри 2015. – 12 с.

229. Протоколи №5-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 16 декабр 2015. – 3 с.

230. Протоколи №1-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 26 март 2016. – 8 с.

231. Протоколи №2-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 21 июни 2016. – 9 с.

232. Протоколи №3-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 11 октябри 2016. – 5 с.

233. Протоколи №4-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 25 ноябри 2016. – 5 с.

234. Протоколи №1-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 18 апрели 2017. – 4 с.

235. Протоколи №2-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 17 июли 2017. – 7 с.

236. Протоколи №3-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 19 июли 2017. – 7 с.

237. Протоколи №4-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 29 августи 2017. – 4 с.

238. Протоколи №5-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 16 ноябри 2017. – 9 с.

239. Протоколи №6-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 9 декабри 2017. – 3 с.

240. Протоколи №2-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 26 майи 2018. – 12 с.

241. Протоколи №5-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 10 ноябри 2018. – 13 с.

242. Протоколи №3-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”-и назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 15 июли 2020. – 8 с.

243. Протоколи №4-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 27 июли 2020. – 10 с.

244. Протоколи №4-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 27 июли 2022. – 10 с.

245. Протоколи №3-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 21 сентябри 2023. – 12 с.

246. Протоколи №4-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 5 декабри 2023. – 10 с.

247. Протоколи №3-и комиссияи харидории МД “Осорхонаи милли”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 7 октябри 2024. – 10 с.

ИНТИШОРОТ АЗ РЀЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Монографияҳо

[1-М]. Каримдодов, М.З. Ганҷинаи сиккаҳои қадими Осорхонаи миллий [Матн] / М.З Каримдодов., А.А. Шарифзода. – Душанбе: Шинос, 2023. – 204 с.

[2-М]. Ибодуллозода, А.И. Шаҳраки кушони Сайёд [Матн] / А.И. Ибодуллозода., Ф.Н. Шоинбеков, Каримдодов, К.М. Сафолов, У.М. Азизов.–Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 120 с.

II. Мақолаҳое, ки дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[3-М]. Каримдодов, М. Инъикоси сиккаҳои қадим дар толори сиккаҳои МД ОМТ. [Матн] / М. Каримдодов // Муаррих. – Душанбе: Дониш, 2020. – №4 (24). – С.64-74.

[4-М]. Каримдодов, М. Бозёфти сиккаҳои кушонӣ дар шаҳраки Сайёд дар соли 2021 [Матн] / М. Каримдодов // Гузориши АМИ ҚТ. – Душанбе, 2021. – №4 (016). – С.43-47.

[5-М]. Каримдодов, М. Ковишҳои бостоншиносӣ ва бозёфти сиккаҳои кушонӣ дар шаҳркадаи Ғаравқалъа [Матн] / М. Каримдодов //Ахбори ДДҲБСТ. – Хучанд, 2021. – №3 (88). – С.28-34.

[6-М]. Шарифзода, А. Каримдодзода М. Қадимтарин сиккаҳои фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон ва масъалаҳои таърихи ташаккули муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна / А. Шарифзода, М. Каримдодзода // Муаррих.– Душанбе, 2024.– №4 (40). – С.43-55.

[7-М]. Каримдодзода, М. Аз таърихи ташаккули сиккашиносӣ дар Тоҷикистон [Матн] / М. Каримдодзода //Пайёми Китобхонаи миллий. – Душанбе, 2025. – №2 (10). – С.124-136.

III. Маҷалаҳои дигари илмӣ

[8-М]. Каримдодзода, М. Саҳми Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ғанӣ гардонидани коллексияи сиккаҳои қадими Осорхонаи

миллӣ [Матн] / М. Каримдодзода // Пешвои миллат ва рушди осорхонаҳо дар Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. – С. 159-177.

[9-М]. Каримдодов М. Бозёфти сиккаҳои қадим дар ёдгории Ҳалқачар дар соли 2020 [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори МД ОМТ. – Душанбе. – 2022. – №5. – С. 100-104.

[10-М]. Каримдодов, М. Бозёфти аввалин сиккаи юнонӣ-ҳиндӣ дар Тоҷикистон [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори МД ОМТ. – Душанбе, 2022. – №5. – С.165-166.

[11-М]. Каримдодов, М. Ганҷинаи Кӯлоб [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори Осорхонаи миллӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2022. – С.59-67.

[12-М]. Каримдодов, М. Коллексияи сиккаҳои мисӣ аз Ҳалқачар [Матн] / М. Каримдодов // Мероси Ниёгон. – Душанбе: Кайҳон. – 2021. – №23. – С.65-69

[13-М]. Каримдодов, М. Таҳқиқи ганҷинаи сиккаҳои кушонӣ [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори Осорхонаи миллӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2022. – С.67-74.

[14-М]. Каримдодов, М. Ҷамъоварӣ, ҳифз ва муаррифии сиккаҳо дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон [Матн] / М. Каримдодов // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – № 4. – С.83-87.

[15-М]. Каримдодов, М.З. Ганҷинаи Гузари Боло [Матн]: худшиносии миллӣ дар раванди ҷаҳонишавӣ / М.З. Каримдодов // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. ш. Душанбе, 03 октябри соли 2023. – Душанбе: ДМТ, 2023. – С. 417-422.

[16-М]. Каримдодов, М.З. Сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ва сосонӣ дар Осорхонаи миллӣ [Матн] / М.З. Каримдодов // Ҷойгоҳи Сосониён дар таърих ва тамаддуни умумиҷаҳонӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2024. – С. 237-241.